

ТАХАУИ
АХТАНОВ

ШЫРАҒЫҢ СӨНБЕСІН

РОМАН ЖӘНЕ ДРАМАЛЫҚ
ДАСТАН

„ЖАЗУШЫ“ БАСПАСЫ
АЛМАТЫ — 1973

Ахтанов Тахауи

А94 Шырағың сөнбесін (роман) және драмалық дастан.
Алматы, «Жазушы» баспасы, 1973 ж.
248 бет.

Жазушы Т. Ахтановтың жинағына «Шырағың сөнбесін» романының бірінші кітабы мен «Ант» атты драмалық дастан еніп отыр.

Романда Ұлы Отан соғысының сұрапыл сәттері суреттелсе, драмалық дастанда қазақ халқының бірлік жолындағы тарихи күрес кезеңдері сөз болады.

Каз2

А 0733—309
М402 (07)—73 4—73

© «Жазушы» — 1973 ж.

ШЫРАҒЫҢ СӨНБЕСІН

(РОМАН)

1

Қамқа әжем болашақ жақсылық-жамандықтың бәрін күн ілгері сезетін. Он көзі тартса — қуанады, сол көзі тартса — ренжиді. Көп нәрсені түсінде көреді де соларын айнытпай өзі жориды. Жасым он тоғыздан асып, келіншек болсам да әлі күнге дейін Қамқа әжемнің сол көріпкелі маған қонбапты. Анау-мынау, ұсақ реніш, қуанышты қайтейін, басыма төніп келе жатқан өмірімдегі ең үлкен алапатты сезбеппін.

Бүгінгі 21 июнь күнгі, сембінің де өзге күндерден еш қандай айырмасы жоқ еді. Көктемнің жазға ауысқан жайсаң шағы. Батыс Белоруссияның жері әлі де көктемгідей жап-жасыл, бірақ жаз күнінің қуаты күшейіп, қыздыра бастаған. Өсімдік атаулының толысып кемеліне жеткен кезі. Мен оянғанда күн жаңа шыққан екен. Біздің терезеге ертеңгілік күн түспейді, мен оны даланың күрең-сарғыш реңінен танيمын.

Қасымбек менен бұрын тұрып кетіпті. Күйеуінің өзінен бұрын тұрғаны жас келіншекке тіпті ыңғайсыз. Егер елде, ауылда болсам, талай әйелдің тіліне ілінер едім. Біз алыста Белоруссияда жүрміз. Оның үстіне Қасымбек әскери адам. Лейтенант. Әскердің заңы солай, түннің кез келген уақытында жөнеле береді. Ал, жай уақытта мен бұрынырақ оянушы едім. Бірақ соңғы кезде Қасымбек менен бұрын тұратын болып жүр. Мен оянып кетіп түрегелейін десем де:

— Жок, сен жата тұр. Саған қазір күтіну керек, — деп тұрғызбайды.

Соған, ұялмай, мен де үйреніп келем. Бұрын ондай мінезі жок еді. Кәдімгі байсалды-ақ жігіт болатын. Елпілдеп әйелдің асты-үстіне түсіп, иіліп созылып киімінді

алып беріп жатпайтын. Орыстың еркектері сияқты су тасып, отын жарып та ұятқа қалдырмайтын. Енді қазір тіпті өзгеріп кетті. Басқасын айтпағанда — таңертең тұрып алып шай қоятынды шығарды. «Қой құрысын, ұяттағы», десем, «Бұл жер ел іші емес, бізді ұялтатын адам жоқ» деп болмайды. Айтатыны:

— Қазір саған ауыр көтеруге болмайды.

Әзір тап ондай ауыртпалықты өзім сезе қойғаным жоқ. Рас, денем сәл толысып, қынама көйлектерім тығыздалып қалды. Бірақ киюге жарап жүр. Жалғыз ғана кең көйлегім бар. Тағы біреуін тіктіру керек еді. Ертеңгі демалыста қалаға бара қалсақ дүкеннен іздеп көрсем бе екен.

Сырттан Қасымбек кірді. Майкішең, иығында сүлгі, жуынып келіпті. Жуынар алдында самаурынға су құйып, от тамызып жіберетін де әдет тауып алды. Онысын айтпай-ақ біліп жатырмын. Керуеттің шетіне келіп отырып, салқын қолымен мандайымнан, шашымнан сипады. Денесінен ертеңгі салқын, таза ауаның исі келіп тұр. Қалың ерні дүрдиген атжақты, құба жүзінде, быттиыңқырап тұратын кішілеу дөңгелек көзінде болашақ қуаныштың табы бар. Маған бір жақсылық айтқысы келе ме, әлде жай көңілі жадырап жақсы оянды ма. Өзім де сергіп жақсы оянып едім, Қасымбектің көзіндегі ұшқын кеудемді жылытып, рахаттанып көзімді жұмдым. Салалы ірі қолы маңдайымнан, жағымнан сипайды. Көзім жұмулы болса да оның еміреніп, телміре қарап отырғанын білемін. Бірақ осындайда адамды бір қатты қысып, құшырланып сүйіп алуға именшек пе, болмаса сезімге сараң ба?.. Алақаны мұрнымды сипап аузымның үстіне келіп қалды. Саусағынан сүйіп алдым. Қолын бетімнен алмастан Қасымбек ақырын еңкейді де, ернінің ұшымен самайымнан сүйді. Мені бір уатылып кететін шөлмек дей ме екен?!

Соңғы кезде Қасым тіпті сыпайы боп барады. Мен қазір оған полк командирінің үйіндегі хрустальдан жасаған қымбат ваза сияқтымын, командирдің әйелі Елизавета Сергеевна онысына қол тигізбей, жібекпен ғана сүртетін. Қасым да маған қаттырақ тиіп кетуге қорқады. Енді өзі ғана емес сөзі де сыпайыланып барады. Бұрынғы қазақылық мінезінен қалып, менің қасым мен қабағымды қапысыз танитын болып алды.

Оның сезбейтіні бір-ақ нәрсе. Мен әлі де күшімдемін. О жер, бұ жерім ауырып, денем ауырлаған жоқ. Жар құ-

шағына құштарлығым кеміген жоқ. Кеміген жоқ деймін-ау, сол құрғыр, мені маскара қылғанда, артыңқырап кетсе де өзі білсін. Қасымбекке онымды сездіруге... қысылам. Әлі күнге дейін екеуіміздің бетіміз ашылмаған ба... Бір бірімізді қанша жақсы көрсек те, арамызда аттап өте алмайтын нәрселер бар.

Ал, маған Қасымбектің осы именшек қалпы да ұнайды. Бір түрлі қызық... Өзі жұмыр денелі әжептәуір ірі жігіт болғанмен ұялшақ бала сияқты. Анау, кішкене пісте мұрнын одан бетер кішірейтіп тұрған, дүрдиген қалың ерні... Алғашқыда маған ұнамағаны да сол еді. Екі қалың ерін бір біріне жуыспай ашық тұратын. Ашық ауыз... Адам кейде көріп тұрып соқыр болады екен-ау. Қазір қарасам содан сүйкімді ерін жоқ. Жиырма бестен асқан дырау жігітке құдды жас бала сияқты аңқау кескін беріп сүп-сүйкімді етіп тұрған сол ерін. Күлгенде тым жақсы жұқарып, үлкен күрек тістерін жаланаштап, екі езуінде нәзік сызықтар пайда болады. Көзім жұмулы болса да біліп жатырмын, Қасымбек маған дәл солай жымия қарайды. Көзімді ашып алсам езуіндегі нәзік сызықтарды көрем. Төрт құбылам түтел, жақсы халде жатырмын. Сондықтан да осы халімді өзгертпей тәтті қиялға елігіп жата тұрғым келеді. Көзімді ашып алғанда Қасымбектің шар сияқты дөнес маңдайын көрдім. «Шашы қаша бастаған жоқ па екен?» деп ойлап қалдым. «Болашақта күйсеім қасқа бас болады-ау» деп ұайымдауға — көкірегім рахат тыныштыққа толы еді. Тек Қасымбекті жақсы көрдім де қойдым.

— Жаңа майор Масловты көрдім,— деді Қасымбек — Ертең семьяларымызбен Брестке барып келуге бір машина беретін болды.

Мен үндемей ғана басымды изедім. Қайда барсақ та маған бәрібір. Әйтеуір алдымызда жайма-шуақ жақсы күн бар. Жадыраңқы көңіл бар.

— Жүк машинасына орындық қойғызатын болды. Отыруға жайлы болады.— Қасымбек мені қуантқысы келген адамша сөйлеп отыр.— Жетпіс-сексен шақырым жер. Ерте шығып кетсек тіпті рахат. Күні бойы қалада болып, қонаға қайтып келеміз. Сонда өзіңе керек-жаратынды да қарасын.

— Бұрын көрмеген қалам еді, жақсы болды,— дедім Қасымбекті риза қылғым келіп.

— Я, десейші, жап-жақын жерде тұрып, қанша уақыттан бері бір бара алмап едік,— деп Қасымбек менің сөзімді іліп алып кетті.— Енді міне, сәті түсе кетті.

Қанша ерке келіншек болсаң да ұятты білу керек. Орыннан тұрайын деп басымды көтеріп алдым. Қасымбек самаурынды қарағысы келді ме, сыртқа шығып кетті. Байқаймын, біраздан бері менің тәнімді көруге қаймығады.

Шай үстінде Қасымбек маған бірдеңе айтқысы келгендей бір-екі рет қарап қойды. Ондайда бір нәрсеге екі ойлы боп қалғанын сезем де, енді қипақтап қинала бермесін деп, сәл қабағымды қозғаймын. Оны өзі түсінеді.

— Қалаға баруға мұрындық боп жүрген біздің Николай көршіміз. «Ертең 22 июньде аттай жиырма беске шығам. Ондай мерекемді атап өтпесем масқара тағы»,— дейді. Жеті-сегіз жолдасын қалада ресторанға апармақ. Өзі де шашылатын түрі бар. Бір айлығымды түгел жұмсаймын дейді. Әрине, өзінің тікелей бастығын ұмыта ма, бізді де шақырып отыр.

Қасымбек іркіліп қалды, көмейін түсіндім.

— Онда біз қандай тарту апарсақ екен? — дедім.

Оның әйелімен ақылдасқысы келгені, менен күткен сұрағы да осы еді. Соны айтқызып алған соң, өп-өтірік:

— Ойбай-ау, мен оны ойламаппын-ау. Бәсе не апарсақ екен? — деді.

— Жиған-терген тиынымызды ала барамыз ғой. Қаладан іздерміз,— дедім мен.— Бұл жерден не табамыз.

Шайын ішіп болып киініп жатып Қасымбек «кі-һе» деп мырс етті. Ойына қызық бір нәрсе түсіп кеткенде сөйтіп мұрнынан күліп алатын әдеті бар.

— Николай маған шақыратын жолдастарының тізімін көрсетті. Қарап тұрсам кілең келіншегі барлар. Бойдақтан, амалы жоқ, біздің ротадағы екі жолдасын ғана шақырыпты. Светасын тіпті сорақы қызғанады.

Николай Киселев Қасымбектің ротасында взвод командирі. Шынашақтай ғана жігіт. Кішкене гимнастеркасының жағасында қызыл эмаль жалатқан төрт бұрышты жалғыз кубигі бар. Кіші лейтенант. Кішкентай адамдардың көбісі-ақ шелтендеген пысық болады ғой. Бұ да сондай. Шекесі жұмырықтай, сопақ бет, аласа маңдай, су ішуге мойнын созған аттың басы сияқты иегі ілгері ұмсынып біткен. Өзінің кескіні-ақ қызық — қит етсе төбелесе кетейін деп тұрған тентек бала сияқты. Бір-екі рет сап-

тың алдына шыққанын көргенім бар. Кішкентай кеудесін жырта керіп, екі шынтағын ширатып кейін шығарып, қазандап билей басады. Тұсынан өтіп баратқан бәйгеге де-лебесі қозып, шыдай алмай, жер тарпып ауыздығымен алысып тұрған тай-құлан сияқты. Өзі бір нағыз адал жігіт. Ар жағында бүкпесі жоқ, не де болса дыз етіп сыртына шыға келеді. Қасымбек оны сонысы үшін ұнататын.

Оның келіншегі Света, орысша айтқанда, менің подругам. Екеуміздің қаншалықты жақын дос екенімізді өзім де әлі мықтап ажыратқаным жоқ. Осында келгенде алғашқы орайласқан адамым сол. Бөлмелеріміз көрші, оның үстіне Қасымбек пен Николайдың қызметі бір. Әрине мінезің жараспай, жұлдызың қарсы болса бұл екеуінің бірі де кісіні жақындастыра алмайды. Света екеуміздің мінезіміз жарасты ғой деймін, жақсымыз.

Света аппақ, аксары келіншек. Шашы ақселеуден гөрі сол сарғыштау. Атжақты, үш жағы өткірленіпкіреп келген, жұқа танау қыр мұрынды. Қабағы жұқалаң кішілеу көзі ашық көк пе, әлде жасыл ма, ажырата алмаймын. Сірә сол екі бояудың ортасы болу керек. Қызғылт шалған шикіл өңі — ар жағынан күн көрінгендей нәзік. Бүкіл талдырмаш түлғасында, балапанның түгіндей аксары шашында, биязы ширақ қимылында тал жібектей есілген нәзіктік бар. Еркек тұрсын әйелдерді тартатыны да осы нәзіктігі болу керек. Ұрғашы болып, өмірінде түтігіп ашуланып, шаптығып біреудің бетінен алып көрмеген шығар деп ойлаймын. Нағыз ашуланса ыза болып жылауды ғана білетін болар.

Өзім әзірге Светаның сабасынан шыққанын көргенім жоқ. Ренжісетін де еш нәрсеміз болған жоқ. Әрине енді, ұрысқақ әйелге сылтау жоқ жерден-ақ табылады ғой. («Есіктің алдын күнде қоқытасын, ылғи мен сыпырам ба?», «Жолға суды кім төккен?», «Самауырынның шоғын өшірмей төгіпсін, үйімізді өртемексін бе?») Светаның бір рахаты, әйел болып ондай ұсақ-түйекке бір күңк етпейді. Мақтанғаным емес, мен де ұрысқақ емеспін. Орысша ұрысуға тілім де шорқақ. Елден, қазақтың даласынан келген адам, кілең орыс әйелдерінің ішінде бөлексініп, қаймығып жүрем. Бұ жағынан Света мен екеуміз, жолымыз болып, жақсы қосылдық.

Мен қазақшаға да сөзшең емес едім, орысшаға ауысқалы тіпті үндемейтін болып алдым. Света да сөзге сараң. Бірақ кісі жатырқайтын тұйық емес. Ажары ашық, адам-

ға ылғи жылы шыраймен қарайды. «Жүзі игіден түңілме» деген, менің бүйрегім де Светаға қарай бұра береді. Көп сөйлеспесек те екеуіміз үйір болып алдық. Қолымыз бос болса бірге отырамыз, баратын шаруаға бірге барамыз. Оның қасында жүргенде жайма-шуақ көктемде далада оңаша келе жатқандай жаның да жайлы, құлағың да тыныш.

Света күйеуін жақсы көреді. Әрине енді, біреудің ішіне кіріп шығу қиын, бірақ қасында жүрген менің білуімше солай сияқты. Ал Николай болса... оның Светаны жақсы көретіні соқыр адамға да көрініп тұрады. Ол әйелін сүйгенде жай емес, кәдімгідей күйіп, пісіп сүйеді. Кейде өзін қорсынып, бұртандап жоқ нәрсеге өкпелеп таусылып қалса, кейде әйелін мақтаныш етіп танауы шелектей болады. Сұңғақ бойлы сұлу келіншегін қолтықтап ап, шынашақтай боп шіреніп баратқан түрін көрсен... Тура «іштерің күйсе тұз жаландар!» деген кескіннің өзі.

Осында келгелі Николаймен жиі араласып, жақындасып кеттік. Байғұс жаман жігіт емес, бірақ, күнәкар болсам да шынымды айтайын, өз басым Светаны Николайға теңсінбеймін. Светаның еркек-ұрғашыны бірдей тартатын ерекше бір лебі бар. Еркектер оны көргенде өндері жылып, көздері мұнарланып, іштей күрсініп қояды. Нағыз бір ересек ұстамдылары тамағын кенеп, көзін тайдырып әкетіп, бірақ кімге, қайда қарарын білмей қипақтап қалады да, аржағында сайтаны барлары май ұрлаған мысықтай көздері жылтырап шыға келеді. Жұрт назарын Света сезбейтін сияқты. Жайма-шуақ, ақжарқын қалпынан аумамайды. Әрине сезбейтін болар, егер сезе қалса... онда мінезі өзгеріп кетеді ғой. Не іштей тіксініп, бойыма дарытпаймын деп, такаппарсып кетер еді, не оңай сиқырмен еліктіріп, жігіттердің ындынын кептіре түсер еді ғой. Дегенмен тереңінде жатқан, тіпті өзі де білмейтін, бір сиқыры бар шығар. Болмаса асқан сұлу емес... Әлде нәзіктігі ме?..

Бірақ осының бәрін Николай сезеді. Командирлер бас қосқан жерде ұстараның жүзінде отырады. Кейде, сыр алдырғысы келмей, қанша ақжарқын болғысы кеп бақса да, орайын тіпті келтіре алмайды. Әзіл-қалжыңы да орынсыз шығып, даусы дабырлап, өзін өзі зорлап күлдіріп, оқыс тұйықталып қала береді. Содан сөзге араласпай қабағының астынан жұрттын ажарын жіті бағып, әйеліне түсіп кеткен көздерді аңдып отырады. Қара торы жүзінің,

шешек дағы ма, безеу ме, мен ажырата алмаған қожыры бар, әр-беріден соң түтігіп, беті тіпті қарайып кетеді. Түрін ін аңдыған мысыққа ұқсатып, кішкене көзі ғана ызылы жылтырайды.

Қасымбек жаңа: «Светасын тіпті сорақы қызғанады» дегенде Николайдың дәл осы кескіні көз алдыма келіп тұра қалды. Қайтсін енді, еріккен бойдақ командирлерді шақырса, өзінің ертеңгі қуанышты тойын, азапқа айналдырмай ма?

Біз үлкен селонның шетінен оқшау салынған особнякта тұрамыз. Бұл өзі заманында бір мықты байдың үйі болу керек — еңсесі биік, екі қанатын кең жайған келісті үй. Ауласының шет-шетінде шағын ғана екі-үш бөлмеден кішкентай үйлер бар. Оны флигель дейді екен. Бұларда осы мықтының күтуші, қызметшілері тұрса керек. Біздің полктың семьясы бар командирлері осы особнякқа түгел сыйып кетті. Мықтырақтары ана үлкен үйдің өзінде тұрады да, біз сияқтылары бір бөлме алып флигельде тұрамыз. Ауланың іші аллеялары бар, кәдімгі парк. Әр жерде скамейкалар, беседкалар. Жалпы тұрмысымыз жаман болған жоқ.

Осы бір рахат жерге келіп орналасқанымызға айдап асып кетті. Әйелдер «нағыз курорт» деп қуанып жүр. Тек бір ыңғайсызы күйеулеріміз танертен қызметке кетеді, содан қара кеште бір-ақ оралады. Жаздың ұзақ күнінде өңшең әйел қаламыз. Әйел деген халық, айналып кетейін, жақсы ғой, тек өздері бірыңғай қалған жерде шаң-шұңы да көп болады екен.

Бірақ біз жабайы әйелдер емес, қызыл армия командирлерінің әйелдеріміз. Біздің де өзімізге лайық бастығымыз, тым жақсы тәртібіміз бар. Полктың әйелдер советі — деген ұйымымыз бар. Оның бастығы Елизавета Сергеевна, полк командирінің әйелі. Елизавета Сергеевна дәрежесі үлкен болғанмен өзі кішкентай адам. Ауызы, мұрны, қол-аяғы бәрі де шағын ғана келген, ып-ықшам. Кішілеу ғана шүйке бас, сопақ бет қонырқай жүзді кісі. Ұшы шошайынқырап көтерілгені болмаса, мұрны да пістедей. Сөйлегенде жұқалаң ерні тісіне жабысып, аузын шымшып сөйлейді.

Бұл әйел сырт адамға, бір қарағанда, қораш көрінер. Бірақ біз үшін аруағы асқар таудай. Кішкентай кеудесі шошайып, аяғын нығыз басып ол келе жатқанда өзіміз

қаймығып, етек-жеңімізді жия бастаймыз. Кісіге кейігенде тақаппар жүзінен ызғар тепсініп тұрады.

— Сіз неге бүгін саяси сабаққа келмедіңіз?

Даусын көтермесе де әр сөзін шегелеп, нығарлап айтады. Өзі де шегелеп тастағандай нығыз тұрады. Кішілеу тарғыл көзінде сүспен қабат ащы мысқылдың ұшқыны суық жылтырайды.

— Мен бір үйдің ішінің кір-қоңын жуам деп...

— Саяси сабақтан қалуға еш қандай дәлел қабылданбайды. Ал кір жуу деген тіпті де дәлел емес. Мәселенді әйелдер советінде қараймыз.

Көбіміз-ақ Елизавета Сергеевнадан мықтап қаймығамыз. Шүйкедей болғанымен алды қатты кісі. Біздің аразамызда да әскери қатал тәртіп орнатпақ ойы бар.

— Біздер командир әйелдеріміз. Әскер бөлімінің жанында тұрамыз. Сондықтан бізге де әскери тәртіп керек. Салдыр-салақтықты жою керек. Тәртіпке бағынбаған әйел жолдастарға қатал шара қолданамыз,— деп талай сөйлеген.

Күйеулеріміз ертеңгі асын ішіп қызметке кетіп, үй-ішіп жиыстырып болған соң, сәске түсте Елизавета Сергеевна бәрімізді жинап алады. Көбіне үлкен беседкаға жиыламыз. Не бары жиырмаға тарта әйелміз. Дөңгелек кен беседкаға түгел сыямыз. Бүгін де айтқызбай жиналды. Елизавета Сергеевнаның төрде председательдік орны бар. Ол соған барып отырды. Оған жалғас оның орынбасары, полктың штаб бастығының әйелі Алевтина Павловна келіп отырды. Алевтина Павловна аксары, сұлу келіншек. Оның аты қандай құлаққа майда жұмсақ болса, кісінің көзіне өзі де сондай әсер етеді. Денесі аршыған жұмыртқадай жұп-жұмыр, сәл ғана ұрты білініп, бұғағы үлбіреген дөңгелек жүзді, үш жағы қайқайған кішілеу ғана «ерке мұрын». Мұның да шертіп тұрған әсем кеудесі мен жас баланың білегіндей тамағын, әсіресе сүйіске құштар үлбіреген ернін көргенде талай еркек тамсанар еді. Бірақ бұл маңда оған өресі жететіндер жоқ. Ол штаб бастығының, майор Масловтың әйелі.

Алевтина Павловна өз бағасын жақсы білетін кербез келіншек. Бәрімізге де жоғарыдан төмен сәл мүсіркей қарайды. Бірақ, сонысын өзімсінген еркелігі басып кетеді де, сенің намысыңды шабақтамайды. Басына қонған бақтың мен құдай берген ажар, көркі бірдей болса қай келіншек бұлғақтамайды. Алевтина Павловна тек Елизаве-

та Сергеевнаға ғана кішілік көрсетеді. Оның алдына шығып сөйлемейді. Елизавета Сергеевнаны сөйлетіп қойып, өзі зерігіп үнсіз отырады. «Қайтесін, айта берсін», дегендей сәл ғана езу тартып жымнып қояды.

Елизавета Сергеевнаның сол жағына әйелдер советінің қатшысы инеліктей қатқан арық, сұңғақ бойлы Маруш Аршаковна келіп отырды. Мұның тұлғасы мен келбеті Алевтина Павловнаға қарама-қарсы жаратылған, бірі күн болса, бірі түн сияқты. Маруштың шашы көмірдей қара, жылтыратып ортасынан қақ айырған, биік қабақты, үлкен дөнес мұрынды қатқан қара торы келіншек. Әйелге сонша үлкен мұрынның жарасқанын алғаш рет осы Маруштан көрдім. Егер мұрны осыдан кішілеу болды бар ғой, анау биік қабағына, тостағандай қара көзіне, мына жақ бітіміне жараспас еді. Арық болғанмен арсынып тұрған жоқ, денесі де жинақы, сымбатты, тек бір ғана айыбы кушықтау нығына ірі жүзді бас қондырысы үлкендеу. Орыс тілін басқа бір нақышқа салып, әсем бүлдіріп сөйлейді. Оған Алевтина Павловна «Шығыс Мадоннасы» деп ат қойған.

— Мен қайдан Мадонна болам. Мадонналар сен сияқты толық болады. Нағыз славян Мадоннасы өзіңсін, — деп күледі оған Маруш.

Маруштың жас шамасын айыру қиын, Елизавета Сергеевна сияқты отыздан әжептәуір асып кетсе де өзі білсін.

Елизавета Сергеевна столды тықылдатып тәртіпке шақырды да, сөзін бастады.

— Жолдас командир әйелдері, мәжілісімізді бастаймыз. Өздерін білесіндер, ертең күн демалыс. Бірсыпыра жолдастар Брестке барады. Қалғандары өз қалауынша дем алады. Ал, біздің көптен бері қанша талқылап, шеше алмай...

Осы кезде Наташа деген келіншектің емшектегі баласы шырылдап жылап қоя берді. Өзім де не ғып жыламады деп отыр едім. Бұ баланың күндегі әдеті осы. Елизавета Сергеевна сөз бастарда шырқын бұзады. Шешесі Наташа сидіған бойы болмаса, бір шайнам еті жоқ, адырақ көз арық келіншек. Жас та болса кеудесіне жабысып, солып қалған емшектен не сүт шықсын. Содан болар баласы зар жақ, жылауық-ақ. Өкшесі қанап көрмеген Елизавета Сергеевна қоңыз жұтып қойғандай тыжырынды.

— Наташа! Наташа, жұбатсаңызшы. Ылғи өстіп жиналыстың шырқын бұзасыз.

Наташа ешуақытта кісінің бетіне келмейтін келіншек, «і-і-і» деп бебеу қағып, баласын әлдилейді. Бала ерегіскендей одан сайын бақырады.

— Бері әкелші маған,— деді осы кезде бір әйел.

Бұл Валя. Кеспелтек, балғадай келіншек. Мұның да емшекте баласы бар. Баласының екі шекесі торсықтай.

— Бері әкел. Мен емізіп берейін,— деді Валя.

Елизавета Сергеевна тағы бір қоңызды жұтып қойды.

— Валя, қалай ғана ұялмайсыз. Осындай жиналыстың үстінде емізіп отырмақсыз ба?! — деді Елизавета Сергеевна жұқа танауын тыжырып.

— Е, емізсе несі бар, басқа ешкім жоқ, кілең қатындар емес пе,— деп шап ете қалды шүйкедей арық әйел. Бұл кәлімгі аты шулы ұрысқақ Мюся.

— Мюся... э... Мария Максимовна, осы дәрекіліктің керегі не? Қатындар деп... Сіз совет командирінің әйелісіз.

— Е, немене, катын демей «әйел» деп сызылғанда қайтадан қыз болармын деп пе ең?! Сенімен біздің қыз дәуреніміз енді айналып келмейді. Қатынның аты катын,— деп ұрысқақ Мюся бастықтың өзін тойтарып тастады.— Одан да емізсін ана Валя. Екі емшегі екі сиырдың желініндей. Жетеді, Наташа деген жас та болса мен сияқты кеуіп қалған қу шандыр емес пе?!

Бұл фаниде Елизавета Сергеевнаның жалғыз қорқатын адамы осы ұрысқақ Мюся. Пәледен машайық қашқан деген емес пе, өзін «полктың анасы» санайтын, бізге әмірін мықтап жүргізетін Елизавета Сергеевна осы ұрысқақ Мюсяға келгенде тайқып шыға келеді. Бастығымыз үнсіз қалды. Онысы Мюсяның айтқанына амалсыз көнгендігінің белгісі.

Валя өз баласын Наташаға ұстатты да, оның жылауық баласын баурына салды. Ұрысқақ Мюся бекерге шабалаңдамаған екен, зар жақ бала Валяның кеудесіне жете бере жым болды. Тіпті құлқыны кеуіп қалған екен, сораптап емгеніне дейін естіліп тұр. Бір сәт бәріміздің көзіміз ашқарақ балаға шүйілген екен, Елизавета Сергеевна есін жиып үзіліп қалған баяндамасын қайта бастады.

— Жолдас командир әйелдері, үлкен қаладан шет тұрғандықтан сіздердің еш қайсыларыңыз қызмет істемейсіздер. Уақыттарыңыз босқа кетіп жатыр. Әйелдер советі сіздердің соя бос уақыттарыңызды пайдалы нәрсеге

жұмсау жайлы мәселе қарады. Ақылдасып келгенде өте маңызды екі шешім қабылдадық. Бірінші неміс тілін үйренетін үйірме ашамыз. Күніне екі сағат сабақ өткізіледі. Светлана Андреевна,— деп Елизавета Сергеевна Светаға бұрылды.— Сабақ беруге сізді тағайындамақ болып ұйғардық.

— Бізге Света сабақ бере ме? — деп шықылықтап кеп күлді ұзын бойлы, иығы еңкіштеу, қызыл бет келіншек.

— Э-э, Мюся, сіз несіне күлесіз? — деп кейіді Елизавета Сергеевна.

— Жоға, әншейін,— деп Мюся одан бетер сықылықтады.— Мен жәй... he-he-he.

Екі Мюсяны шатастырып алмас үшін, жұрт бұл келіншектің атын «Күлегеш Мюся» қойған-ды. Оның ерекше бір қасиеті көбіне күлетін жерде күлмейді де, нағыз бір күлмейтін жерде күледі. Бір күлсе көпке дейін тоқтай алмайды.

— Елизавета Сергеевна, менің өзім неміс тілін мардымды білмеймін. Кімге ұстаз бола алам? — деді Света қызара бөгітіп.

— Шырағым Света, біз әуелі сенің білгеніңді біліп алайық,— деді Маруш болар-болмас қана езу тартып.— Содан кейін ар жағына басқа мұғалім іздерміз.

— Қоғамдық тапсырмадан бас тартуға болмайды,— деді Елизавета Сергеевна аузын шымшып сөйлеп.— Светлана Андреевна, сіз де, біз де әйелдер советінің шешіміне қалтқысыз бағынамыз. Сонымен бірінші мәселені қабылданды деп есептейміз ғой, әйел жолдастар? Қәне, дауысқа қоям. Күптағандарыңыз қол көтеріңіздер.

Света қызарып төмен қарап отырып қалды. Өзгелеріміз қол көтеріп күптап шықтық. Әйел бастығымыздың екінші мәселесі тігін үйірмесін ұйымдастыру екен. Бұ да жақсы-ақ нәрсе. Екі қолың алдына сыймай бос отырғанша өнерге үйренесін. Баланның көйлек-көншегін кайысаң да не зияны бар. Маруш Аршаковна шебер екен. Сабақ жүргізеді. Әйелдер бұл ұсынысты жамырасып, жабыла қостап еді. Бірақ артындағы бір кілтифанына келгенде екпіндері қайтып қалды. Ол — тігін машинасын сатып алу, сол үшін кісі басы ақша жинау. Және сөзбидаға салмай ертең Брестке барғанда ала келу керек. Кинаған жері осы ара. Тіпті бар болса да қапелімде қалтадан ақша суырып беру... Ойламаған, күні бұрын есепке кірмеген шығын.— Есепсіз ақша кімде бар... Елизавета Сер-

геевна шырылдап қанша үгіттегенмен бола қоймады. Артық ақша жоқ... Ойлану керек. Әрине ақша жинау керек қой. Бірақ капелімде. Кешке күйеуіміз келсін... Қанша айтқанмен ақша табатын солар ғой... Ақылдасайық... Ертеңнен басқа да жексембі бар ғой. Брест те қашық емес... Келесі жұмада барса да...

Бұл мәселе осылай жіңішкеріп барып сиырқұйымшақтанып бітті.

2

Бүгінгі күн толысып піскен жемістей толықсып тұр. Шаңқай түске қарай көтерілген күн, ыстық аптабымен күйдірмей, қалың ағашқа, найқалған көк шалғынға, құйқалы топыраққа мол қызуын сіңіріп балқытып келеді. Шуақ қою ауа жұмсақ жылуын бүкіл тәңізе дарытып, өн бойынды ұяң тартқызып, көңілінді тыныштыққа, бейбіт рахатқа бөлейді. Жасыл көк шөптің, қызып келе жатқан дымқыл жердің иісі аздап мас қылғандай басынды айналдырады. Кенет мұрныма еміс қана саумалдың иісі келгендей болды. Ол қай шөптің иісі екенін ажырата алмадым.

Адам ертеңгі күнінің не боларын білмейді. Бірақ ақыл-ойдың болжамы жетпеген нәрсені кейде тәнің сезетін сияқты. Бірнеше жылға созылмыш азап пен мұхнат алдында дүниенің бар жылуы мен тыныштығын, азғана рахатын әр клеткасына сіңіріп алғысы келгендей бар денем болбырап, болашақ қауіп пен қатер, жан ұшырған үрей алдында — тынығып алғысы келгендей көңілім де жай тауып, жадырап келеді. Аллеядағы скамейкада Света екеуіміз отырмыз. Үндемейміз. Светаның барлық төмен етекіден артықшылығы да осы. Құлағың тыныш. Қасыңда бір жақсы адам барын біліп, бүйірің жылып отыра бересің.

Света бір кезде маған қарай қисайды да, белімнен құшақтап алды.

— Надя,— деді содан соң. Мұндағы орыс әйелдері менің Нәзира атымды «Надяға» айналдырып алған...— Мен әйелдерден естіп сенбей жүрсем. Рас екен ғой.

Ол жұмсақ алақанымен менің құрсағымды майда сыпырып өтті.

— Рас,— дедім мен.

— Мен де аңқаумын. Сенің қасында жүріп, жұрттың ең соңынан біліппін.— Света кішкене қабағын шытып отырды да: — Апыр-ай, бекер болған екен мұның,— деді

— Неге?

— Сен немене, еш нәрсені сезбейсін бе? — деп Света қабағын көтеріп таңырқай қарады.— Шекарада тұрмыз. Ертең не боп кетерін қайдан білесін?

О жағын мен оңламаппын. Рас, шет жерде, бір қиырда жүргенде аяғым ауырлағанына көңілім күпті болатын. Әйтсе де жалғыз емеспін. Арқа сүйер азаматым бар.

— Не ғылар дейсін. Күнім жақындағанда елге қайтам ғой,— дедім.

— Әйтсе де сақтануын керек еді,— деді Света.

— Ау, қалай сақтанам? — деп таңырқадым. Шынында да осы күнге дейін біздің халықта баладан сақтанды дегенді естіген жоқ едім.

— Өзің сақ боласың да,— деді Света мойнымнан күшақтап... Еркек шыдамсыз болады ғой.— Света менің мойнымды босатып, туфлиінін тұмсығымен дымқыл жерді түрткіледі.— Біздің Николай да бала сүйгісі келеді. Бірақ мына жағдайда... Білмеймін. Өзім секемшілмін бе, әйтеуір қобалжи берем.

Мен де қобалжи берем. Бірақ менің қобалжуым басқа. Әуелі әйел болып бір үйдің тұтқасын ұстағанымна сене алмай бір түрлі боп жүрдім. Және үй дейтін қай бір үйің бар, айналдырған екеусін. Оның үстіне адам сияқты елде — ағайын-туғанның арасында түтін түтетіп отырған жоқсың. Жел айдаған қанбақтай, қос чемоданыңды қолыңа алып... Әскердегі жігіттің қанжығасында... Өз жағдайымды өзім онша түсіне бермеуші едім. Енді аяғым ауырлап мынадай халге ұшырадым. Осы мен шынымен ана болып, бала сүйем бе? Амандық болса солай болуға тиіс қой. Бірақ... тағы да бір түрлі... қобалжи берем. Әлде Светаның айтқаны дұрыс па? Ол бұдан бұрын да бір жолы сақтанып жүргенін айтып еді. Онда мен елеген жоқпын-ды. Қазір ойлап қарасам... Қашан орнығып, бір ыңғайланып алғанша... оның сөзінің жаны бар сияқты.

Қайтеміз енді, әркім бұйырғанын көреді де.

Әнекей бір топ бала ойнап жүр. Олар да осы командир балалары. Төрт жасар, сары шашты бала:

— Стоп! Смилно! — деп айқай салады.

Ол штаб бастығы, майор Масловтың баласы. Түр келбеті шешесі Алевтина Павловнаға тартқан — бөртіп піскен нандай топ-томпақ. Ойнап жүрген балалардың ішіндегі ең кішкенесі сол болса да, өзгелеріне өктемдік жасап команда беріп жүр. Балалардың ойынында ылғи командирі сол болады. Сондықтан ба, әйтеуір оны үлкен-кішісі бірдей «Вовка командир» атап кетті. Баласының осы лауазымы ата-анасына да ұнайтын болу керек, өйткені «Вовка командир» деген атты балалардан гөрі үлкендер көбірек айтады. Әсіресе майор Маслов пен Алевтина Павловнаның құлағына жетеді-ау деген жерде:

— Вовка командир, кәне команда берші.

— Вовка командир, сенің әскерін қайда? Кәне сапқа тұрғызшы.

— Өзі аумаған майор Маслов. Түбі мықты командир болады. Нағыз жаугер.

— Болатын бала қаршадайынан-ақ көрініп тұрады. Өзінде нағыз командирдің тегеуріні бар, — деп қошемет-тсі еркелетіп жатады.

Алевтина Павловна жақынырақ жерде болса:

— Көп мақтай бермеңіздер. Бала дандайсып кетеді, — дейді назданып.

Бұл Алевтина Павловнаның бер жағы, ар жағында баласының жұртты тамсандырған қасиетіне деген мақтаныш жатыр. Даусының пазды шығатыны да содан. Жалпы Алевтина Павловна көбірек назданады. Басқа біреу сөйтсе ерсі көрінер еді, ал толықсыған сұлу келіншекке бәрі жарасады.

Бала атаулы соғыс ойнағанда командир балалары қайтіп қалсын. Бұлар да әскер болып ойнайды. Үлкендерден көргенін істейді. Вовка командир сынық сүйем бойымен шіреніп тұра қалып, бір қолын шолтаң еткізіп, созып;

— Стойся! Становись! — деп айқайлайды.

Балалар соны қызық көріп, жапа-тармағай жүгіріп келіп сапқа тұрып жатыр. Баладың аты бала емес пе. Шарт та шұрт ұрысып, таласып қалады.

— Мен алға тұрам!

— Жок мен алға тұрам. Менің бойым ұзын.

— Жок, мінекей, менің бойым ұзын.

— Жок, жок, қарашы. Міне менің бойым ұзын. Төбем артық тұрған жок па?!

— Мә, сен аяғыңды ұшынан баспа. Кәне қарсы тұрып мұрнымызды тақастырайықшы.

Бұлардың ішінде бізбен бір флигельде тұратын көршіміз Иранда Ивановнаның алты жасар Шуригі мен бес жасар Борясы да жүр. Ол екеуі басқа балалардай ілгері тұруға таласпайды да, көп шуламайды, аналарына тартқан салмақты, момақан ғана. Вовка командирдің айтқанын істеп көрсеткен жеріне тұра береді. Тек «мен Борядан ұзынмын, мен мұнда тұрам», деп араларына басқа бала кіріп кетсе, оған көнбейді. Екеуі егіз қозыдай, жұбы жазылмайды. Бірақ бұлар ата-анадан екеуі ғана емес. Иранда Ивановнаның төрт баласы бар. Ең үлкені Ваня жетіден сегізге қараған. Кішісі емшекте. Ванясы ертерек есейген бала. Ол көбіне кішкентай інісін бағады, су әкеледі, үй шаруасында шешесінің нағыз қолқанаты. Ойыннан гөрі шаруаға үйір бала. Содан болар Шурик пен Боря жұбын жазбай бір жүреді де, бірге ойнайды. Иранда Ивановнаның балалары алтын асықтай. Орта бойлыдан төмен, толықша келген шешелері мінезге бай, жайсаң адам болғанға ма, балалары да орнықты, шыр еткен даусын естімейсін.

Еркек балалармен бірге ұрысқақ Мюсяның қызы Люся да соғыс ойнап жүр. Ол жеті жаста. Шешесіндей емес, бойшаң болатын түрі бар. Сорайып балалардың ең алдына тұрып алған.

— Вова, Вовочка, мен саған орынбасар болайын. Қазір мен команда беріп, саған баяндайын,— деп жалынды Люся.

Кіп-кішкентай боп шіреніп тұрған Вовка-командир оны менсінетін емес.

— Қыздар командир болмайды,— деді ол.

— Мен орынбасар болам.

— Жоқ, мен болам,— деп балалар тағы да жамырай шулап кетті.

Мен балалардың ойынын қызықтап отырғанмын. Света үндемей отыра беруге іші пысты ма:

— Июнь айы да бітіп қалыпты-ау, апырай-а? — деді есінеп.

— Ия, бүгін жиырма бірі. Ертең Брестке барамыз. Қалаға барған соң сендерге қонақ боламыз ба?

— Николай туған күнімді мейрамдаймын дейді,— деді Света сол бұйығы қалпынан серпілмей.— Мейлі. Қарсы болғаным жоқ. Кісі жиырма беске күнде келмейді.— Ол жұп-жұмсақ білегін менің мойныма артты.— Сен ғой, әлі

жиырмаға келген жоқсын, Надя. Қандай жассын. Туған күнің қашан?

Жауап бере алмай қысылып қалдым. Туған күнінді білмеген шынында да ұят екен. Осындайда ата-анама ыза болам. Менің білетінім Тауық жылы туыппын. Ол жиырма екінші жыл. Дәлірек айтқанда көктемге қарсы — наурыздың іші болса керек. Оның бәрін Светаға қалай түсіндірем. Мен үндегенім жоқ, Светаның бір рахаты жауап бермесең қазбалап сұрамайды. Жаңа ғана берген сауалын әп-сәтте ұмытып кеткен адамдай, қысылмайсын.

— Мен күзде жиырма екіге шығам,— деді Света.— Сөйтіп жыл дегенің өте береді. Өте береді. Бір күні қартайғаныңды да білмей қаласың.

Светаның ойына кәріліктің қайдан келгенін білмеймін. Өз басым осы аз жасымда кәрілікті ойлап көрген емеспін. Ол әзірге менің қолым жетпейтін алыс дүние. Мен қайта ер жетуге асығушы едім. Тезірек үлкендер санатына қосылу, ұл болсын, қыз болсын, бар баланың асыға күтетін арманы емес пе?!

Кішілеу кезінде кейбір үлкендер сені баласынып, кішірсейте сөйлесе — дүниеде қор қылатын нәрсе сол болушы еді. Бірақ қажекеңнің бір жақсы жері қыз баланы онша кішірейте бермейді. Қайта ертерек есейтеді. Он төрт, он бестен былай қарап-ақ болашағыңды ойлатады. Өйткені он сегізден асса-ақ өтпей отырған кәрі қыз деген жаман атақ бар. Ондай атақтан қыздың өзі ғана емес, ата-анасы, аға-жеңгесі, төңірегі түгел қорқады.

— Қасымбекке қалай ғашық болғаныңды айтшы,— деді Света кенет, менің нығымда жатқан жұмсақ білегіммен мойнымнан құшақтап. Даусында әлденені аңсаған арман бар. Даусында ғана емес, бүкіл өн бойында бір аңсау бар сияқты.

Мен үндей қоймап едім.

— Айтсайшы, нең кетеді,— деп жармасты. Кісіге ондай қадалмаушы еді.

— Білмеймін,— дедім мен.

— Білмегені қалай?

— Әйтеуір ұнатқан болуым керек. Ал былай өліп-тапылып... Қойшы одан да Николайға ғашық болғаныңды айт өзін,— деп жармастым.

Света кішкене үндемей ойланып қалды да, күліп жіберді.

— Мен де білмеймін. Ақ көңіл, елпілдеген жақсы жігіт екен. Асты-үстіме түсіп бәйек болды. Тіпті жанын беруге бар. Сол ықласын ұнаттым ғой деймін. Әйел қанша асқақтағанмен еркектің ықласына түсіп қалады ғой.

— Сонда немене, әйел ғашық болмайды, тек еркектер ғана ғашық бола ма? — дедім.

— Әрине, — деп күлді Света. — Еркектердің көңілі кетеді де, ықыласымен бізді көндіріп алады. Содан кейін біз де өзімізді ғашық болдық деп есептейміз.

— Сен де айта береді екенсін. Жігіттер ғана емес, қыздар да ғашық болады ғой.

— Ендеше, өзіңнің қалай ғашық болғаныңды айта қойшы, — деп Света мені сөзден ұстап алды. — Шығыс халқының махаббаты күшті болады дейді ғой.

Екеуміз біраз күліп, бірақ бір-біріміздің кілтімізді аша алмай тарастық.

Бір жағы қалжың болса да осы әңгіме маған кәдімгідей ой салды. Осы мен Қасымбекке шын ғашық болдым ба? Шынымды айтсам ол арасын өзім әлі де анықтап білген емеспін. «Ғашықтық» деген сөз бала кезімде құлағыма ертегі жырдан шалынды. Онда ғашық болатын адамдар да, олардың махаббаты да ғажайып, ерекше болатын. Өзінді ол адамдарға теңгере алмаған соң, олардың от сезімін жүрегіне қалай сыйғызасын. Я, ондағы ғашықтық біз сияқты екінің бірінің қолынан келмейтін нәрсе. Ертегі, жырдан ауысып азғана қазақ жазушыларының азғана кітабын оқығаннан кейін де «ғашықтық» деген сөз мен үшін аспаннан жерге түспей-ақ қойды. Мұнда да қыз бен жігіттер өліп-талып, күйіп-жанып жатады. Және біздей жабайы емес, кілен бір «асыл жандар». (Қайта осы орыстың «любовь» деген сөзі оңайлау ма дедім. Ол өзі көп айтылады. Және әркімнің-ақ көңілінде бола беретін нәрсе тәрізді). Осы бір әсерден болар, анандай ғашық болуды мен өзімнен дәметкенім жоқ. Бірақ көңілімде көмескі, бұлдыр арманым болғаны рас. Ол кейде тәтті қиялға айналып, әжеп-тәуір жерге алып та кететін. Ондайда керемет сұлу, көрікті ер жігіт...

Басқа халықты білмеймін, қазақтың қыз баласының сезімін оятатын тек жыр мен кітап ғана емес, көбіне жеңгелері. Олар жай адамның қолы жетпейтін алыстағы ғашықтықты айтып әуре қылмайды, жас денедегі оянып келе жатқан сезімге жақын, ұрымтал тұстан дәл басып, нағыз қытықты жерден түртеді. «Күйеу деген жақсы бо-

лады. Қу тізенді құшақтап, қураған төсекте дөңбекшігеннен, беу, ойбай-ай, жас жігіттің ыстық құшағына не жетсін»,— деп бастап, «тұт-ақ деген, түк білмейтін шығарсын, әбден-ақ. Бой жетіп қалдың, ішін бәрін біледі ғой», деп онсыз да мазанды алып, дененді қыздыра бастаған табиғаттың отына май құяды. Одан әрі тұрмысқа шығудың, бір үйдің қазан-ошағына ие болудың артықшылығын құлағына құйып, «о бастан пешенене жазылған» болашақ тірлігіне баулиды. Ай, айналайын қазақтың жеңгелері-ай, табиғат оята бастаған нәпсіні қатал ана қанша тұншықтырып тастаса да, сендер оп-оңай тірілтіп аласындар-ау. Кейде қыздың ардақтысын бір көйлекке сатып та жіберетін кездерің болады, бірақ әйтеуір не де болса өмірге бастайсындар, өздерің татқан ләззатты аяғы тұсаулы, жолы тар қыз балаға таттырғанша тағат етпеуші едіңдер-ау...

Менің Дариға деген жеңгем бар. Күйеуі бізге үш атадан қосылады. Бірақ әкем атадан жалғыз болған соң, олардың үй-іші бізге жақын араласады. Денесі тығыршықтай, бойы сұңғақ болса да жұдырықтай шүйке бас, бет-бітімі де қуыршақтай кішкентай ғана. Аузы оймақтай, кішкене пісте мұрын, сызылған қысық көзі моншақтай жылтырайды. Күйеуге шыққанына бес-алты жыл болса да көзі күлімдеп, жылтырап тұратын томпақ бетінен балалық табы кетпей-ақ қойды. Балалық кезіндегі мінезі де өзгермеді. Содан болар, оның менен алты-жеті жас үлкендігіне қарамастан екеуміз қатар өскен құрбыдай — сырымыз ашық болды.

Дариға қазақтың салты бойынша менің атымды атамайды, бірақ меншіктеп ен салып, ат та қоймайды, жәй «қыз-ау» дейді. Ішіне сыймай баратқан жаңалығы, не өсегі болса қасыма жүгіріп келіп, шымыр білегімен мойнымнан құшақтап алып: «қыз-ау, сен естідің бе?» деп ыстық лебімен құлағымды шарпып сыбырлай жөнеледі. Оның демінен құлағым буланып, дымкыл тартып қалады. Кісі отырсын, мейлі онаша болсын, маған айтатын әңгімесін сыбырлап бастайтын Дариғаның әдеті. Бірақ сәлден кейін күбірге ауысып, одан қыза келе бөгде кісі отырса да елемей, дауыстап кетеді. Мен бүйірінен шымшып алғанда бәйкүнә кескінмен бетіме үрпіе қарап, таңырқап қалады. Содан кейін барып қылығы есіне түсіп, сыртқа сүйрей жөнеледі.

Дариға қанша бала мінезді, аңқау көрінгенмен, біраз жыл он жақта болған әйел емес пе, әжелтәуір кекселігі

де бар. Әсіресе жігіт-желенді жақсы таниды. Менімен қатар жүрген оқушы балаларды ол адам санатына қоспайды. Ал, сырттан қырындап көз тастаған ересек жастардың еш қайсын қапы жібермейді. «Қыз-ау, ана сар жалақтың ойы да тегін емес. Жоқты сылтауратып осы үйге екі-үш келді. Көзі жыпылықтап саған қарай береді. О, түсіп қалғыр, МТС-тың шатөботы болғанға өзін әжептәуір әкім болдым деп шелтендеп жүр ғой. Дәмесін қарай гөр шіріктің». «Бүгін дүкенге бара қалсам, әлгі үрпек бас кішкентай қара бар ғой, Бекберген деген, сол алдымнан шыға келгені. Өзің бері қарашы, қыз-ау. Қайрылмасам да қалар емес, дүкеннен ере шықты. «Жеңге-ей, деп мияулап сызылады келіп. «Е, немене» дедім. «Жібектің түйіні бір, жас-жастың тілегі бір» деген, сізден бір қолқам бар еді», деп суыртпақтап келе жатыр. Оның да көкейіндегісі сен екенсің. О, түсіп қалғыр ол талайдың соңынан жүгірген. Енді саған қарап әукесінің салбырауын қарашы. Ойбай-ау, бетім-ау, ол Қадырбай шалдың сарықарын боп қалған тоқалына да қол салыпты дейді. Құрсын, аулақ жүр дедім». Дариғаның мұндай әңгімелері көп болатын. Оның сөзіне сенсем дүниеде қыз құрып қалғандай маған көз салмайтын жігіт жоқ. Дариға солардың біреуін де маған тең көрмей, сыртымнан қызғыштай қорып жүреді. Әлде, «ит қорыған жерге өш» деп, жас жеңгем қорғаштаған сайын олар да маған ынтыға түсе ме екен? Ал, жігіттерді қайдам, бірақ Дариға жеңгем мені жігіттерден қорып, сақтандырып жүріп-ақ сызаттап жаңа тепсініп келе жатқан сезімімді қоздырып, табиғатымды ертерек оятты. Әрине, қыз балаға «ана жігіт, мына жігіт» деп құлағының құрышын жей берсе... түнде төңбекшисін.

Мен өзім сырт көзге тұйық, сабырлы бала саналғанмен ішімде талай пәле жатты. Он алтыдан асқан соң-ақ қабағымның астынан жігіттерді сынап отыратын әдет шығардым. Дариға айтып жүрген жігіттерге де өз көзқарасым болды. Олардың пейілін көзі жіті жеңгемнен бұрын-ақ аңғарып қалатынымын. Бірақ сыртыма шығарып сыр білдірмесем де, іштей әрқайсын өзіме өлшеп көрем. Қайсы біреуіне «кет әрі» де емес сияқтымын. Әйтсе де әзірге көңілім жыға құлаған бірі жоқ. Басқа, өзге біреуді күтем. Кімді күтетінімді анықтап білмесем де, әйтеуір бір аңсайтын адамым бар.

Менің күткен адамым тап бір күтпеген жағымнан кездесті. Жалпақ, былғары белбеу буынған әскери қоңыр

көйлегінің жағасында қызыл сырлы, төрт бұрышты екі кубигі бар командир жігітті көріп жүргенмін. Шыққан негізі осы өзіміздің ауданның Ақкиізі, елге демалысқа келіп жүр дегенді де естігем. Келсе қайтейін. Өзі орта бойлы-дан жоғары, былай тұлғасы сымбатты болғанмен, ерні дүрдиген, сопақ бет. Кішілеу көзі де быттыл тұр. Күлгенде үлкен күрек тістері көрінеді. Өзге қандай қасиеті барын кім білсін, бірақ қалай мақтасаң да сұлу жігіт деп айта алмайсың. Менің онымен ісім де болған жоқ еді. Былай енді... тосын кісі болған соң... көз астымен сынап қарағаным бар. Сөйткенше бір үйде жүзбе-жүз кездесіп қалдык. Зәуреш деген өзіммен бірге оқитын құрбымның үйіне барғанмын. Әлгі командир сол үйдің жақын жиендері екен. Сәлем беруге келіпті. Бізбен жылы амандасып, Зәурешті біледі ғой, менің жөн-жосығымды, одан оқуымның жәйін сұрады. Пәлендей еш нәрсесі жоқ, мен де қысылмай еркін сөйлестім. Сонымен тарап кетіп едік... Кешке кинода тағы кездестік. Енді тілті ескі танысша еркін келіп қасымызға отырды. Осыдан кейін-ақ ойда жоқта кездесіп қала беретін болдык.

Әуелде менің ойым алаңсыз болатын. Бар пәлені бастаған Дариға жеңгем болды. Ол әдетінше айтам деген жаңалығы кеудесіне сыймай, мойнымнан құшақтап алып:

— Қыз-ау, сен әлгі демалысқа келген көмендірді көрдің бе? — деді.

— Көрдім.

— Көрсен, жаным-ау, не бітіріп жүрсін?! Жұрт деген тек гу-гу етеді. Өзі әлі үйленбепті. Тұқымы да Ақкиіздің ішіндегі дырауы көрінеді. Осы жолы құр кетпейді деседі. Я-я, жай келіс емес, қалыңдық іздеп келіпті дейді.

— Іздесе қайтейін?

Дариға жеңгем: «денің сау ма?» дегендей бетіме үрпие қарады.

— Қыз-ау, не дейсін сен?! Бүкіл аудан аузын ашып отырған жалғыз жігітті...

— Қойшы, Дариға-ай, ерні көнтиген, көзі быттыған біреуді соншама...

— Қыз-ау, есің дұрыс па?! Қазақ айтқан емес пе «ат ерінді, ер мұрынды келсін» деп.

— Мұның мұрны кішкентай, ерні үлкен ғой.

— Е, болса ше? — деп өз екпінімен кете берді де, кенет сөз мағынасын түсініп, өз ағаттығына күліп жібер-

ді.— Түп, сен де... Оның ернін қайтесін. Құдай беріп қолыңа түссе, әлі-ақ ерттеп мініп аласын ғой.

Осыдан-ақ Дариға жеңгемнің тағаты таусылды. Луданға демалысқа келген командир туралы күніне бір емес екі-үш хабар әкеледі. Және бір нәрсе естіп келген сайын жерден жеті қоян тапқандай қуанып, маған айтқанша шыдай алмай жарылып кете жаздайды. Сөйтіп Дариға жеңгем оның туған-туысқанын, нағашы-жекжатын түгендеп берді. Содан соң қай күні қайда болғаны, не айтқаны, кімдердің оған қай қызды лайықтап жүргені — оны да түгел анықтап берді. Және сөз аяғында ылғи: «өзін жеңіл жүріске қымаймын, сабырлы көрінеді. Уақытын келді, бағын жанса сенің теңің сол ғой», деп күрсініп, арман қылып алдымнан көлденең тартып қояды.

Байқаймын, жалғыз Дариға емес, ауданға тосыннан келген жас командирге көп-ақ жұрт қызыға қарайды. Көз үйренген көптің бірі емес, дырдай командир, алыстан, тіпті қиырдан келген. Басқа қасиетін қойғанда осынысының өзі-ақ талай әңгімеге азық. Бойдақтығы және бар. Онысы да көп ықыласын қоздыра түседі. Сондай адаммен қатар жүрудің өзі кісіге әжептәуір мәртаба. Содан болар Қасымбекпен ойламаған жерден кездесе бергенімді, оның қасында жиірек болғанымды ерсі көргенім жоқ. Және өзінің мінезі де жайлы екен. Кісіні ұялтатын қытықты сөздерге бармайды, кейбір жігіттер сияқты «қарындас» деп сызылып бастап, «жас-жастың тілегі бір, жібектің түйіні бір», деп суыртпақтамайды. Мен көрмеген алыс жердің, тілі, әдеті басқа елдердің әңгімесін шертеді. Көргені көп, кісіні жалықтырмайды.

Адам алғашқыда кісінің көп жақсылығын байқамайды екен. Бір қарағанда кей кісінің сырт кескіні сонша оғаш көрінетіні бар, бірақ жақын араласып үйренісе келе байқасақ пәлендей түгі де жоқ. Қайта... Қасымбек те алғашқыда дүрдиген ерні бір-біріне жуыспайтын аңқиған ашық ауыз сияқты көрініп еді. Сөйтсем тіпті де олай емес. Түріліңкіреп тұрған қалың ерні сақа жігітке аңқау баланың әлпетін беріп, сондай бір сүйкімді көрсетеді. Кішілеу дөңгелек көзі быттыңқырап тұрғанмен нұры жұмсақ, кісіге мейрімді. Алғашқыда түсі суық әскер киімінің өзі-ақ жатырқатып тұрған осы жігітке аз күнде қалай бойым үйреніп, жақын тартып кеткенімді білмеймін. Дариға жеңгем айтқандай «бүкіл аудан аузын ашып отыр-

- ған жалғыз жігіт» менің қасымда көбірек жүргеніне мақтандым.

Сөйтіп алаңсыз, әлде неге мәз болып жүргенімде бастағым он күннің ішінде ауданның өсегі гу ете қалды. Алақандай аудан орталығында жүрген-тұрғаның бәрі алақанда. Бір жігітпен екі рет сөйлесіп тұрғаныңды көрсе (обалына не керек, біріншісіне онша мән бермейді) сөзге ілігіп жүре бересін. Ал мен болсам Қасымбекпен талай кездестім. Қасымбек және орыс арасында көп болған жігіт, именуді білмейді, мен де тартыншақтауды ұмытып кетіп, тапа-тал түсте көшенің ортасында талай сөйлесіп тұрдым. Өткен-кеткеннің көрмегені жоқ. Осыны көргесін нағыз бір өсек айтпайтын әйел болса да шыдай ма. «Құдай-ау, (ойбай-ау), әлгі Қамқа кемпірдің немересі Нәзира бар ғой...» Ар жағың қалай жалғап әкетуін әр әйелдің княлығын ұшқырлығы біледі.

Сөйткенше Қасымбек қызметіне қайтып кетті. Қетерде маған еш нәрсе айтқан жоқ, тек хат салып тұруға рұқсат сұрады. Мен не дейін... «Мейліңіз» дедім.

Осылай қалың өсектің ортасында қалдым да қойдым. Және менің жанымға ауыр тиетінін ескермей, сол өсектің көбін сырттан Дариға жеңгем алып келеді. Өсек негізінен екі ұдай. Екеуі де жорамал. Бірі «Қасымбек Нәзираны алатын бопты, екеуі сөз байласыптыға» саяды. Екіншісі... екіншісі құрсын, оның айтары жоқ. Қасымбек кеткен соң көшеге шығуымның өзі қиындап кетті. Жұрттың сұқ көзі ылғи маған қадалатын сияқты. Кейбір әйелдердің соңымнан сыбырласып қалып жатқандарын сезіп, кірерге тесік таппай, жүрісімнен жаңылам. Бұрын сызылып тұратын жігіттер де енді еркінсіп, ащы мысқылмен сөйлейтінді шығарыпты. «Кіммен қара болсаң сонымен ақ бол» деп Дариға жеңгем де дегбірімді алып барады. «Ақ болғанда» қайтейін? Енді амалым жоқ, Қасымбектің хатын жеңгеміз екеуміз асыға күтетін болдық.

Асығып күткен алғашқы хаттан амандық, саулықтан артық еш нәрсе табылмады. Дариға менің қолымнан алып, күбірлеп екінші қайыра оқып шықты.

— Апыр-ай, тым болмаса «сағындым» деп те айтпаған екен,— деп күңк етті де, іле есін жиып мені жұбата сөйледі.— Сабырлы жігіт қой. Бірден «күйдім, жандым» дей ме. Әп дегеннен әукесі салбырағандар тұрлаусыз болады. Айтатынын кейінге сақтаған ғой. Келесі хатында жазады ғой. Бұл хатына жауап бермей тұра тұр.

Келесі хатында да бірінші хатынан көп ілгерілемеді. Қараптан қарап менің жағдайым ғажап болды. Қасымбекке ақтарыла құлап, ғашық болған еш нәрсем жоқ сияқты еді. Былай жақсы таныстық, бөтен көрмедім. Ол кетерден бұрын сөз салғанда ойланатын да едім. Енді біреу аңдағандай... оның сөз салғанын сарғая тосқанымға қайранмын. Егер Қасымбек олай істемесе маскара болып... бірақ арамызда маскара қыларлықтай ешнәрсе болған емес. (Тіпті құшақтап сүйген де жоқ). Әйтеуір не де болса мазасыз халге түстім. Қасымбекті шын сүйем бе? Жоқ па? Анық білмеймін. Бірақ соның сөзін күтем.

Мен күткен хабар почтадан емес, басқа жақтан келді. Зылика деген орта жастағы әйелді бұрыннан танушы едім. Араласымыз жоқ, жәй, былай... Ол жайлы кейінірек білгенім — Қасымбектің апасы боп шықты. Туған апасы ма, әлде немере ме, анығын Дариға біледі. Сол Зылика бір күні көшеде кездесіп қалып, әншіінде бас изеп, өте беретін адам, үйіріліп тұрып сөйлесті. Үй-ішінің амандығын егжей-тегжейлеп, «құдай қаласа енді бір айда оқуың да бітеді ғой» деп үйіріп алып барады. Содан «Бүгін бір үй оңаша еді. Жалғыз адам сопайып отырып шай іше алмайды екен», деп үйіне ертіп апарды. Шай үстінде Қасымбекті аузына алды. Оның бала кезіндегі қылықтары есіне түсті. Інісінің оқып жүрген кезін де ұмытпапты. Содан біртіндеп ағытыла берді де, менің бөлмей, төмен қарап тыңдап отырғанымды көріп, сөзінің артын жырға айналдырып жіберді. Арасында ұмытпай мені де мақтап қояды.

Зыликаның бұл мінезінен түк түсінбедім, десем шын ғи өтірік болар еді. Бой жетіп қалған қыз залым болады, бастапқы үйіріле кеткенінен-ақ, тегін емес екенін сезгенмін. Бірақ бұл жолы Зылика жақсылықтың нышанын білдіріп, баурына тартты да, дәйекті еш нәрсе айтпай жіберді. Әйтсе де қоштасарда:

— Именбей келіп тұр айналайын. Бөтен адам емеспіз ғой. Кейде бір адамның іші пысады,— деді.

Әрине, ол үйге мен өз бетіммен именбей барып тұра алмадым. Бірақ оның есесіне Зыликаның өзі менімен жиі кездесіп қала береді. Кездескен сайын өзіне жақындатып, іш тартып барады. Ең жақын адамындай мені айналып толғанып сөйлейді. Сөзінің дені-ақ сол баяғы Қасымбек жайлы. Енді қазір Қасымбек екеуімізге бірдей жақын ортақ адамымыз болып алды.

— Қасымбек хатында ылғи сені сұрайды. Сіра сағынады-ау деймін өзінді,— деп Зылика сыр тартып күлімсірей қарап қояды.— Өзің хат жазып па едің. Болмаса сен үшін мен жауап берумен келем. Өзіңнен песін жасырайын, «орнықты, көргенді бала» деп сыртынан біраз мақтап жібердім.

Үйде Дарига, тұзде Зылика маған Қасымбекті ұмыттырмады. Өзімен азғана күн кездесіп жүргенде көңілім құлап, жақсы көріп үлгермеген жігітке енді сырттай ынтығатын халге ұшырадым. Байқаймын күн асқан сайын Қасымбекті жақсырақ көріп барам. Ішімнен сол жігіттің жары болуға дайындалам. Егерде осы бір тұста арамыз үзіліп кетсе — некелі жарынан ажырасқан әйелдей күйреп қалатын түрім бар. Сол күдік қамшылап дегбірім қашып, Қасымбектің әр хатын тағатым таусылып, ынтыға күтетін болдым. Ойын-күлкіден тиылып, төңіректегі тіршілікті ұмытып, жүрегім алып-ұшып, қияли өмір кештім. Ақыры, алты айдан кейін мені әкетуге Қасымбек қайтып оралғанда мен оны алда қашан берілген, көп жыл сарылып күткен некелі жарындай қарсы алдым.

Санап тұрсам Қасымбекпен кинодағысы бар, көшедегісі бар, тоғыз рет кездесіппін. Егер менің шешемнің заманы болса бұл тоғыз қызға күйеуге шығуға жететін кездесу. Ал менің бір басыма бұл аздау болды. Той үстінде ойлап қарасам Қасымбектің өзінен гөрі қиялымда жасап алған бейнесін жақсырақ біледі екем. Қиялымдағы Қасымбек бұдан көріктірек те, әсіресе бір тәуірі маған жақынырақ еді.

Той тарқап, көңіл қызуы басылған соң қиялымдағы ғашығым ғайып болды да, қасымда шала таныс жігіт қалды. Оған әлі бойым да үйренбеген, кәдімгідей жатырқаймын. Ол мен үшін шеті ғана ашылған, ар жағы тұңғық, бітеу жан. Үйренген ортаман, жылы ұямнан суырылып шығып, сол шала таныс жігіттің етегінен ұстап мүлде бейтаныс елге, қиян шетке аттандым. Поезд вокзалдан ұзай бергенде өн бойымды азынатып әкеткен жалғыздық сезімін болашақ жұбайымнан жасыра алмай қалдым. Көзімнен жасым ыршып кетті.

3

Осында келгелі құлағым шалынып жүр «жамандықтың да бір жақсылығы болады» деген орыстың мәтелі бар

екен. Осы мәтел айнымай менің алдыма келді. Дүниедегі ең жаман нәрсе жалғыздық қой. Ал мен болсам тура жападан жалғыз... Ауыл-аймағым, өскен ұям, оқыған мектебім... Қамқа әжем, әкем, Дариға жеңгем, Зәуреш барша жакын туған, қатар-құрбым... бәрі кейін қалды. Кіндік кескен, туып өскен жерім, ... о да кейін қалды. Бұрын ауылдан аттап шықпаған қыз бала сыр мінез болып, етің үйренбеген жігітпен көз көрмеген қиырға аттансаң... Менің осы халімді үзіліп түскен жапыраққа теңейсін бе, әлде көшкен елдің жұртында адасып қалған соқыр күшікке теңейсін бе, әйтеуір кісі қызығатын хәл емес.

Кеше осылай келе жатқан сапарда менің бұл күйімді Қасымбек мықтап сезді ғой деймін. Мен өзімді бір бүйірден көргенім жоқ, айнаға да қарағаным жоқ. Бірақ кескінімнің қандай болғаны көз алдыма ап-анық елестейді. Сіра қара жауынның астында қалған панасыз балапандай болсам керек. Өйткені күйеуімнің көзінен ылғи үрей мен аяныш көрдім. Осы панасыздық пен жалғыздық сезімі мені Қасымбектің баурына өзі-ақ апарып тықты.

Менің бірден үңірейіп қалған өмірімді Қасымбек жалғыз өзі толтыра алды ма, ол арасын ойлаған да жоқпын, бірақ әйтеуір ол қойнымдағы жарым ғана емес, көп, көп адамның орнын басты. Менің ендігі ата-анам да, ағайын-туған, қатар құрбым да сол болды. Мол көкірегім тарылып келіп бір Қасымбекке тірелді. Содан шығар менің бар ықласым Қасымбектің үстінде. Одан ауытқып көңілім басқа жаққа бөлінсе-ақ сағыныш пен елегізу деген пәле басталады. Мен бейне бір терең суда малтығып жүрген адам сияқтымын. Жағалаудан алыс кетіп, жерге табаным тимеген соң, жармасқан жалғыз талымнан, қолым қарысқанша қысып алып, айрылмаймын.

Біздің осы бір тосын жағдайымыз жаңа басталған жұбайлық өмірімізді ерекше арнаға салды. Жаңа қосылған жастардың арасындағы ыстық құштарлықтан гөрі Қасымбекте ағалық қамқорлық сезімі басым болды да, менде өзімнен үлкенге деген құрмет, ізет көбірек болды. Әлі бетіміз ашылып болмаған сияқты, төсекте де бір бірімізге еркін емеспіз. Менің қатар шешінуге қаймығатынымды сезеді-ау деймін, Қасымбек жатар алдында сыртқа шығып кетеді де ішке мен көрпе жамылып жатып қалған соң барып кіреді. Гимнастеркасын басынан сыпыра бере шамды сөндіреді де қараңғыда шешінеді. Қасыма жатқан соң да бірден құшақтауға именіп, иығымнан, ша-

шымнан сипайды. Соңғы үш-төрт күннен бері жәйлап қана құрсағымнан сипайтынды шығарды. Тіпті сипаймайды да бейне қолымен тың тыңдағысы келгендей ақырын ғана алақанын бүйіріме басады. Осы сәтте екеуміз де демімізді ішке тартып, тына қаламыз. Бүгін кешке қарай тұла бойым ауырлап бүйіріме бір нәрсе батқандай болып жүр еді. Қасымбек дәл бүйірімнің сол ауырған жерін басты. Шаншу ма, әлде... бүйірім аздап солқылдағандай болды.

— Қимылдайды,— деді Қасымбек бір түрлі қуана күбірлеп... Қимылдап жатыр.

Бүйірімді солқылдатқан шаншу емес, сол екенін енді мен де білдім. Көңілім қобалжып, әлде неге елегзи бастадым. Тұла бойымда басқа бір өмірдің өсіп келе жатқанына түсіне алмадым да, біртүрлі өзімді өзім жатырқадым. Әрине, әйелдің екі қабат болуы өмір заңы екенін бала жасыннан білсең де, өз басыңа түскенде ойың он саққа жүгіреді екен. Қасымбек төсектен басын көтеріп алды. Содан көтеріле беріп, қайта қисайды. Ақырын ғана менің иығымнан сипады. Қуанышына қобалжу араласып, не ғыларын білмей қипақтай берді. Менікі мен-ау, оның сасқанына жол болсын. Менің жауап бермей үнсіз жатқанымға ыңғайсызданып, тағы да қозғалақтап:

— Сезесің бе? А? Қимылдайды кәдімгідей,— деді маған жалынғандай болып.

— Ия, сезіп жатырмын.

Осыдан кейін Қасымбектің қолтық астына кіріңкіреп, біраз уақыт үнсіз жаттым. Кейде адам бір біріне жақындығын сезіну үшін осындай үнсіз жатқанының өзі жақсы. Қасымбек те енді үндемей, шашымнан иіскеп, бауырына қыса түседі: Менің жақындығымды сүйсіне сезеді, бірақ көңілін алаң қылған басқа бір ойы бар.

— Біраз ойланып көріп едім. Сіра сенің елге қайтқаның жақсы болар,— деді Қасымбек.

— Неге?

— Аяғың ауыр. Күнің жақындағанда жалғыз өзіңе қиын болады ғой. Оның үстіне...

— Қайда әлі. Күнім жақындағанда көре жатармыз,— дедім мен қашыртқылатып. Қасымбекті тастап кеткім келмейді, бірақ елді де мықтап сағынып жүрмін.

— Қазір білмеймін.. Жағдайдың өзі де...— Қасымбек бір нәрсені күмілжітіп келеді.

— Жағдайдың несі бар?

— Аргы бетте немістер әскер топтап жатыр деген сыбыс бар. Не боп кетерін кім біледі. Сені елге апарып тас-тасам ба деп ойлап ем. Бнылғы демалысты да алып қойдық.

Осы сыбыс бұрын да менің құлағыма шалынып еді, бірақ жастық бейқамдықпен елей қоймап едім. Қазір де онша мән бермедім. Елді сағынсам да, ажырасқан әйелдей шошаң етіп қайтып баруым... Я, бір түрлі елден-жұрттан ыңғайсыз.

— Қойшы, әншейін сыбыс шығар,— дедім Қасымбекке.— Кішкене сабыр етіп күте тұрайық. Ұзатылмай жатып қайтып келсем Қамқа әжем не дейді?

Қасымбек мырс етіп күліп жіберді.

— О-ой, ол кісі катал кісі,— деп маған қарай аударылып түсті.— Сен оның жүрердегі маған айтқан сөзін білесін бе? «Әй, солдат күйеу, бері кел» деп мені оңаша шақырып алды. Сосын біраз уақыт үндемей сұстана қарап тұла бойымды бастан-аяқ шолып өтті. Өзінің өңі қандай катал. Шынымды айтсам тура генералдың алдында тұрғаннан бетер қысылдым,— деп Қасымбек кішкене күліп алды.— «Сенің өзің шайма жігіт емес пе едің?» дегені, бетіме тіке қарап. Не дерімді білмей сасып қалдым. Дәл ондай сәтте кім де болса бір тері шығады. «Шынымды айтайын, ата-бабаңмен араласып, өзім таңдап құрық салған күйеу емессін. Бұрын қалыңдық пен күйеуді ата-аналары қалаушы еді. Көпті көрген көнелер балаларын құтты жеріне қондырарда барар ұясының бапты болу жағын ойлайтын. Бүгінде билік жастардың өзіне тиді ғой. Оның атын не деуші едіңдер. Сүйіспендік дейсіндер ме? Бұрын ата-анасы ақылы толыспаған жастың алды-артын түгел ойлайтын. Жастықтың буына мас болып, көңіліне желік кірген жас нені ойлайды? Сүйіспендік дейсіндер ғой. Сонда қашанғы жаласып сүйісе бересіндер? Сиыр да бұзауын бір маусым ғана жалайды. Соның ар жағында от басының өмірі мен тірлігі бар. Соны ойладындар ма?» деп тура алқымнан алды. Мен үндей алмай қалдым. Кемпір де, ойлансын деген болар, төмен қарап біраз үнсіз отырды. Біз осы «ғашықтық, махаббат» дейміз-ау, бақсам жас адам сезімге мас болып жүріп көп нәрсені ойламайды екен. Қамқа әженнің сөзі маған көп ой салды. Бұрын «бір-бірімізді жақсы көрдік қой, одан артық не керек», деп жүре беруші едім. Осы жайлы кейін де біраз толғандым. Енді қарап тұрсам өмір деген оңай нәрсе емес сияқ-

ты.— Қамқа әжемнің сол сөзі бүгін де көңілін тебіренткендей Қасымбек аз уақыт үнсіз жатты.

Бұрын өзі мұндай әңгіме айтпаушы еді. Әжемнің сөзін көптен бері бүгіп келіп, енді айтқаны... Содан бері ойлана жүріп ой түйді ме екен? Әлде бүгінгі менің мына жағдайым... екеумізге ортақ, жан біткен нәресте түрткі болды ма екен? Не де болса жәй ұйқы ашар әңгіме емес, ар жағын ашып келеді.

— Байқаймын, Қамқа әжең анау-мынау кемпір емес. Салмақты сөзі артында екен. «Қызымды құлақ естімеген кнырға алып бара жатсын. Қәрі қойдың жасындай жасым қалды. Көзімнің тірісінде қызымды қайтып әкеп көрсетесін бе, әлде осы бастан күдерімді үзіп бақұлдасып қалайын ба?» деп, бұлтартпай, тура түп етектен алғаны. Сасқанымнан «уайымдамаңыз, демалыс алған сайын келіп тұрамыз, сізді сағындырып, сарғайтпаспыз» деп жалпылдай бастап едім жекіп тастады. «Жә, ондай ықыласың болса кезінде көрерміз. Асатпай жатып құлдық деп, әзір жылпылдапта. Әскерде жүрген адамның бас билігі өзінде болмайтын көрінеді ғой, рұхсат бермей қойса қайтесін?!» деп бір тұқыртып алды да, содан кейін барып әрең жібіді. «Қиын жерде жүрген көрінесін, шырағым, жаман айтпай, жақсы жоқ. Ер басына іс түсетін де кез болады. Шетте жүрген жалғыздың жұбайынан басқа серігі бар ма, қызым мені жерге қаратпайды; серігіне жарайды, шырағым. Қарның ашса қуырып же, шөлдесең қайнатып іш, бәріне шыдайды. Тек қорлық көрсетуші болма!» деді.

Адам деген қызық-ау. Сондай өр мінезді өктем кемпір соңғы сөзін бір түрлі мұңайып, налып айтты. Кісі нашар адамның осалдығын көргенде онша елей қоймайды. Ал, мықты адамның босағанын көргенде өзін де бір түрлі боп кетеді екенсін. Қамқа әжеңнің сол кескіні көз алдымнан кетпей қойды. Сенің қабағыңды кішкене кірбің шалса әжеңнің сол бір мұңайған түрі көз алдыма келе қояды.

Қамқа әжем. Мен өз анамнан жеті жасымда жетім қалдым да, өзімді өзім білгелі Қамқа әжемнің қолында өстім. Қамқа әжем тура туған анамдай болды, шешемді жоқтатқан жоқ деп айтсам, мүмкін рас та болар. Бірақ... Туған шешенің қандай болатынын жөндеп көрмеген адам оның орнын басқан адамды кіммен теңейді? Қамқа әжем елпілдеп асты-үстіме түсіп, немесе айналып-толғанып еркелетіп көрген жоқ. Ең ықыласы түсіп кеткенде басымнан сипап, бауырына бір қысатын да, кейде маңдайымнан иіс-

кеп «бара ғой, қалқам», деп қоя беретін. Сонда да оның мені жақсы көретінін кішкентайымнан-ақ білуші едім. Бала деген сезімтал болады. Кейде үлкенді алдап кететін жерден баланы алдай алмайсын. Қамқа әжемнің сырты қанша салқын болғанмен оның ішінде термосқа құйған астай суымайтын бір ыстығы барын сәби кезімнен сезсем керек. Әйтеуір осы кемпірді өгейсінген кезім болған жоқ. Бірақ әжеме еркінсіп, еркелік жасаған кезім де, әй, болмаған шығар. Қанша жақсы көрсем де өзінен, кәдімгідей қаймығатынмын.

Жалғыз мен емес, Қамқа әжемнен біздің үйдің іші түгел қаймығатын. Үйдің іші деймін-ау, бүкіл ауылда ол кісінің бетіне келген адам жоқ. Әжем кең сүйекті, бет бітімi де кесек, ажарлы кісі. Менің бір байқағаным біздің қазақта неше түрлі, бір-біріне ұқсамайтын ұлттардың бет бедері бар. Дарига жеңешем бітік көз, нағыз корей тәрізді болса, биік қабақты, құс мұрын, ақсары Қамқа әжем Европа елінің әйелдеріне ұқсас. Ірі жүзді өңінің жылитып кезі сирек, әманда қатқыл. Анау-мынау адамды ықтырып тастайтын такаббарлығы да бар. Кейде біреудің орынсыз айтылған сөзіне, немесе оғаш мінезіне тіл қатып сөзін шығын қылмай-ақ такаббар кескініне мысқыл жүгіріп бір қадағанда әлгі бүлдіріп алған адам кішірейіп шөгіп қалатын да, ал өзгелері бойын жинап ала қоятын. Әдетте ауылдың үлкен-кішісі болсын, әйел-еркегі болсын «алды қатты кісі» деп қаймығып, Қамқа әжемнің алдында мұң-газдай болатын.

Мен аттанар кезде Қамқа әжемнің осы мінезі күрт өзгеріп кетті. Тіпті өзім танымай қалғандай болдым. Оңаша бөлмеде ол-пұл затымды жиыстырып жатыр едім, үстіме әжем кіріп келді. Ол кіргеннен-ақ көңілім әлде несі секем алғандай болып еді; бұрынғы байсалды паң қимылы жоқ, келісінде бойына бітпеген бір асығыстық бар. Қасыма тақап келді де, кенет неге келгенін ұмытып қалғандай, қипақтап сәл бөгелді. Дәл осы сәтте тұңғыш рет әжемнің бетінен бір дәрменсіздік нышанын көріп, жүрегім дыз ете түсті. Содан мені оқыс құшақтап алды да, сүйекті ірі кеудесіне қатты қысып, самайымнан жабысып сүйіп, кенет өксіп-өксіп жылап қоя берді. Даусын шығармай, тістеп алып солқ-солқ етеді. Мұндайда мен қалай шыдайын, егіліп жүре бердім. Қамқа әжем көңілінің босағаны қандай оқыс болса, бойын да сондай оқыс тежеп, кимешегінің шетімен көзін сүртіп алды. Содан кейін мені бір

қадам аулақтатып бетіме тіке қарады. Осы бір қарасы менің де жасымды тыйып тастады. «Біздің көзіміз көріп, құлағымыз естімеген жат жұрттың арасына кетіп барасын. Қайтейін, өзің ғой, қалап алған. Пешенеңе жазылғаны сол шығар. Көрмеген жердің ой-шұқыры көп болады. Алдында не барын қайдан білесін. Тек, қиын-қыстау күн туса осалдық көрсетіп азаматыңның сағын сындырма. Оған да талсыратын сөзімді айттым», деді де шығып кетіп еді. Айналайын, ақ әже, сондағы айтқан сөзің осы екен ғой.

Кейде қатар жатқан екі адамның сөзі бір жерге келіп тірелсе, ар жағына тіл қатыспай-ақ іштей сөйлесіп кетесін. Осы жатқанда Қасымбек екеуміздің ойымыз Қамқа әжем жайлы. Тіл қатысып, бір-біріміздің ойымыздың шырқын бұзбай іштей ұғынысып жатырмыз. Осындай үнсіз ұғыныста Қасымбектің қолтық астына тығыла түсіп, ұйықтап кетуші едім. Сол өңнен түске ауысып бара жатқан тәтті сағатымда селк етіп оянып кеттім.

Сампылдап сөйлеген дауыстар, асыға басқан аяқ дүрсілі. Қасымбек ояу жатыр екен. Менің шошып оянғанымды көріп, елегізіп басын көтеріп алды.

— Шошып кеткен жоқсың ба, Нәзираш? — деп сұрады үрпиіп.

«Үрпиіп» дейтінім, қараңғы болса да, оның даусынан үрпіне қарағанын сездім.

Біреу асыға басып келіп есік қақты.

— Жолдас лейтенант, жолдас лейтенант, тревога!

Николайдың даусы. Қасымбек орнынан ұшып тұрып киімін іздей бастады. Мен шам жағайын деп ем, қараңғыда шырпы таба алмай састым. Қасымбектің кейбір түндерде осындай тревогамен асығыс кетіп қала беретіні болушы еді. Оған да үйренетін кезім болған. Бүгін, не жамандыққа көрінгенін, тұла бойым қалтырап, буыным кетіп қалды. Шырпы таба алмай столдың үстін сипалай берем. Мен сөйтіп қараңғыда босқа қарманып тұрғанымда Қасымбек киініп те алды.

— Сен... сен жата бер, Нәзираш... әншейін жаттығу тревогасы шығар, — деді Қасымбек.

Бірақ мұның даусында да қобалжу бар. Әдеттегісіндей сенімді айта алмады. Осы бір үрейдің қайдан тарағанын білмеймін. Жаңағы есік қаққан Николай даусы... Көнілімізге үрей салып кеткен соның даусындағы діріл ме? Дүрсілдеген қадам тықыры ұлтайып барады. Әр тұстан

асығыс дауыстар естіледі. Не де болса, шырт ұйқыға кетіп баратқан жұрттың басын төсектен жұлып алған бір қарбалас әбігер бар. Қасымбек үйден асығыс шығып кетті.

Қараңғы бөлмеде жалғыз өзім селтиіп тұрып қалыппын. Сәлден кейін есімді жиып, столдың үстінен шырпы тауып алып шам жақтым. Кетер Қасымбек кетіп қалды, енді неге шам жаққанымды білмеймін. Шамасы, жалғыз өзім оңаша бөлмеде қараңғылықтан сескенген болармын. Бірақ шам жаққанмен де жаңағы бір көңіліме кірген жиренішті үрей тарамай қойды. Қасымбек есік ашқанда селк ете қалдым.

— Сен не ғып жатпай отырсың? — деді Қасымбек.

— Жәй... ұйқым ашылып кетті. Я, жайша ма екен?

— І-і... Пәлендей еш нәрсе жоқ. Командирлер орнында болсын. Әскер дайын тұрсын депті. Мүмкін жоғарғы жақтан тексеру келетін шығар.

Байқаймын, Қасымбек өзі де анығын білмей қатты қобалжып тұр. Ар жағында үлкен бір күдігі бар сияқты, соны айтуға бата алмай, айтпауға және шыдамай тұрған жайы бар.

— Шыныңды айтшы, жаманат хабар жоқ па?

— Білмеймін, Нәзираш. Әскерге оқ-дәрі жеткізуге әмір беріпті. Мүмкін сақтық шығар. Әзір ешкім анығын білмейді. Сен қобалжи берме. Бүгін ештеңе бола қоймас. Жатып ұйықта, — деп Қасымбек нығыма қолын салды.

Жүрегім бір сұмдықты сезді ме, білмеймін, әйтеуір тұла бойым тітіркеніп, Қасымбекті жабысып құшақтай алдым. Содан солқылдап жылап тұрғанымды бір-ақ білдім. Қасымбек те мені баурына қысып, бетімнен, көзімнен сүйеді. Ерні босап кеткенде «қой, Нәзираш, оның не?», «Қой, ештеңе болмас... Күн демалыс қой...» «Саған жылауға болмайды...» деп жұбатпақ болады. Даусы жалынышты, бүкіл тұлғасында үлкен күйзеліс бар. Мен жылағанға менен бетер қиналады. Осы сәтте: «Қиын-қыстау күн туса осалдық көрсетіп азаматтың сағын сындырма», деген Қамқа әжемнің қатқыл кескіні көз алдыма келді де көз жасым оқыс тыйылды. Қасымбектің құшағынан өзім босанып:

— Бара ғой. Жолдастарың күтіп қалар, — дедім.

Қасымбек менің тез жұбанғанымға қуанып, нығымды кеудесіне қаттырақ қысты да тез шығып кетті. Бірақ менің көңілім орнына түспеді. Командирлер кетіп қалды.

Аяқ тықыры саябырсығанмен әйелдердің бір-бірімен алыстан тілдескен дауыстары естіледі.

Қараңғыдан қорқатын сияқтымын. Өзімді қанша тежедім десем де елегізген көңіл басылатын емес. Үйде керосин аз болса да шам жарығымен ұйықтап кетпек болып төсегіме қайта жаттым.

Үркіп кеткен ұйқы тез арада қайтып оралмады. Үйдің іші қара көлеңке. Терезе алдында жетілік шамның бармақтай жалыны жылтырайды. Өз жүрегімнің дүрсілін естігендей болам. Бүйірім солқылдайды. Жәй ғана солқылдамай бір түрлі суырып ауырғандай болады. Жаңағы алас-қапаста есімнен шығып та кетіпті-ау. Қимылдайды. Сол. Өз тіршілігінен хабар беріп жатқан ішіндегі жан несінің қазір аты жоқ. «Бала... нәресте...» бұл атаулар оған әзірге қонбайтын сияқты. Бар тапқаным «сол» деймін. Қасымбек кеткенмен мына қара көлеңке бөлмеде «екеуіміз» қалыппыз. Мен енді «оны» анығырақ сездім. Менің бойымда екінші бір өмір өсіп келе жатыр. Фажап...

Осы бір бұрын басымнан кешпеген тосын халіме үйрене алмай дөңбекши бердім. Ұйықтайын деп көзімді жұмам. Бірақ көзім ілінбейді. Кірпігім айқасқанда қараңғылық қоюланып, шамның бармақтай жарығы бұлдырап алыстап кетеді. Мен айсыз түнде далада келе жатқан сияқтымын. Қарауытқан сауыры кең қырат пен жұлдызы сирек қара күңгірт аспанның арасы жалғасып кеткен Бар дүние қарауыта толқып теңселіп тұрғандай. Тек алыста бармақтай шырақ, әлсіз шырақ жылтырайды. Жеті жасар қыз бала сол титімдей сәулеге үрейлене, үрпіе қарайды. Сонау қыраттың басында зират бар. Кішкентай қыз моладан қорқады. Артына үрпіе қарайтыны содан. Ал, қарамайын десе... Ол арада әлі топырағы суылмаған анасы жатыр. Моладан қанша қорықса да сол жаққа барғысы келіп тұрады.

Сол күні кешке қарай Қамқа әжем мені шақырып алды. Біз ондайда «неге шақырдың?» деп сұрамайтынбыз. Үнсіз ғана үлкеннің әмірін тосамыз. Әжем ескі шүберектен пілте өріп алды да оны кішкене тостағандағы қойдың тоңмайына батырды. Содан кейін жайнамазын бүктеп қолтығына қысып, тостағанды маған ұстатты да.

— Жүре ғой, балақайым. Апаңның басына барып келейік,— деді.

Күн батып баратқанда екеуіміз ауыл сыртындағы зиратқа келдік. Шымнан қалаған, мүжіліп шөгіп қалған

ескі молалардың бергі шетінде топырағы басылмаған жас кабір. Сол жас топырақтың астында менің апам жатыр. Дәл осы араға жерлегенін өз көзіммен көргенмін. Содан бері: «мүмкін апам тіріліп кетіп, топырақтың астында тұншығып, қиналып жатқан жоқ па екен?» деген ой тұла бойымды түршіктірумен болған.

Қазірде топырақ астынан тың тындап құлағымды тосам. Қамқа әжем шарта жүгініп құран оқып отыр. Мен оның бір сөзін түсінбеймін. Оның үстіне Қамқа әжем, молдалардай әуенге салып созбай, көбіне іштей күбірлеп, ақырын оқиды.

Қамқа әжем құранды ұзақ оқыды. Қанша айтқанмен бала емеспін бе, мен алан болып кетіп едім, бір кезде үнсіз етегімнен тартып қалды. Сөйтсем қолын жайып бата қылайын деп жатыр екен. Мен де қолымды жайдым. Бата қасиетті нәрсе. Батада айтылған тілекті құдай береді. Мен де іштей күбірлеп құдайдан апама бар, жақсы тілек тілеп жатырмын. Қамқа әжем бетін сипап, қатты бір күрсініп қойды.

— Анаңа жақсы тілек тіледің бе, қалқам? Сен періштесің ғой. Сенің тілегің қабыл болады,— деді менің маңдайымнан сипап.

Содан соң майға батырған пілтені тұтатып кабірдің басына қойды да:

— Артында қалған шырағың сөнбесін, жарқыным,— деді.

Қамқа әжем ұсак-түйек, күйбенді білмейтін адам. Көбіне ірі сөйлейді. Мына сөзі де маған аруақты естіліп, төбе құйқам шымырлап кетті. Қараңғы түнде ауылға қайтып келе жатып артыма қайрылып қарай бергенім де сол. Қамқа әжеме қанша сенсем де көңілімде бір күдігім бар. Әжем «шырағың сөнбесін», деп еді. Біз тұтатып кеткен ана шырақ, майы таусылып, қазір-ақ сөніп қалмай ма? Ақыры шыдай алмай осы күдігімді сұрадым.

— Әй, балам-ай, әлі баласын ғой,— деп әжем басын шайқады.— Сенсін ғой оның шырағы. Сенің тілеуінді тілеп кеткен жоқ па, бейшара.

Қамқа әжемнің осы сөзі менің сәби көңіліме өшпестей әсер етті. Сонау қараңғыда жылтыраған кішкентай шырақ... Сол шырақ тура менің сәби көкірегімде жылтырап жанып тұрғанын ап-анық көзіммен көргендей болдым...

Тағы да бүйірім солқылдайды. Қимылдап жатыр. Жа-

на ғана тұла бойымды тітіренткен үрейден кейін... өн бойыма жайлы, рахат жылу тарап келеді... Мына қараңғы түнде, кара көлеңке бөлмеде тағы да бір әлсіз шырақ тұтанып, жылтырап жанып келеді.

4

Қанша ұйықтағанымды білмеймін. Тағы да шошып ояндым. Көзімді ашып алсам құлан нектеніп таң атқан екен. Біреу дүрсілдетіп есік қағады.

— Надя! Надя! Не ғып жатырсың?! Тұр тезірек!

Светаның даусы. Бір жаманат болып қалған сияқты. Даусы ышқынып шыады. Буыным қалтырап төсектен әзер көтерілдім. Тәлтіректеп барып есік аштым.

— Бол, Надя, тез жинал!

— Не боп қалды?

— Соғыс! Немістер соғыс бастапты. Бізді вокзалға жөнелтейін деп жатыр. Бол тезірек!

Қапелімде еш нәрсенің байыбына жете алғаным жоқ. Қайдағы соғыс. Не соғыс? Тек тұла бойыма діріл еніп келеді. Әйтеуір бір жамандықтың болғанын сезем.

— Ау, болсайшы енді. Тез киін.

— Қасымбек... Николай... олар қайда?

Света осы кезде буыны босағандай орындыққа отыра кетті.

— Мен қайдан білейін. Олар әскер емес пе. Соғысқа кеткен шығар,— деді бір түрлі даусы солғын тартып. Өзі де солып қалғандай кішірейіп кетті.

Менің миыма бар оқиға енді ғана жетті. Соғыс басталған. Қасымбек соғысқа кетті. Мен оны енді қайтып көремін бе, жоқ па? Түнде адам сияқты қоштаса да алмай қалдым-ау.

— Асықтырып жатыр ғой,— деді Света жайымен. Жаңағы кірген кездегі аптығы басылып, орнынан ақырын көтерілді.— Қолыңа іліккен затыңды ал да тезірек шықсайшы.

Адам баласының жаратылысы қызық-ау. Өз өміріндегі нәрсенің үлкені қайсы, елеусіз ұсағы қайсы, көбіне соны ажырата алмай шатасасын. «Жолға жинал» деген соң, тас төбемнен жай боп түскен соғысты да бір сәтке ұмытып, дүние мүлкімді жиыстырып әлек боп жатырмын. Қазақ «кедеймін десең көшіп көр» деуші еді. Сыбай сал-

таң жүрген екі жас, қанша дүниеміз жоқ десек те, ол-пұл жиналып қалыпты. Төсек-орын, ыдыс-аяк, көр-жер... әрқайсысына бір жармасам. Бәрі керек сияқты.

Мен сыртқа шыққанда таң сарғайып атқан екен. Шығыс жақ қызғылт тартқан. Әйелдер заттарын көтеріп аулаға шығып жатыр. Бір кіріп, бір шығып, азғана дүниелерін сыртқа тасып әлек. Ираида Ивановнаның күйеуі сидиған арық, ұзын тұра аға лейтенант болатын. Еркектерден әзірге көзіме түскені сол ғана. Бір қолында ыдыс-аяк салған шелек, бір қолында түйіншегі бар, алақтап бала көтерген әйеліне қарай береді.

— Япыр-ай, Раечка, сен қайтер екенсін? Саған қиын болады-ау, Раечка,— дейді жалтақтап.

— Қиын болса қайтер дейсін. Жолыңнан қалма енді,— деді Ираида Ивановна. Көппен бірге амалдармыз. Бар енді, бастығың кейіп қалар.

Ираида Ивановна балапанын шұбыртқан тауықтай, балаларын ертіп, түйіншектерін есік алдына жинап жатыр. Әдеттегісіндей сабырлы, асып-сасуды білмейді. Күйеуі әлі де қипалақтап қасынан кетер емес.

— Апыр-ай, қап, ә... Таң атпай соғыс бастағанын қарашы құрғырлардың. Мен сені машинаға мінгізіп салайын,— дейді.

— Қол-аяғым бүтін. Өзім де мінем ғой. Сені іздеп жатқан шығар, Ваня. Бастықтар кейіп қалар.

Аға лейтенанттың көзі дөңгеленіп кеткен. Жаутандап балаларына қарайды.

— Ваня. Ваня қайда? Шурик. Боренька бері кел,— деп балаларын шақырып алып, шетінен сүйіп жатыр. Балаларын сүйіп болып әйеліне жармасты.— Ал, сау бол, Раечка. Балаларыңа сақ бол.

— Ваня, өзіңе сақ бол. Сақтанып жүр,— дегенде Ираида Ивановнаның даусы да тарғылданып кетті. Қанша сабырлы әйел болғанмен қоштасар жерде қалай шыдасын.

Мен Қасымбекпен адам сияқты қоштаса да алмай қалдым.

Біздің бәрімізге бір-ақ машина беріпті. Әйелдер топырлап соған заттарын тиеп жатыр. Көбісі кузовқа тиеліп отырып алыпты. Соңырақ келген Света екеуміздің тұмсығымыз батар емес.

Елизавета Сергеевнаның заттарын күйеуінің ординарці тиеп жүр. Өзі хрусталь вазасын шүберекке орап, кеудесіне қысып алған, қай жерге қоярға білмей сасып тұр.

— Миша, Миша, мына вазаны сынбайтын жерге қойшы,— дейді ординарецке.

— Елизавета Сергеевна бұл машинадан сынбайтын жер табу қиын ғой. Өзіңіз кабинаға мініп, қолыңызға алып отырыңыз,— дейді ординарец.

Ираида Ивановна балаларын машинаға мінгізе алмай әлек. Үш бала жаутандап шешесіне қарайды. Үлкен Ваниясы жөргектегісін көтерген. Шурик пен Боря шешесіне жәрдемдесіп ұсақ-түйек түйіншектерін арқалап алған. Дабырлаған қалың әйелдерден береке қашып бара жатыр еді, бізге арнайы бөлінген, мен шала танитын лейтенант, әйелдердің шаңқылдаған шуылын басып, айқайлай сөйлеп тәртіп берді.

Ол алдымен машинадағы әйелдерді түсіріп, жұрттың жүгін түгел тиетгі де, сосын балалы әйелдерді ғана мінгізді.

— Қалғандарың бес шақырым станцияға жаяу барасыздар. Тек тезірек жетіндер. Эшелон күтпейді,— деп әмір берді.

Біз затымызды тиіп жиналғанша таң да әбден ағарып атып болды. Шығыстан қызыл жалқын сәулесін шашып күннің құлағы көрінді. Біз шұбатылып ұсадыбадан шыққанда жаңағы асып-сасқан әбігер де басылғандай болды. Ентелей басып үнсіз келеміз. Орманы мен көк шалғынды далаңқайы аралас алқап таңғы сарғыш мөлдір сәулемен рені жұмсарып маужырап тыныш жатыр. Әлі ұйқысы ашылмаған. Құс ұйқысынан оянып бірен-саран сергек торғайлар ғана шырылдайды. Ертеңгі салқын тұла бойымды құрыстатып, тітіркеніп келем. Мына маужыраған бейбіт шақта осы дүрлігу... маған бір түрлі жат көрінеді. Жылы төсектен үркітіп тұрғызған, жылы ұямды бұзған сұмдықтың бар салмағы әзір менің миыма жетіп болған жоқ. Сол алғашқы күні, одан келесі күндері де мен басым төнген қауіп-қатерді дұрыстап сезгенім жоқ. Алдымда не барын білсем... бірақ адамның алдында тұрған зауалды білмейтіні де бақытты шығар.

Төбемізге келіп қалған жаудың самолетін де білгенім жоқ. Біз екі-үш шақырымдай жер жүріп, станцияға жақындап қалғанбыз. Төбесі шошайып станцияның су тарта тып мұнарасы да көрінген. «Қашан жетеміз» деп, менің екі көзім сол жакта еді. Кенет құлағыма алыстан талып шыққан бір гүріл естілді. Әуелгіде оны елеген де жоқ

едім. Ішектің ішінен бұратылып шыққандай сол булыққан гүріл бірте-бірте үдей берді. Осы бір бұрын естілмеген тосып дауыстан көңілім елегізіп жан-жағыма қарадым. Көзіме еш нәрсе көрінбеді.

Сөйткенше:

— Воздух! Неміс самолеттері! — деген ащы айқай құлақ шекеме қылқандай қадалды.

Әйелдердің көбісі не ғыларын білмей аңырып қалды. Енді әлгі гүріл тіпті үдеп кетті. Жақындап қалған жау самолетінің гүрілі бүкіл ауаны қалтыратып, адамның буынын алып барады. Бұғып баратқан басымды зорға көтеріп, аспанға қарап қайтқан қаздай тізіліп келе жатқан қарасұр самолеттерді көрдім. Жаңа шыққан күнге шағылып бауырлары жарқ-жүрқ етеді. Алмастың жүзіндей қара жарқыл тура ажалдың өз сәулесі сияқты.

Зәре-құтым ұшып кетті. Светаның шынтағынан ұстап алып, жолдың шетіне қарай жүгіре бердім. Оның да тұла бойы дір-дір етеді. Екеуміз есімізден танып, өкпемізді қолға алып зытып бара жатыр едік:

— Жат! Жатындар! — деген айқай шықты.

Света екеуміз қатар құладық. Иін тіресіп бір-бірімізге тығыла түсеміз. Әуеден төніп келе жатқан ажалдан сескеніп, саз топырақты жасыл жерге батып кеткіміз келеді. Төбеден түсетін бомбаны тосып бар денеміз бір уыс болып жирылып қалған.

— Өтіп кетті.

— Я, өтіп кетті.

— Тұрындар, қатындар. Станцияға жетейік.

Бұл сөздердің мағынасы бізге дұрыстап жеткен де жоқ. «Бізге дейтінім Света екеуміз жүрегіміз дүрсілдел бірге соғып, жанымыз бірге ышқынып, осы үрейлі сәтте екеуміз бір денедегі екі қол сияқты болып кеттік. Светаны білмеймін, менің өз басым дәл солай сезіндім. Есін ертерек жиған әйелдер етектерін қағып ұзап баратқан самолеттерге қарап тұр. Олардың әлі де бір нәрсені көруге, сөйлесуге шамалары келгені ғажап.

— Станцияны бомбаламайды. Әрі кетті.

— Қайтып оралып соғып жүрмесін.

— Біздің зенитчиктер қайда? Истребительдер қайда?

Бұл сөздер менің құлағымда жанап, миыма соқпай кетіп жатыр. Іштен тітіренткен жиіркенішті дірілді баса алатын емеспін. Аспанда ажал ұшып өтті. Енді мына тыныш төңіректі түгел соның салқыны шалған. Ажалдың

суық лебі ауаға таралып, кісінің тұла бойын жайлап барады. Светаның қаны қашып кеткен, өңі шүберектей аппақ. Оның қуарған өңінде ажалдың салқыны бар. Мен соны ап-анық сездім. Енді байқасам анау сөйлесіп тұрған, шашылған заттарын жиыстырып жүрген әйелдер де сондай. Бұлардың бәрін де ажалдың демі шалып өтті. Бәрі де қазір өлі дене болып сұлап жатуы мүмкін еді. Осы жүргендердің ендігі өмірлері бұрынғыдай баянды, бекем емес, неғайбіл. Ешкім де енді өз тірлігіне сене алмайды. Анау, біздің зенитчиктерге мен летчиктерге кейіп тұрған ұрыскак Мюся да жанағы самолеттер енді бір айналып соқса жағы қарысып жер құшып жатуы мүмкін.

Осы бір ауыр әсер жаншып тастады ма, сүле-соқ қалпымнан ұзақ уақыт арыла алмадым. Әйтеуір көппен бірге жүре бердім...

Біз станцияға екі өкпемізді қолымызға алып асығып жеткенімізбен, бізді жөнелтуге асыққан адам көрінбеді. Бізді алып келген лейтенант пен бір-екі жауынгер өз бөлімін қуып жетуге кетіп қалды. Басқа бөлімдердегі командир әйелдері де ағып-тамып келіп жатты. Бәріміз жабылып станцияның бастығын іздедік.

Вокзал басы абыр-сабыр. Кімнің кім екенін біліп болар емес. Әр-беріден соң адам тіпті көбейіп кетті. Жергілікті өкіметтің адамдары да келді. Олардың да шаруалары тығыз. Біз бастыққа жете алмадық. Света екеуміз сапырылысқан көптің арасында жүре бердік. Пысық әйелдер барып бастықты жағадан алып жатқан шығар. Жөнелтсе, әйтеуір, бәрімізді бірге жөнелтеді ғой.

Вокзалда қызыл әскерлер мен командирлер де жүгіріп жүр. Бұлар жай халықтай бос әбігерге түспейді, не істеп не қоятынын білген, тиянақты шаруаның соңында жүрген адамдар. Біз сияқты алақтамайды. Света өтіп баратқан бір аға лейтенантқа қолқа салды.

— Командирлердің семьясын жөнелтуге көмек етіңіз, жолдас аға лейтенант,— деп жалынды.— Біз тіпті не ғыларымызды білмейміз.

Аға лейтенант оның сөзін жүре тыңдады.

— Вокзал бастығына айтыңыз.

— Айттық қой. Ол біздің сөзімізді тыңдамайды.

— Саспаңыздар. Жөнелтеді.

Біз осылай екі сағаттан артық сенделдік... Минут санап адам көбейіп келеді. Вокзалдың кішкене залы лық толды. Перронның өзінде неше түрлі түйіншек, чемодан,

ыдыс-аяк дегеннен аяқ алып жүре алмайсын. Бұрын үйдің қуыс-қуысында жұрт көзінен қаға беріс тұратын дүниеліктердің бәрін самсатып осында әкелген сияқты. Балалардың гаршогі, бақыр-шелек, асығыс буылған алақұла көрпелер, азық салған корзиналар. Топан суы қаптап келіп қалғанда осынша жұрт үйлерінен қолына іліккенін ұстай қашып, осы бір вокзал деген кемеңің ернеуіне іліккен сияқты. Бірақ бұл кеме де қозғалмай қайырап тұр. Әр жерден азан-қазан шу арасынан, шырылдап жылаған емшектегі балалардың даусы естіледі.

Жағдайдың қандай екенін, соғыстың қалай боп жатқанын ешкім білмейді. Әркім өзінше жорамалдап неше түрлі саққа жүгіртеді. Біреулері жақсы жорамал айтып көңілінді жұбатса, біреулері жамандық айтып үрейінді алады.

Манағы ұшып өткен самолеттер менің көз алдымнан кетпей қойды. Кейін ажалмен бетпе-бет те кездестім, талай қырғынды да көрдім, бірақ осы алғашқы шошынғаным есімнен кетпейді. Алыстан, әуеден шарпып өткен ажал лебі бүкіл бойыма сіңіп қалғандай. Кімге көзім түссе де сол адамның жансыз, мұп-мұздай боп сұлап жатқан денесі көз алдыма елестейді. Мына ызы-қиқы, абыр-сабыр қалың тобыр өлетінін білмей мағынасыз бос әбігерге түсіп жүрген сияқты. Осындай ауыр әсерден арыла алмай езіліп жүргенімде кенет өмір өзінің бәз-баяғы қалпына түсе қалғандай болды.

О, ғажап, осы аласапыранның арасында балалар ойнап жүр. Кәдімгі балалар, ұрысқақ Мюсяның қызы Люся Шурикке:

— Енді сен жасырын. Боря екеуіміз іздейміз,— дейді.

Боря екеуі көздерін басып теріс айналып тұр. Шурик жүгіріп барып біреудің үлкен бір бума жүгінің тасасына жасырынды. «Ізде!» деп дауыстады. Люся мен Боря қалың жүктің арасынан Шурикті іздеп таба алмай жүр. Осы кезде құдды қуыршақ сияқты көзі дөп-дөңгелек, беті томпиған төрт жасар қыз:

— Ол мында! Мында! Мен көрдім!— деп айқай салды.

Шурик жүктің тасасынан оған жұмырығын түйіп еді. Кішкентай қыз қағу көрмеген ерке болса керек, оған қыңған жоқ.

— Мен көрдім. Бәрібір айтам!— деп, қолын шапатаптап секіреді келіп. Кішкентай, тәмпіш «тентек» мұрын,

жүзі күлімдеп тұратын керемет сүйкімді қыз екен. Ана балалар кейіген сайын мәз болады.

Балалардың ойыны үдеп барады. Бес-алты жастағы цыган тәріздес бұйра шаш, адырақ көз қара бала пальтосын сыпырып, бір жеңін қарына іліп алып, өзі шамалас сары баланы қуып жүр. Жете беріп пальтомен ұрмақ болады. Анау дарытпайды. Әлгі «қуыршақ» қыз оған да мәз.

— Ұр! Ұр! — деп екі қолын шапаттап айқай салады.

Кейбір әйелдер балаларын жоғалтып, айқайлап жүгіріп жүр. Бірақ балалар уайым-қайғыны ұмытқан. Күліп, айқайлап, жұрт сапырылысқан перронда асыр салады. Буып-түйіп қойған жүктің үстіне шығып, төмен қарай секіреді. Жұрттың осы дүрліге көшуінің өзі оларға қызық думан сияқты. Томпаң-томпаң етіп, қызықтары басылар емес.

Қазақ баланы «періште» дейді. Баланың аузынан жақсы сөз шықса, оны аузына «құдай салды» деп қуанады. Сәбидің тілегі қабыл болатынына ешкім шек келтірмейді. Менің өзім орта білім алсам да қазақша тәрбиелендім. Құдайға сенбесем де, қазақтың көп ырымына сенемін. Әсіресе бала туралы айтылғандарына күмәным жоқ. Мына ойнап жүрген балаларға қарап бойыма бір бейбіт тыныштық тарап келеді. Осылардың мынау алаңсыз бейқамдығын, сәби қуанышын бұзуға...

Осы кезде мылтық асынған он шақты солдатты бастап лейтенант келді. Солдаттар тез ыдырап платформаның жол жақ бетіне қаз тұра қалды. Лейтенант ортаға шығып:

— Әскери адамдардың семьясы бері шығынлар! — деп команда берді.

Жапырылған жұртпен бірге біз де ілгері қарай ұмытдық. Кімнің кім екенін кісі біліп болар емес, бәрі алға қарай дүрсе қоя берді.

— Назад! Назад! — деп айқайлады лейтенант.

Солдаттар тізіліп кеп бәрімізді кейін қарай ысырды. Арқамыз вокзалдың қабырғасына тірелгенде барыл тоқтады.

— Документ тексереміз. Тәртіп сақтандар.

Нағыз тәртіп болмағанмен жұрт аздап жөнге түсейін деді. Сонда да бірін-бірі бастырмалап, әйелдер бажылдап азан-қазан сөйлеп жатыр. Әйтеуір жан дәрмен қып Света екеуміз де арғы бетке өттік. Сөйткенше жүк тие-

ген ұзын составтың құйрығындағы екі-үш қызыл вагонды алдымызға тосқан екен. Әйелдер буыншақ-түйіншектерін ілгергілердің бастарынан асыра лақтырып, бір-бірін қысып-сығып ішке кіріп жатыр. Жұрттын ең соңын ала біздің де аяғымыз қызыл вагонның үзеңгісіне ілінді. Есіктен әрі қарай өтейін десем, сендей соғылысқан адам, тұмсығым бататын емес. Қатты демігіп, еңтігімді баса алмай есікке көлденең тұтқан тактайға асыла кеттім. Тағы да біреу аяғымның астында өрмелеп мініп жатыр. Вагонның ішінен дабыр-дұбыр арасынан жылаған балалардың даусы естіледі. Қалған адам тіпті көп екен. Солдаттар әрең тежеп тұр. Олардың арасынан да шырылдап жылаған бала дауыстары естіледі. Манағы қолын шапаттап мәз боп ойнап жүрген, қуыршақ сияқты томпақ бет қызды таныдым. Егде жастағы бір адам көтеріп алған. О да өзінше солдаттарға бір нәрсені түсіндірмек боп, бос қолын ербендетіп қызу сөйлейді. Кішкентай қыздың дөңгелек көзінде үрей бар. Солдатқа кішкентай қолын созып аузы қыбырлайды. Гүж-гүж еткен қалын шудың арасынан баланың даусын анық ести алмадым. Бірақ үрпиген, жалынышты кескініне қарап, оның сөзін айтпай білдім.

— Дяденька пустите. Дяденька пустите нас, — деп шыр-шыр етіп жылап тұр.

Осы сөзді мен тура анық естіген сияқтымын. Бүкіл станцияны шайқаған неше түрлі айқай-шудың арасынан кішкентай қыздың нәзік даусы шырылдап келіп құлағыма жетті. Әлі де ауық-ауық сол нәрестенің шырқыраған даусын естігендей болам да тұрам.

Біздің состав ақырын жылжып бара жатты.

5

Біз станциядан аттанар кезде ызы-кыкы шу болғанмен поезд жүрісін түзеп шығысқа қарай бет алған соң жұрт тез тынышталды. Вагон ішінің әлгінде ғана алқынған аптығы басылып, жұлынған түйме, жыртылған өңірге кінәлы белгісіз жандарға арналған қарғыстар айтылып, сонымен бірге буыншақ-түйіншектер де тәртіпке келтіріліп жатты. Әйел затының аузы мен қолы қатар қимылдайтын әдеті емес пе.

Жұрт орын теуіп жайғаса бастаған соң әңгіменің беті де өзгерді.

— Қап, қайтейін, керемет бір самаурыным бар еді, қалып қойды. Бүгінде ондай самаурын жоқ, кәдімгі ескі жез самаурын...

— Қайдағы жоқ самаурынды айтасын. Менің үш жүз елу сомға алған радиоприемнігім қалып қойды ғой. Ваня тревогамен кетті. Жалғыз өзім қайсына жармасарымды білмей...

— Мен саскалақтап жүріп сандықтың түбінде жатқан қымбат ішігімді ұмытып кетіппін.

Барлық қауіп-қатерден құтылып болдық па, білмеймін, жаңа ғана жан қайғысымен аласұрып поездға жармасқан әйелдерге мал қайғы қайтып оралған. Осы жұрт сияқты менің өз басым соғысты көзіммен көрген жоқпын. Мүмкін осының бәрі бос дүрліккен жалған үрей болып жүрмесін деген де ой келе бастады.

Света екеуіміз ебін тауып қызыл вагонның ірге жағына өтіп алғанбыз. Басында чемодан үстінде шоқшиып отырып едік, поезд шайқай келе — жер кеңіп, түйіншегімізді жастанып, аяқ созып қисаятын халге жеттік.

Өткен күзде Қасымбек екеуіміз елден бері қарай аттанарда да вагон іші тығыз болып еді. Мен бұрын ауылдан ұзап шығып көрмеп едім. Үлкен станция басындағы сапырылысқан ала-құла тобыр маған бір түрлі қызық, бірақ соншалықты жат көрінген. Бұрын мен көрмеген киімдер мен кескіндер, танымайтын адамға бадырайып қарауға қанша ұялсам да көзімді еріксіз тарта берген. Өзімнің үйреншікті ортамнан, орнықты, сабырлы тіршілігімнеч шығып, аумалы-төкпелі, белгісіз беймаза дүниенің ішіне кіріп баратқанымды сезіп бойымды үрей биледі. Осы дүниедегі сасқанда қарманатын талым, жалғыз арқа сүйерім Қасымбек қана.

Бірақ поезд қозғалған кезде бәрін ұмыттым. Вагон ішіндегі гуілдеген дауысты, құжынаған жұртты, тіпті қасымда терезеден бірге қарап тұрған Қасымбекті де ұмытып кетіппін.

Мүмкін балапанды жылы ұясынан суырып алғанда бойын осындай суық сезім билейтін шығар. Күзгі күңгірт аспанның астында керіліп жатқан адырлы қоңырқай даланы қимадым ба, әлде Қамқа әжемді, ұрысқақ тоқалының ығында кете беретін момын әкемді, Дариға жеңгемді, бүкіл ағайын-туған, ауыл-аймағымды қимадым ба

білмеймін. Не де болса менің осы күнге дейінгі бар өмірім артта үзіліп қалып баратқандай...

Біздің жақтың күзгі кара суығы өңменіннен өтеді. Осы кезде жаздай тамбай тұрған жауын-шашын да жиілеп кетеді. Әсіресе күздеуде мал мен бала-шаға, кемпір-шал бүрсендеп ық іздейді. Үйге тығылады. Қазір ойласам осы кездің өзі ең тәтті, рахат мезгілі сияқты. Менің кішкене кезімде күзгі жауынға бөгіп салқын бусанып тұрған құмайт, адырларда асыр салып ойнаушы едік. Дымқылға жидіп әбден қарайып кеткен жусан кәдімгідей жұмсарып қалған, ал қоңырқай тартқан боз бен көде аяғына жібектей майда тиеді. Осы бір кезде кара жел тынып, аспанды қалың қоңыр бұлт қаптап алады. Жер мен көктің жігі жалғасып кеткен сияқты, әлем бір түрлі мап-майда, жұмсақ. Осы бір жұмсақ дүниенің ішінде асыр салып жүгіре бергің келеді. Аяқ-қолымыздың домбығып ісіп кеткенін, өзіміздің жаурап қалғанымызды да білмейміз. Шешелеріміз кейіп шақырып алып, үйге кіргенде ғана шындап тоңғанымызды сеземіз. Киіз үйдің қақ ортасында маздап жанған тезектің жалынына жақындағанда қол-аяғымыз дызылдап ашып қоя береді. Бірақ аздан кейін ол ашығаны басылып, бойыңа бір рахат жылу тарайды. Сол жылумен бірге көңіліңе құйылған шаттық алдағыны, ертеңгі күнді сағындырған арманға ұласады. Киіз үйдің іші бұйығы бакытқа тұнып тұрғандай.

Жаз жайлайтын жалпақ адырлардың арасында жатқан Қыналы мен Жосалы көлдері, (екеуінің де жағалауын қалың қамыс пен қоға көмкерген, мал суаратын арнаулы жері болмаса — су жиегіне жете алмайсын) қырдағы ұзындығы екі шақырым сырт суреті картадағы Қаспий теңізінен аумайтын кара сор (бетіне қап-қалың боп тұз қатқан сордың дәл жиегінде тұп-тұщы, мөлдір бұлақ бар), бір кездегі менің жазғы мекенім еді. Қар жауа — көктемде күркіреп тасығаны болмаса, қалған уақытта бөлек-бөлек кара су боп үзіліп қалатын Ырғыз өзенінің бойындағы қыстауға келетінбіз.

Көшпелі елдің баласы қыстауының ғана маңы емес, жыл сайын көшіп қонатын жерінің әрбір жырасы мен қыратын, тобылғы өскен төбесі мен қараған өскен ойпанына дейін бұлжытпай таниды. Ауыл жаңа қонысқа қонып жатқанда жүгіріп былтырғы жылғы өмірдің ізін қуалап кетесін. Өткен жылғы кімнің үйінің қай жерге

тігілгені, жер ошақтың бітеліп қалған шұқыры, балалар асық ойнайтын ауыл сыртындағы тақыр, түнде ақсүйек алып қашатын қыраттың баурайы — бәрі сайрап тұр. Бәрі көзіне оттай басылады.

Көші-кон үлкендерге әбігер болғанмен балаларға мейрам. Жүк түсіргені, үй тіккені, жер ошақ қазып қазан астына от жаққаны бәрі қызық. Малды ауыл отырған қоныс тез тозады. Бір айдың ішінде-ақ туыл аумағының жусаны мен бозы қыркып алғандай тұқылданып, шаңы бұркылдап шыға келеді. Қойдың құмалағы мен жылқы тезегінің ащы исі, құжынаған кара шыбын... Жок, жаңа қоныс балаларға ғана емес үлкендерге де мейрам. Жаңа қонысқа қонып жатқанда мен өзімді де біртүрлі тазарып шыққандай сезінетінмін. Мұнда жылқының кісінегені, қойдың маңырағаны, ошақтан будақтаған кешкі түтін бәрі жаңа, бәрі таза. Мен жаңару, тазару мейрамын сеземін.

Көші-конның да небір қызық, күлкілі оқиғалары болып жатады. Соның бірі әлі есімде. Біздің ауылда Сәлімбек деген кішкентай ғана кісі бар еді. Жұрт оны сыртынан «қыртныш» деп атайтын. Бойының ұзындығы он бір-он екі жасар баламен деңгейлес. Бірақ сол түріне қарамастан шырт етпе, ұрыншақ болатын. Әйелі Ақкүміс бойы күйеуінен екі есе биік те, көлденеңі екі есе кең ірі кісі. Сәлімбекті үй-ішінде мазасыз, қазан-ошаққа араласады деген өсек бар. Оның есесіне Ақкүміс жер қозғалса қозғалмайтын сабырлы. Бір жылы, Жосалы көлінің танабындағы шалғынға қонып жатыр едік. Жағалай тігіліп жатқан үйлерді қызықтап жүріп Сәлімбек үйінің қасына келіп қаппын. Ақкүміс жалғыз өзі керегелерін құрып жатыр. Сәкең оған бұрқан-талқан ашулы.

— Көшір дедім ғой сен қатынға. Тікпейсін үйді бұл жерге! — деп ақырды ол әйеліне.

Ақкүміс оның сөзін елең қылған жоқ. Керегені бір-біріне шанди берді.

— Ай, сен керен боп қалдың ба?! Көшір үйді бұл жерден. Көрмейсін бе мына қияқты? Аяқты пышақтай тіледі. Кісіні жалаңаяқ жүргізбейді. Керегені анау жерге тасы.

Ақкүмісте үн жоқ, өз шаруасымен бола берді.

Өзі шыдамсыз Сәкең әбден ызаланды.

— Қап, сен қатынды ма... — деп кіжініп тұрды да кетет асығыс шешіне бастады.

Мен оның бұл әрекетіне түсінбей қайран қалдым. Сәкең жүн шекпенін, көйлегін шешті, аяғындағы етігін асығыс жұлып лақтырып, шалбарын да шешіп тастады. Суға түсейін деп жатыр десем көл біраз жер. Жағасына барып шешінбей ме. Тек дамбалшаң ғана қалған Сәлімбек енді балағын түре бастады. Балағын балтырына дейін түріп алғасын жерде жатқан қамшысын алып тұра жүгірді. Дызылдап жүгіріп баратып үй тігіп жатқан Ақкүмісті қамшымен бір тартып өтті. Ақкүміс оған мыңқ етпей өз жұмысын істей берді. Сәкең оның бұл мінезіне әбден ыза болды білем, біраз балағаттап алып қайта жүгірді. Тағы да әйелін нығынан тартып өтті. Қамшы батып кеткен болар Ақкүміс нығын қиқаң еткізіп, қатты тыжырынып қалды. Үшінші рет жүгіріп келе жатқанда күйеуін ұстап алмақ боп шап беріп еді, ананың жалаңаш нығы жып етіп қолынан шығып кетті. Сәкеңнің қулығын сонда түсіндім. Үстінде қолға ілігер тұлдыр қалдырмаған екен.

Ақыры амалы болмаған Ақкүміс:

— Жын қақты ма, сені?! Қойсайшы енді, — деп жекіріп еді, Сәкең тіпті өршігіп кетті.

— Ә-ә, жаныңа батты ма, бәлем. Көрсетейін мен саған. Байынның тілін алмайтын немесін ғой, ә?!

Сәкең өз жеңісіне масаттанып осы жолы әйеліне тым жақын келіп қалды ма, білмеймін, қайтадан керегесін шанди берген Ақкүміс, ірі денесіне оғаш оқыс қимылмен жалт бұрылып, шап етіп Сәлімбектің дамбалынан ұстай алды. Сәкең байғұс торға түскен шыбындай дызылдады да қалды.

— Ойбай-ай, ойбай-ай, Сейілхан-ай, жетсейші. Жынды қатын өлтіреді ғой. Сейілхан-ай, жетсейші, — деп шыр-шыр етеді.

Бұларға көрші — қырық-елу қадамдай жерде өз үйін тігіп жатқан Сейілхан ағам да осының бәрін көріп тұр екен. Мәз болып қарқылдап күліп келе жатыр. Ақкүміске қамшы қатты батып кетті білем, бет-аузы түтігіп долданып күйеуін жерге көтеріп ұрды.

Ақкүміс Сәкеңді үнсіз жаныштай берген кезде күлкісін тия алмаған күйі жүгіре басып Сейілхан да жетті.

— Жеңешетай, бір ашуынды маған бер, — деп, ірі денелі Сейілхан Ақкүмісті сыртынан қапсыра құшақтай алды.

Сәкең үн-түнсіз, орнынан тұрып, қайта киіне бастады. Тек етігін киіп жатып:

— Әтеңелеттің қатыны бұрын шалып жығатын еді, енді алып жығатын болыпты ғой,— деп күңк ете қалды.

Қазекең қарнын тойдырғысы келсе жоқтан сылтау табады. «Ерлі-зайыптыны татуластырам» деп Сейілхан ағам үй тігіліп болмай жатып-ақ Ақкүміске қазан көтертті. Бұл оқиғаны көзі шалған біраз көршілер де осы үйге жиналды. Бәрі Сейілхан ағамның аузына қараған.

— Апырай, туғалы бірге жасасып келе жатсақ та білмейтініміз көп екен ғой. Сәкеңнің ашуының осыншама қатты екенін кім білген,— деп ол әңгімені керісінше айтты отыр.— Ашуы қатты деймін-ау. Бұл кісінің қолы одан да қатты екен. Жеңгеміз бір ажалдан қалды, құдай сақтап. Тіпті бұл Сәкеңнің кісіге араша бермейтінін қайтерсін. Араға түсем деп өзім де таяққа сілейіп шықтым.

Сейілхан ағам қатты ыңқылдап, «ауырып қалған» жотасын қинала сипап қойды. Кейбіреулер Сәлімбекке сездірмей айлана беріп мырс-мырс күледі. Ал, жүзі жанбайтын қулар да толып жатыр. Олар сыр білдірмейді, Сейілханның әңгімесіне «қалтқысыз» сеніп, қостап қояды.

— Е, Сәкеңнің мінезін білеміз ғой. Бұл кісі жер қозғалса қозғалмайды, ал бір ашуланса ма... Құдайым о кезде тек бетін аулақ қылсын.

— Ойпырмай, Сәке, бүкіл ауыл болып қиылып отырмыз ғой. Бір ашуыңызды бізге беріп, жеңгемізге кешірім етіңіз. Жеңешеміздің асын жарқырап отырып ішейік.

Манадан бері жұдырықтай болып түксиіп отырған Сәлімбек жиналған жұртты аяды ма, ақыры жібіді.

— Ай, қоймадыңдар-ау, шырақтарым-ай. Жарайды енді, осы жолғы ашуымды қидым, бірақ енді қайтып жыныма тиюші болмасын тек.

Сәкеңнің райынан қайтқанына жұрт мәре-сәре бол даурыға қуанысып жатыр. Әсіресе манадан бері күлкіге булығып өле жаздап отырған байғұстар ішін ақтарып мәз болып қалды.

Ал, Ақкүміс жеңешем болса — бұл әңгімеге ешбір қатысы жоқ адам сияқты, жұрттың сөзіне құлақ та аспайды. Астың қамында жүр. Қымыз толы кішілеу қара месін қапсыра көтеріп ішке кіргізді де, былқ еткізіп босағаға сүйей салды. Местің мойнын керегенің көзіне

байлап, пұшпағын шешіп, өнезденіңкіреп кеткен кетік тостағандарға қымыз құйып жағалата бастады.

Мен қонақтарға тостаған әперіп тұрмын. Кішкентайымнан көпшілік жиылған жерге үйірлеу болдым. Селдіреп сирек отыратын қазақ аулының мимырт баяу тіршілігінде іш пыстырған оңашалық адамды мезі қытады. Содан да болар екі-үш адамның басы қосылса да, не төтеннен бір қонақ келіп қалса жұрт көңілі елең етеді. Ал, мынадай бас қосу — кәдімгідей мейрам. Әсіресе әзіл-қалжыңы жарасатын қатар-құрбы адамдар отырса — тіпті ғажап. Солардың сөзін тыңдай бергім келеді. Олардың жүздерінде, күлкілерінде ерекше бір нұрлы сәуле болады, олар жарқылдап ойнап отырып бұрын сен ангармаған сырларын аша береді. Мен ас қамдаған әйелдердің аяғына оралғы боп жүріп аузымды ашып солардың сөздерін тыңдаймын, бақырайып беттеріне қараймын. Сөйтіп өз аулымның адамдарына қаныға беріппін. Қазір бәрі де көкірегімде сайрап тұр. Олардың мінезін де, құлқын да білем.

Осылардың ішінде ең жақсы көретінім Сейілхан ағам — менің жақын нағашым. Мамам ертерек қайтыс болған соң, ол мені тіпті жақын тартады. «Өгей шешенің қолына қарап қалды ғой» деп жаны ашиды. Сыртына шығарып айтпаса да онысын жақсы білем. Мені көріп қалған жерде:

— Нәзира айналайын, сен біздің үйге неге келмейтін боп кеттің. Үйге жүр, — деп үйіне ертіп әкеледі.

— Әй қатын, Нәзираға сақтаған нең бар еді? Шығар қазір, — деп Балсұлу жеңешеме бұйрық береді.

Балсұлу жеңешем аласа бойлы, жуантық келген болбыр денелі, қимылы да сылбыр, қазақша айтқанда «салпы-етек» адам. Онша жартымды еш нәрсесі болмайды, бірақ әйтеуір менің аузымды қимылдататын бір нәрсе табады.

Балсұлу мені маңдайымнан сипап мүсіркемейді де. Қаргенде емешесі құрып жалпылдап та жатпайды. Бірақ әйтеуір мені іштей жақсы көретінін білем. Оның сырт көзге салқын көрінетін ісік қабағының тереңінде мен үшін сақтаған бір жылуы бар сияқты. Мен ұзатылып, алыс сапарға аттанарда өзге әйелдердің бәрінен көп жылаған осы Балсұлу болды. Оның бұрыннан ісік қабағы добалдай боп кетті.

Қазақ әйелі көнбісті келеді ғой. Ал, Балсұлу солардың ішіндегі ең бір мыңқ етпейтін төзімдісі. Олай болмаса Сейілхан ағама әйел де бола алмас еді.

Сейілхан ағамды жұрт ер мінезді деп мақтайды. Ішімнен сезем ер мінезіне қоса о жарлығы да баршылық. Оның кеуделі, кең нықты келген сом тұлғасына да көз тойғандай. Бет бітімі де кесек — дөң қабақты, үлкен қыр мұрынды, бет сүйегі кең болғанмен өңі өткір. Сейілхан ағамның өз маңайындағылардан артықшылығын көріп іштей мақтаныш ететінмін. Оның үстіне менің бұл нағашым қолы ашық, жомарт. Әрине сығымдап дүние құрап, там-тұмдап мал жинамайтын адамның өзге жұртқа берері де көп болмайды. Бірақ әйтеуір қолында бір нәрсесі болса Сейілхан ағам онысын жұрттан аяп көрген емес.

Мал дегенде бұл кісіде жалғыз сиыр болса болады, болмаса ешкі сауып отыра береді. Бүкіл тұяқтыдан айнамайтын бір ғана малы болатын — ол Шағыр аты. Шағыр тұрқы ұзын ірі жылқы еді. «Шыға шабатын ұшқырлығы жоқ, ал бірақ ұзақ шабысқа келгенде нағыз болдыруды білмейтін хайуан, мықтылыққа бұған жылқы баласы жетпейді», деп үлкендердің мақтап отырғанын талай естігенмін. Шағыр аттың өзі де нағыз Сейілхан ағама арнап жаратылған жылқы сияқты еді. Ол ана тұлғасымен басқа атқа мінсе — есекке мінгендей болатын шығар.

Шағыр атпен Сейілхан ағам қыс бойы қасқыр мен түлкіні қырып алатын. Ауылдың адамдары аңнан қайтып келе жатқанда ылғи алдарынан жүгіріп шығатынбыз. Кішілеу кезімде ат үстінен еңкейіп, алдына көтеріп алып дәл үйдің есігінің алдына әкеліп түсіретін де, қолыма бір түлкінің терісін ұстатып жіберетін. Жаңа сойған түлкінің әлі де жылуы кетіп болмаған, былқылдақ жұмсақ терісін құшақтап, қойныма қуанышым сыймай табалдырықтан сүріне-қабына кіретінмін.

Соншама түлкі, қасқыр соғып жүргенде Сейілхан ағамның ішік былай тұрсын, түлкі құлақшыны да болмайтын. Соққан анын үйге әкеліп көрген емес, өзгелердің қанжығасына байлап жіберетін.

— Өз еңбегін, өз олжан емес пе, төбенді жылтыратып бір тымақ кимейсің де, тым болмаса, — дегендерге:

— Даланың аны таусылар дейсің бе, Шағыр ат аман болсын, — деп жауап беретін.

Ал, Шағыр атын ерекше жақсы көретін. Шаруаға онша қыры жоқ Сейілхан бұл атын бөлекше баптайтын. Уақытында суарып, жем бермеген кезі сірә жоқ шығар.

Сөйткен Шағыр атын Құлтас руынан келген бір тамыры қалап алып кетті. Ол қандай қимасы, Сейілханға соншама несі өтіп кеткен — оны білген адам жоқ.

Сейілхан тек, төбеден түскендей тосыннан келген досына Шағыр аттың тізгінін ұстатып жатып:

— Бұл өзі бапшыл жануар. Баптап мінгейсін,— деді де Шағырды саурынан бір сипап қала берді.

Қазекемнің ақылы түстен кейін келетін әдеті емес пе, жолаушы Шағырды жетектеп қыр асып кеткесін қалған ағайыны Сейілханды ортаға алды:

— Бұл өзі қайдағы екі туып бір қалғанын еді сенің?

— Шағыр атты берердей несі өтіп кетіп еді мұның саған?

— Апырай десейші. Қолденеңнен келген көк аттыға...

Сейілхан ағам олардың сөзін онша елең қылған жоқ.

— Сендер білмейсіндер, бұл бір келісті жігіт. Былтыр Құлтас елін аралағанымда екеуіміз тамыр болғанбыз,— дей салды.

— Ау, сонда немене,— деді күйіп кеткен біреуі.— Шағыр атты бергендей... Біз сенің сонда «тамырым беріп еді» деп артынып келген дүниең мен айдап келген малыңды көрген жоқ едік қой.

— Апырай десейші, басқасы басқа... тіпті Шағыр атты бергенің...

— Я, десейші ердің құнына бермейтін мал ғой...

— Рулы елдің киген тонын түлкі етіп отырған...

Сейілхан ағамды қоршап алған жұрт — әр қайсы өз қолындағы жалғыз атынан айрылып қалғандай күйініп, бебеу қағып, ал сөзге араласпаған момындары таңдайын қағып, бастарын шайқап қатты күйзеліске түсті. Бәрінің де іші өртеніп баратқан сияқты. Қиналмаған жалғыз Сейілхан ағам ғана.

— Қазақта бие құрымаған шығар. Тағы да бір құлын табар,— деді де бұрылып жүре берді.

Сейілхан ағамның жұрттан бөлек тағы бір мінезі — ол бір жерде қоныс теуіп тұрақтап отыра алмайтын. Не бір қыс, не бір жаз, кейде бір жыл елден жоғалып кетеді. Оның үйі көші-конға да жеңіл, ауырлайтын дүние-мүлкі жоқ, әйелін ертіп, жалғыз ұлын жетектейді де тартып

отырады. Бір жыл барып Өзбекстанды қыстайды, келер жылы барып Қарақалпақты жайлайды. Қарақалпаққа барғанда етік тігеді екен де, өзбекке келгенде ол өнері өтпей қолына кетпен ұстайды екен. Әйтеуір нанын табады, содан соң жарты жылдан кейін елге қайтып оралуга жол қаражаты және болады.

Байқаймын, Сейілхан ағам майлық пен сулыққа бірдей. Қазақша аңшы, серілігі, ешкімді басынан асырмайтын өр көңілі де бар, ал қара жұмысқа келгенде қайсы біреулердей кірпиязданып, шікірейіп тұрмайды, білегін сыбанып кірісіп кетеді. Тіпті кісі жұмысын істеуге де арланбайды және істесе жапырып істейді. Ауылдағы көп жұрттын үйін қалап, пешін салып беретін де сол. Онысына, ол әрине, еш қандай ақы-пұл алмайды. Сейілханның мінезін білген жұрт ақысына бір нәрсе ұсынуға да қорқады. Нағыз бір түлен тұрткен біреу болмаса ешкім оның шамына тимейтін.

Бірақ оның есесіне ағайын да Сейілханнан еш нәрсесін аямайтын. Ол Қарақалпақтан, не Өзбектен төсегін арқалап, әйелі мен баласын жетектеп келгенде алдынан кіретін үй де, сауатын сиыр да табыла қояды.

Сейілхан ағам ақ жарқын, әзіл-қалжыңға да бай. Оның әсіресе көп ойнайтыны өзінің құрдасы Әлмұқан. Әлмұқан да Сейілхан сияқты ірі денелі кісі. Бірақ бір-біріне ұқсамайтын екі адам болса осы екеуіндей-ақ болар. Сейілханның денесі тарамыс, нығы кең, мықын жағы қысыңқы келсе, Әлмұқанның денесі болбыр толық, нығы қушық та, қарны мен бөксе жағы жуан. Сейілханның өңі қара торы, сүйегі кең бет бедері қоладан құйғандай шымыр да, Әлмұқан ақсары, екі беті семіз малдың қоң етінен кесіп алып жапсыра салғандай бедерсіз, ұрты салбыраған болбыр жүзді. Сейілханның үні ашық, даусы кейде шанкылдап шығады, ал Әлмұқанның үні күңгірт, май басып кеткен ұртынан сылбырап шыққан сөзіне әрең түсінесін.

Сейілхан Әлмұқанды ылғи мазақтап қағытып жүреді. Әлмұқанды барлық нәрсеге атау қылып қойып алған. «Бұ да бір Әлмұқан ғой». «Ой, мынау Әлмұқанның ісі ғой». «Мынауың нағыз Әлмұқан боп шықты ғой», ылғи сөз орайына қыстырып отырады.

Біреу алыс қалаға барып келсе ауыл адамдарының топырлап сол үйге жиналатын әдеті ғой. Бір рет Әлмұқан мен Сейілхан ағам қаладан келген. Сондағы жұртты

күлдіріп, Сейілхан ағамның айтқан әңгімесі айнымай есімде қалыпты.

Облыстық қаладан біздің ауылға дейін екі жүз елу шақырым. Жол алыс, адырлы ашық дала. Нағыз шілде тамыздың уақыты. Ат арбамен шыққан екі жолаушы шөлдеп арып-ашып келе жатады. Жолда ертеректе келген поселен украин хуторлары болатын. Ол кездегі қазақтар орыс пен украинның арасын ажыратарлықтай тереңдікке бара алмайды. Орыс дей салады. Даланың жазда іркіліп қалатын жылғаларына хуторлықтар қауын-қарбыз егіп, бақша салатын. Күнге күйіп, қаңсып келе жатқан Сейілхан мен Әлмұқан осындай бір бақшаның үстінен түседі. Мынадай ыстықта теңкиіп жатқан қарбызды көріп қалай ғана қайрылмай кете алады адам. Екеуі арбадан түсіп бір қарбызды жарып жіберіп жеп алады. Аздап шөлі қаңғасын жүрмек болады. Бірақ ертеңгісін ойламаған ерден без деген. Алда әлі екі жүз шақырым жол бар, талай шөл бар. Ертеңгісін ойлап бұлар оншақты қарбызды арбаға ытқытып та жібереді.

Осы кезде сайдан еңгезердей бір орыс шыға келіп, бұларға ақырып тұра ұмтылады. Нағыз бір өз күшіне сенген ұрда-жық ояр немесе екен, балағаттап, келе Сейілханды құлақ шекеден қойып жібереді. Ондайға төзетін Сейілхан ба, шарт та шұрт төбелес басталады да кетеді. Анау да бір күшті нәрсе екен, екеуі ұзақ төбелеседі. Мұрын да қанайды, жаға да жыртылады. Ақыры жеңісе алмай екеуі шаршап ажырасады.

Сейілхан арбасын айдап кете бергенде Әлмұқан арбаның астынан шығып, «ау, болдыңдар ма?» деп, арбаға мініп жатыр дейді.

— Ойбай-ау, сен бар екенсің ғой әлі. Маған неге көмектеспедің. Біз екеу, ол біреу. Сен қимылдасаң мен осынша таяқ жемес едім ғой. Ол тіпті бата алмайтын еді ғой бізге,— деп кейінді Сейілхан ағам.

— Ойбай-ау, Сейілхан-ау, мен танымайтын орыспен қалай төбелесем,— депті сонда Әлмұқан.

Сейілхан ағамның тағы бір ісін ауыл адамдары шексіз қатып айтып жүретін. Ол ісінің аяқ жағын өз көзімен көргенім бар. Соғыстан төрт-бес жыл бұрын о кісі өзінің бірге туған ағасы Нәубетиярмен бірге облыстық қалаға барады. Қыстың қақаған қатты кезі. Ат шанасымен келіп, қалаға кірер ауызда үй-қорасын «заезжийге» жалдаған Хайбри деген татардың үйіне түседі. Жолау-

шыдан мезі болған үй, оның үстіне, адам баласының бойындағы ең жақсы қасиеті үйдің еденіне кіршік түсірмеу деп білетін қаланың ұсақ кәсіп қуған кірпияз, тыраш татары қыр қазағынан кірпідей жирылып тұратын әдеті бар-ды. Бұл үйде Сейілхан ағам мен Нәукеннің бабы болмайды. Атқа беретін шөбіне де әкесінің құнын сұрайды. Біздің ауылдан қалаға жақындағанда — отыз шақырым жерде ел жоқ. Жол ызғарлы жел азынаған биік адырдың үстімен өтеді. Күні бойы суық сүйегінен өгіп жаурап келген бұларға Хайбри тым болмаса бой жылытатын ыстық шайын да жөндеп бермейді.

Бұларды шолан жақтағы балшығы түсіп, азынқырап кеткен бөлмеге жайғастырады. Қарайып жарылып кеткен тақайдан жасаған сәкіге жыртқы киіз төсеген. Кенеп дастарханның үстіне катып қалған нан сынықтарын тастайды. Шекер деген атымен жоқ. Акқұмандағы бөгіп қалған ескі шамба ақ судың түсін күренітуге әзер күші жетеді. Тіленшінің сүйген асын кім берсін. Сөйтіп бұлар көңілсіз күнгірт үйде татып кеткен шайды ақырын сораптап отырады. Мұндайда әңгіме де жараспайды.

— Ии, Ырғыз жақтан келген екенсіздер ғой. Ол бик жырақ, бид, жырақ,— деп қояды Хайбри қыстың көзі қырауда мына қазақтарды не түлен түртіп жүргеніне түсіне алмай.

— Ырғыз жақтан келдім дейсіздер ме,— деп шай құйып отырған Хайбридің әйелі елең ете қалады.

— Я.

— Со жаққа біздің бір қызымыз кетіп еді. Хабарымыз да жоқ. Бек матур қыз еді. Қазаққа тиіп кетті. Ии, пақыр бала, қарап болды инді.

— Қызыңыздың есімі кім еді? Кімнің қызы еді? — деп осы кезде Сейілхан ағам елең ете қалады.

— Иісімі Миникамал, Сұңғат абыйымның қызы еді. Әке-шешесі үлділәр. Фақыр житім қыз. Қазаққа тиділәр шул,— деп Хайбридің әйелі хасіретін білдіріп қояды. — Хабарласа да алмадық. Ненди халдә. Күйәуі кім-дүр аның...

Осы кезде шынтақтап жатқан Сейілхан ағам басын көтеріп алады.

— Миникамал?... Сұңғаттың қызы дедіңіз бе? Сұңғат сіздің кіміңіз болушы еді?

— Сұңғат мінім абыйым. Әниім блән бір туған.

— Мәссаған... Қазақ сұраса келе қарын бөле шығады деген осы екен-ау. Менің ең жақын қайын бикем болдыңыз ғой.

— Нишік дейсіз?

— Егер айтып отырғаныңыз Сұңғаттың қызы Миникамал болса ол менің әйелім. Ал енді қалай қашып күтыласыз?!

Хайбри әйелімен екеуі Сейілхан ағама қарап аузын ашып, есінен танып қалады. Нәукең де аң-таң. Сейілханның Балсұлудан басқа әйелі жоғын біледі. Мітайын десе Сейілханды маскара қылады және онымен бірге өзі де маскара болады. Айтпайын десе Сейілхан ағам тіпті тереңге кетіп барады. «Әй, қатты киналдым-ау», дейтін Нәукең.

Алдымен Хайбридің әйелі есін жияды.

— Ии, мин неғып отырам иш,— деп екі қолы мен екі жағын сарт еткізіп орнынан ұшып тұрады...— Хазір, хазір... — деп төргі бөлмеге қарай жүгіреді. О жақтан қайта оралып, күйеуіне кейінді.— Ии, әтисі, утырасын шул. Қонақтарды үйге шақырмисың да... Син дүкәнгә бар әлі тизірек. Күйәу атына жем саларға ұнытма.

Осы сәттен бастап қонақтардың хал-жағдайы мүлдем өзгереді. Көңірсіген исі аш адамның қолқасын атып шыжылдап пәрамаш пісіріледі, бүлкілдеп қазан қайнайды. О кезде қазақтардың да ауыздана бастаған кезі, дүкеннен бір-екі жарты да келіп қалады.

Кішкене сіміріп алғасын Сейілхан әлгі біз көрмеген Минникамалды құдды өзінің Балсұлуындай қылып сылқитып сипаттап бермесі бар емес пе. Анау екеуі тек «ии, алла» деп аузын ашып тамсанды да отырады».

Осыдан кейін Сейілхан ағам қалаға барса сол Хайбри ноғайдың үйіне түсетін болады. «Мына, ноғай сияқты күйеу сыйлағыш халықты көрсемші!» деп ылғи риза болып келетін.

Бірақ жақсы нәрсе онша ұзаққа созылмайтын әдеті бар ғой. Сейілхан ағам қалаға барған сайын Хайбридің үй-іші «қызымызды неге әкелмедің. Келер жолы қалдырма», деп мазасын ала береді. Қазақтың сылтауы таусылған ба, Сейілхан ағам әртүрлі сылтау айтып жүре береді. Ақыры жөн білмейтін қазақ күйеуден күдер үзген болу керек, бір рет барғанында, Хайбри мен әйелі «ақыры сен қызымызды әкеліп көрсетпедің, енді өзіміз барамыз» деп жолға қамданады.

Сейілхан ағам бұ жолы қатты сасады. Қысылғанынан дүкенге барып бір жарты арақ алып, қайтып келіп Хайбридің әйеліне тамақ салғызады. Содан ас үстінде Хайбриге қайғылы хабарды естіртеді.

— Келгелі айта алмай қиналып жүр едім. Минникамал қыздарыңыз осыдан жеті-сегіз ай бұрын дүние салған. Артында жалғыз ұлы қалды.

Бұл хабарға ағыл-тегіл еңіреп жыламаса да, әйелімен Хайбри әжептәуір қайғырады.

— Ии, фақыр,— дейді Хайбри.

— Минникамал... Минникамал бағрым... Курә дә алмай қалдым шул сині,— деп әйелі мұрнын тартып көзінен жас алады.

— Ер адамға бала бағу қиын екен. Балаға көз болсын деп, қазақтың заңымен жесір отырған бір жеңгемді ала салдым. Кең балақ қазақылау адам, бірақ әйтеуір балаға пейілі түзу,— дейді Сейілхан ағам.

Сонда жылап отырған Хайбридің әйелі:

— Ии, харап булған икәнсіз, Сейлхан. Өзібіздің таттарда бигірәк әйбат хатынлар бар иш,— деп шап ете қалады.

Ауылда осы әңгімелерді айтып жұрт күліп жүретін. Бірақ Сейілхан ағамның Хайбримен туыстығы осымен тынған жоқ. Ол бір жыл барып қаланы қыстап, осы Хайбридің үйінде тұрған. Балсұлу женешем жер қозғалса қозғалмайтын салмақты да, сырт адамға тұйық, ол сыр білдірмейді. «Балалы үйде ұрлық жатпас» деген, Сейілхан ағамның барған кезде қорыққаны баласы Тауман екен, ал, бір ғажабы ол кезде он-он бірлер шама-сындағы Тауман қыс бойы тіпті ши шығармапты.

Тауман Сейілхан ағама тартқан. Бірақ Балсұлудан да күр алақан қалмаған. Бойы ағамнан төмен болатын түрі бар. Балсұлу апамның әкесі Жүкең тәрізді құнжықтау. Мінезі де тұйықтау, Сейілхан ағам сияқты ақтарыла қоймайды, көбін ішіне жинайды, кішкене болса да ісіктеу қабағының ар жағынан қуақы күлкінің ұшыны тепсініп тұрады. «Ішімде бір пәле бар, бірақ айтпайтын» деп тұрғандай.

Тауман сөйтіп «ішінде жатқан пәлесін» Хайбридің үйіне де ашпаған. Өйткені Хайбриге жиен болғаны Тауманның қып-қызыл пайдасына шыққан. Баласыз Хайбри, әйелімен екеуі «жетім» жиенін көп мүсіркеп жылы

жұмсағын аузына тосады. Кейде Балсұлу ашуланып баласын сабап алса — аналар Тауманды өз бөлмелеріне кіргізіп алып, «өгей ана өгейлігін істемей қоя ма?!» деп, «жиенін» жұбатып, бәйек болады екен.

Мен ұзатылып, ұзақ сапарға аттанарда осы қаладан поезға міндік. Сейілхан ағам Тауманды қасына алып, бізді шығарып салуға ере келді. Алыс ауданнан бізді аямай солқылдатып, ит сілікпемізді шығарып жеткізген жүк машинасы шөгінкіреп кеткен қоңыр-қызыл қақпасы кішілеу үйдің алдына келіп тоқтады. Біз машинадан жапырлап түсіп жатқанда іштен шүңкиген татар шалы шықты. Басында сопақ бөрік, бурыл тартқан шокша сақалды, бар денесі ұршықтай ғана, өзі де ұршықтай үйірілген шапшаң қимылды Сейілханды көріп, екеуі шұркырасты да қалды. Үй-ішінің, мал-жанның амандығын сұрасып, үйге шақырып ебелек қағады. Сөз арасында: «Бұ кішіләр кімсің дүр?» деп бізді де сұрап ұлгерді.

— Бұ бала менің жиен қарындасым, жақында ұзатып едік. Мына жігіт жолдасы, біздің күйеу бала болады, — деп таныстырды Сейілхан ағам.

Мен шеттеу түр едім, Тауман құлағыма сыбыр етті.

— Ағамның «қайнағасы», Хайбри деген ноғай осы кісі.

Мен күлкіге шыдай алмай мырс ете қалдым да, ұялғанымнан теріс айналып, астыңғы ернімді ауыртып тістей қойдым. Сонда да күлкісі құрғыр шыдатар емес. Ал, Сейілхан ағам мен Хайбри болса менің азабыммен істері жоқ қаннен-каперсіз әңгімені соғып тұр.

Хайбридің әйелі іркілдеген толық, сары бәйбіше екен, «ии, күйәу келген икән» деп екі қолын сарт еткізіп, содан Тауманды көріп «и, балақайым» деп мандайынан сипады. Менің бір қайран қалғаным сол, соңғы жылдары Сейілхан ағамның өтірігі ашылды деп естігенмін. Бірақ оған Хайбрилер онша ренжімепті, сол баяғы аралас-құралас қалпын бұзбай жүре берген. Хайбридің бәйбішесінің үйреніп қалған аузы — сол баяғы «күйәу» деуден жазбаған. Шай үстінде де Хайбридің әйелі Қасымбекке карап:

— Күйәу, командир бұлып мылтық асынғаның әйбат-ау. Бірақ та қызымызды бегірек та жыраққа алып кетесің иш. Бу табәрәктә ғаскер юк мии? — деп қиналды.

Мен шай үстінде әжептәуір ойландым да, кейбір нәрсенің байыбына жете алмай қиналдым да. Бұрын Хайбрилер мен үшін тек мазақ болуға жаратылған жандар ғана боп көрінетін. Ауыл-аймақ боп аузының суы құрып тыңдап, бір қу ноғайды мұзға отырғызып кеткен Сейілхан ағамның қулығына мәз болып шек-сілесі қатқанша күлісетін. Мен де сол көптің бірімін. Жұртпен бірге мен де мәз болып күлетінмін. Енді ойлап қарасам... Міне, сәкінің шетінде Хайбри абзи отыр. Біздің көршіміз Сибагат абзиге ұқсай ма қалай... О да осындай шүңкиген кішкене кісі. Тек мынадай шоқша сакалы жоқ. Жебелі үлкен мұрты бар. Ол қазақша таза сөйлейді. «Қызым, оқуың қалай? Оқыған жақсы, оқыған», деп қоятын мені көрген сайын. Кеше біздің тойымызда болып батасын берген. Үй иесі Хайбри сол Сибагат абзиды есіме салды ма, Сейілхан ағамның осы кісіні мазақ қылып алдағанына бір түрлі ішім ашып қоя берді. Бұрын жұртпен бірге өзімнің де қарқылдап күліп жүрген нәрсемнің өзге бір жазықсыз жандарға қиянат екенін осы арада барып білдім. Сейілхан ағама ренжідім бе, білмеймін, әйтеуір қабағым салбырап кетсе керек. Қасымбек маған қипақтап бір-екі рет қарап қойды. Хайбридің бәйбішесі:

— Ашағыз, қызым, ашағыз. Сіз тіптен де ашамадыңыз, — деп, содан кейін менімен бірге қайғырып қойды. — Хатын-қызға бигрәк та жырақ шул Беләруссия дегән. Анда, мұсылманлар да нок-тыр.

Ойлап-ойлап, түсіне алмай дал болам. Сейілхан ағамның соншама алдағанына бұлар ренжімеді ме екен, әлде ренжісе де... Туыстық қана емес, адамдарды жақындастыратын басқа да нәрсе бар шығар. Солай аралары жақындасып кеткесін Сейілхан ағамның сайқымазақ қуақылықтан басталып ұлғайып кеткен қиянатын кеше салды ма екен. Әйтеуір жалғасып кеткен осы жандардың арасы үзілмепті. Үзілмепті деймін-ау, тіпті суымаған да сияқты.

Хайбри әйелімен екеуі бізді поездға мінгізіп салды. «Енді үйді көрдің, танысың, қайтқанда біздің үйге түс», деп әйелі маған қайта-қайта тапсырады.

Енді мінекей, қайтып келем. Осыдан елге аман-есен жетсем... Алғаш ашатын таныс есігім сол Хайбри абзидың есігі болмақ. Ар жағы ел-жұрт, кең дүние.

Мінер алдында бізді көп азапка салып, бірақ мінгізіп алғасын жап-жақсы зырғып кеткен поезд бір-екі станциядан өтпей жатып-ақ жүрісінен жаңылды. Әуелі бір полустанокте екі сағаттан астам кідірдік. Мұндайдағы бір жаман нәрсе поездың қанша тұратынын білмейсін де, вагоннан аттап шыға алмайсың. Әлсін-әлсін есіктен сығалап «қашан жүреді екен?» деп көрші вагондардағыдан сұрайсың. Олар сенен сұрайды. Осындайда оны-мұны тұспал, жорамал айтушылар да көбейеді.

— Қарсы келе жатқан әскери эшелонды күтіп тұрмыз. Майданға күш керек. Алдыңғы кезек майданға баратқандардікі ғой.

— Алдымыздағы станцияны бомбалап кетіпті. Жолды түзей алмай жатқан көрінеді.

— Жауды тойтарыпты дейді ғой. Сосын несіне асықсын.

— Жок, тойтара алмалты. Жарып өтіпті дейді. Алдыңғы жакка немістің танкілері өтіп кетіпті.

Осы сөздердің қайсына сенерінді білмейсін. Жаңа ғана үміт сәулесі жылытқан көңілінді, ізінше үрейдің ызғары қарып өтеді. Жүрегі құрғыр алып ұшып, кеулің әр сакқа жүгіреді. Осы бір тұста, осылардың ішінде менен дәрменсіз, менен бишара адам жоқ сияқты. Бұл вагонда келе жатқан әйелдердің бәрі орыс. Іштерінде украин, белорусы да бар шығар, мен оларын ажыратып жатқаным жоқ. Басқалар да ажыратпайды. Әйтеуір түбі бір, тілі де, түрі де бір халық ғой. Маруш болса о да бұларға бір табан жақын. Бұлар өз елінде, кара орманның ортасында. Ал, мен болсам...

Елден шыққанымға сегіз айдан асып кетті. Содан бері үйірінен адасып қалған құлындай жалқымын. Рас, жанымда Қасымбек болды, сүйенішім, қармаған жалғыз талым сол, бірақ ол жан-жағымды түгелдей қоршай алмады ма қалай, бір бүйірімді жылытса, бір бүйірім қорғансыз ашық қалғандай азынап тұрады. Бұрын өзге елге барып, басқа дүние көрмегенге ме, білмеймін, әйтеуір елден шыққалы елегізумен болам.

Осы вагонда келе жатқандардың дені біздің полктағы командирлердің әйелдері. Бірақ осылардың, Светадан басқа еш қайсысымен жұғысып кете алмадым. Білмеймін, өзім кісіге жанаса алмайтын томырық, тұйықпын

ба, әлде... әрине, кісі жатырқағыштығым да бар. Оның үстіне бұлар бала кезден бірге өсіп, сырына қанған төңірегімнен бөлек жандар. Ол аз десең орыстың тіліне де шорқақпын. Біздің ауданда орыс болмады, мектептегі орыс тілі сабағынан үйренген азғана орышам, әсіресе әйел арасының әңгімесіне келгенде тіпті тапшылық кылды. Қай халықтың да әйелдері сөзге құмар болатын шығар, ал бірақ мына орыстың әйелінің сөзі тіпті көп болады екен. Күйеулеріміз таң сәріден қара кешке дейін сартылдап әскер ойнатып жүреді, әйелдердің қолы бос. Аз шаруаларын тындырып тастап ұзын скамейкаларға отырып алып әңгімені соғады-ай дейсін. Не бір аузы-аузына жұқпайтын шешендері бар. Ондайлардың сөзінің үш те бір нұсқасын әзер түсініп қаламын. Барарға жер таппаған соң олардың қасында мен де отырып қаламын кейде. Менікі тек тыңдай беру. Көбін шалалау түсінем. Сондықтан да сөз ретінде аналар күліп жатқанда мен күле алмай қалам да, соңынан барып ыңғайсызданып езу тартам. Көбіне жамырасып, бәрі қабат сөйлесіп те кетеді. Үндемейтіні менмін. Кейде «что же ты все молчишь?! Рассказывай чтонибудь интересное, как там у вас?» деп мені естеріне алып қолқа салады да, сол заматта-ақ қайтадан ұмытып жамыраса жөнеледі.

Жолың болғырлар «айт, айт» деп қинамайды. Шын қинаса менен де айтатын бір нәрселер табылар еді. Бірақ оған тілім жетпейді. Қысылып, аз сөйлегенімнен болар, менің орышам сол мектептегіден онша артылып кете қойған жоқ. Еркін сөйлеу былай тұрсын, әлі тілімді сындыра алмай келем — орыстың сөзін әр әрпін баттитып, сірестіріп айтам.

Біз тоқтағалы екі сағаттан асып кетті. Басында әйелдер «әне жүреді, міне жүреді» деп, елендеп, есіктен мойнын созса да жерге түсуге именді. Поезд ойда жоқта жүріп кетсе қарғып мінуің оңай емес, есігінде баскыш сатысы жоқ, тек аспалы үзеңгісі ғана бар қызыл вагон. Бірақ уақыт ұзаған сайын мойын созушылар көбейді де, ақыры алдыңғы тұрғандары қарғып жерге түсе бастады. Бірте-бірте вагон босап қалды. Тұрған жеріміз жалғыз үйлі полустанок екен. Құдай оңдағанда біздің орнымызды басып алатын бөгде адамдар көзге түспеді.

Полустанок тып-тыныш. Мұндай жерде соғыстың басталғанын ұмытып та кетесін. Адам баласы қызық қой. Әуелгі сәттерде ұзап шығып түзге отыруға қорқып, жа-

кын арадан бұта іздеген жұрт бірте-бірте составтан алыстай берді де, әрі-беріден соң тіпті еркін қыдыратынды шығарды. Сөйтіп біздің әйелдер ұзаққырап кеткен кезде паровоз оқыс гудок берді. Бәріміз жапа-тармағай вагонға қарай жүгірдік. Құдай ондап мен алыстап кете қоймағанмын. Алдымен келіп міндім. Қалғандары мініп болар-болмастан доңғалақтың тормоздары пышылдап, состав орнынан қозғала берді. Мұндайда әйелдер қандай берекесіз. Шыңғырып, бакырып азан-казан боп жатыр.

Таңсәріде соғыс басталған суық хабарды естіп, содан сәске түске дейін қасқыр тиген қойдай дүрліккен қатын-қалаш поездың жүрісі түзеле келе сабаларына түсейін деген. Үрей мен әбігер де бірден пышақ кескендей тыйылмай, толқыған судай ақырындап барып басылды. Әйелдердің ес жиғаннан кейінгі бірінші еске алғаны — қарбаласта ұмыт қалған, іліп алып кетуге келмеген дүние мүліктері болды. Екінші ауызға алғандары күйеулері. Әрине, ол, дүние-мүлікті күйеулерінен артық көргендіктерінен емес, әншейін әйелдіктерінен. Ұрғашы туғанның о бастан жаратылысы солай. Менің де бір әдемі болскей самаурыным бар еді. Қара шәйнектің шайын мейірім қанып іше алмаған соң Қасымбек сатып әперген. Атасқапас жанталаста онымен ісім де болмапты, енді қазір кәдімгідей ішім удай ашып келеді. Жұрт сияқты түйіншегімді арқама таңып алғанда — оны да бір қолыммен іле кетеді екем. Елге жеткенде Қамқа әжем рахаттанып бір шайға қанар еді.

Командирлер семьясы үлкен бір ауыл боп тұрғанда — белгілі бір қалыбымыз, әрқайсымыздың өзімізге лайық, өзіміз деймін-ау, күйеулеріміздің қызмет сатысына лайық орын дәрежеміз бар-тын. Мұны әскер тілінде, «субординация» дейді — сол субординациямыз манағы жанұшырған саскалаң кезде тас-талқан боп бұзылып еді. Енді тынышталған соң өзінен өзі қалыбына келе жатыр.

Әрине, жағдайдың бұзылғанын да, түзелгенін де Елизавета Сергеевнаға қарап білесін. Мана жанталаста шашы қобырап, жіңішке даусы шырылдай шыңғырып, топырлаған қалың әйелдің аяқ астында тапалып қала жаздаған «полк анасы» енді өзінің дағдылы өктем қалпына қайта оралған. Шошайған кішкене кеудесін көтеріңкіреп, өзге әйелдерге ерке баланың әмірлі даусымен сөйлеп отыр. Сол саскаланда «полк анасымен» ісі де болмай шынтағымен қағып, итеріп тастап вагон есігіне

өзі ұмтылған келіншектер енді түк білмегендей момаканси калып, Елизавета Сергеевнаның алдында ебелек қағады.

Елизавета Сергеевна тізгінді қайта қолға алып, бұрынғы машығымен тәртіп орната бастады. Екі әйелден вагонға дежурный қойды. Әркімнің кезекке тұратын уақытын белгілеп берді. Поезд тоқтаған жерде вагоннан кезекшінің ұрықсатынсыз шықпауға, шыға қалған күнде ұзап кетпеуге әмір етті. Елизавета Сергеевна сияқты болса да бір бастығынның болғаны жақсы екен. Бет алды құлатұз кетіп баратпай, сені бастап келе жатқан бір мықтының барын білгенде — кәдімгідей көңілің орнығып қалады.

Вагон іші — аяқ аларға жер жоқ — қанша тар болғанмен, жүре келе баяғы тіршілігіміз қайтып оралғандай. Света келіп есік жақ бұрышқа — менің қасыма орналасты. Екеуміз сол баяғы қалпымызша бір-бірімізге қарап жымиямыз да иін тірестіріп үнсіз отырамыз. Өзге келіншектер де өздерінің сыбайластарын тауып алған. Талайлары-ақ бір-біріне ауыздары жабысып, керемет бір қызық әңгімеге кіріп кеткен.

Балалар да ермек тапқан. Өрмелеп, буган-түйген жүктің үстіне шығып, еденде бос орын болмағандықтан шешелерінің үстіне қарғиды. Баяғыдай өзінен үлкен-кіші балаларға бірдей бас болып жүрген «Вовка командир» — штаб бастығының баласы.

— Я, командир, я командир, слушай, — деп айқай салады ол.

Оның жіңішке сәби даусы вагон дүрсілінен әзер естіледі. Бірақ сонда да балалардың да, аналардың да құлағына тегіс жеткен сияқты. Әр жерден бір бала жүк арасынан қыбырлап, домалап құлап тұрып жатыр. Олардың шешелері де балаларымен бірге ойынға еліккендей.

— Саша, командирің шақырады.

— Андрюша, командиріңнің бұйрығын орында, — деп бәйек болады.

Ал, балалары жоқ кейбір келіншектер:

— Өзі тегін емес, түбі генерал болады.

— Е, майор Масловтың өзі ғой.

— Вовка командир, қаттырақ команда бер, — деп қолпаштап жатыр.

Алевтина Павловна баласына «қой, Вова!» деп ұрысқан болады. Бірақ ұрысы зәрсіз, тек әншейін көз қылу.

Әйтпесе, баласының өзге балалардан сынық сүйем болса да артықшылығына, басқа келіншектердің қошаметіне деген іштей мақтанышын жүзі айтып тұр.

Қошамет деген құрғыр, қаршадай бала тұрсын үлкеннің өзін есіртіп жібермей ме. Вова да жұрт қоллаштаған сайын, әдетінше еліре түседі.

— Стлойся! Шагом алш! Смилно! Шагом алш! — деп айқайлайды.

Екі түйіншектің арасынан қозғаларға жер таппай тұрған екі-үш жасар бір баланы жұмырығымен түйіп қалды.

— Чего стоишь?! Шагом алш!

Ана бала көзі жыпылықтап екі жағына кезек қарады да, жылап қоя берді.

— Перестань, Вова! — деп Алевтина Павловна баласына кейіген болады.

— Разве командир бьет своих бойцов?! Ты же командир, Вова.

— Красноармейцев бить нельзя, Вовочка, — деп өзге әйелдер де ақыл айтып жатыр.

Олардың жалынышты шыққан дауыстарына қарағанда Вова емес, өздері бір нәрсені бүлдіріп алған тәрізді.

Адам кейде бейтаныс кісімен бірден ашылып сөйлесіп, екі-үш сағаттын ішінде сыралғы ескі танысындай табысып кетеді. Ал, кейде бір жыл бірге жүріп те бір-біріне бітеу қалады. Жүз таныстықтан аса алмайды. Мен өзім елде жүргенде де кісіге тұйық едім, енді келіп тілі басқа, әдет ғұрпы, құлқы басқа әйелдерге қалай жанаса қоям. Бұлардың бәрі мен үшін сырты таныс болғанмен, іштері бітеу жандар. Мен де оларға орамалдың шетіне бөлек түйген түйіншек сияқты шығармын. Үндемей ұғысатыным жалғыз Света.

Ал, енді бір, көп сөйлеспей, тілдеспей-ақ ұғатын адамым Иранда Ивановна. Көп командирлердің ішінде күйеуінің қызметі де жұпыны, өзі де мен көрген әйелдердің ішіндегі құба төбел, қоңырқайы ғана. Сырт кескінінде «мен мұңдалап» көзге түсер ешнәрсе жоқ. Орта бойлы, кеуделі толықша денелі, кішілеу қайқы тұмсық, акқұба әйел. Нағыз орыс бітім. Сөйте тұрса да оны өзім елде көп көрген казак әйелдеріне ұқсатам да тұрам. Түрі бөлек болса да өзімнің ескі таныс, сыралғы жангелерімнің бірі сияқты. Иранда Ивановна қимылға да, сөзге де

сараң. Үлкен-кішінің алдында бірдей.— Мейірлі сабырынан өзгермейді. Кісіге деген ықыласы да сыртқа шықпайды, бірақ кейбіреудің елпілдегенінен гөрі осы әйелдің жай көз қарасы мен жабайы амандығы жаныңа жайлырақ тиеді. Ираида Ивановнаның менің көзіме бірден ескі танысымдай боп көрінгені — осындай әйелдер әр ұлтта да бар болу керек. Оларды бір-біріне ұқсатып тұрған сырт пішіні емес. Ішкі тұтастығы ма, әйтеуір көзің көргеннен гөрі көңілің сезетін бір нәрсесі.

Ираида Ивановна балапан басқан тауықтай, тар вагонның ішінде төрт баласын баурына тығып келе жатыр. Кенжесін ауық-ауық емізіп қояды. Оның балалары да өзі сияқты тыныш. Шешелеріне тартқан қайқы мұрын сары балалар бір бірінен бөлініп жұбын жазбайды. «Вовка командирдің» ойынына да араласпай, монтипп отыр.

Біздің жүрісімізден тұрысымыз көбейіп кетті. Күні бойы үш-ақ станциядан өттік. Майданға қарай әскер тиеген үш-төрт эшелон өтті. Содан кейін олар да іркіліп қалды. Үлкен станцияларда біздің үстімізге басып кіргісі келгендер болды. Бір-ақ кіре алмады. Кілең әйелдер айқайлап, шабаландап, тұс-тұстан бажылдап қоя бергенде — қарулы күзетшінің бес тиынға керегі жоқ екен. Бір рет, шамасы, әжептәуір үлкен әкімдер келіп еді. Олар да дүрсе қоя берген әйелдерге беттей алмай, басқа вагондарды жағалап кетті.

Түнде бір полустанокте таң атқанша тұрдық. Одан сәске түске дейін және қозғалмадық. Арт жақтағы майданнан, алдыңғы жақтағы елден еш хабарымыз жоқ, қобалжумен болдық. Бар естігеніміз түс мезгілінде Молотов сөз сөйлепті, Германиямен соғыс шындап басталса керек.

Біз дүрлігіп көтерілгелі тәуліктен асып кетті. Жұрттың алып шыққан азық-түлігі шамалы екен. Барлы жоғын кеше түсте-ақ таусып алған. Үлкендер төзеді ғой, алдымен балалар жағы қинай бастады. Біз тоқтаған полустанокте дүкен, буфет деген жоқ екен. Жарты шақырымдай жерде шағын село бар. Қатындар сол селоға жаутандап қарай-қарай көздері талды. Барайын десе поездан қалып қоям деп қорқады. Ал, поезд болса жүрмей тұрып алды, таң атқалы он барып келуге болатын еді. Ақыры шыдай алмай үш әйел «тәуекел» деп селоға кетті. Соның бірі Ираида Ивановна. Кенжесін көтеріп,

үлкен ұлын ертті де, ортаншы екі баласын «қозғалмаңдар» деп вагон ішіне отырғызып кетті.

Қырсыққа бастағанда солай болады ғой, түн ортасынан сиыр сәскеге дейін қозғалмай тұрған поезд, қатындар селоға кіріп кетісімен-ақ гудок беріп, тормоздары пышылдап қозғала берді. Бәріміз жапа-тармағай ұмтылып вагонға мініп алдық. Ең соңғы әйелді қолынан тартып мінгізіп, жайғаса бастаған кезімізде барып, селоға кеткен әйелдер есімізге түсті.

— Қатындар-ау, селоға кеткен үшеуі қалып қойды ғой,— дауыстады бір келіншек.

— Мама! Мамам қалып қойды! — деп Ираида Ивановнаның бес жасар баласы Боря айқайлап жылап жіберді.

— Қатындар-ау, енді қайттік?

— Стоп кранды жұлындар, тормоз беріндер!

— Стоп кран қайда?

— Қызыл вагонда стоп кран болушы ма еді?!

— Бұл неғылған оңбағандық. Тым болмаса жарты сағат бұрын ескертпей ме?!

— Станция бастығын жауапқа тартқызу керек.

Әйелдер азан-қазан, поездың дүрсілін басып, вагон ішін басына көтереді. Осы даңғазаға бебеу қағып шырылдап жылаған екі баланың даусы ұласты.

— Мамам қалып қойды! Мама!

— Мама! Мамочка!

Боряға қосылып Шүрик те айқайлап жылай бастады. Света барып екі баланы жұбатып жатыр.

— Жылама балақайым, жылама. Мамаң келесі поездбен қуып жетеді. Бір сағаттан кейін қуып жетеді,— деп алдарқатады сәбилерді.

— Әйел жолдастар-ау, олар енді бізді қуып жете алмайды ғой, балаларын қайттік? — деді штаб бастығының әйелі Алевтина Павловна.

— Ах, ты боже мой, балаларын вокзалға тастап кету керек еді ғой,— деп санын соқты Елизавета Сергеевна. — Айтқанды тыңдамағанның кесірі мінекей. Еш қайда кетпендер деп қанша айттым.

Елизавета Сергеевнаның ақылы ертерек айтылғанда жақсы болатын еді. Қазір поездың жүрісі үдеп кетті. Енді балаларды түсіріп кете алмайсын. Осылай абыр-сабыр боп тұрғанда:

— Ой, бабоньки, бегут они, бегут! — деп айқайлады есік жакта тұрған ұрысқақ Мюся.

Бәріміз есікке лап бердік. Темір жол полустаноктен шыға бере сәл селоға қарай қисаяды екен. Селодан шыға салып үш әйел етектері далақтап жүгіріп келеді. Емшектегі баласын кеудесіне қысып алған Ираида Ивановнаны бірден таныдым. Етегі желпілдеп, қайқан-қайқан жүгіреді. Үлкен ұлы алты жасар Ваня шешесінен арқан бойы озып зырқырап келеді. Поезбен екі ортада үш жүз метрдей жер бар. Әйелдер айқайлап, шынғырып қол былғайды.

Есіктен қарғып кетер деп қорқып Света екеуміз екі баланы ұстап алдық. Олар «мамалап» шырылдағанда тіпті қиын екен. Мен Шурикті иығынан қапсыра құшақтап ұстап едім, кіп-кішкентай болса да әл бермей қолымнан екі қайтара жұлқынып шығып кетті. Есікке көлденең тартқан тақтайға сүйеніп, топырлап тұрған әйелдердің аяқ астынан темір жолға құлап түсетін түрі бар. Әзер ұстап қалдым.

Әйелдердің шынғырып алас ұрғаны да бишара балаларды қоздыра түседі. Дауыстары жетпейтінін білсе де олар:

— Рая! Рая! Ну еще! Еще!

— Маша быстрее! — деп жүгіріп келе жатқан әйелдерге айқайлайды.

— Не видишь, что ли, останови же!

— Ослеп что ли, проклятый! — деп паровоздың машинисіне кейиді.

Ыза болғандарынан еденді тепкілейді, кейбіреулері тіпті күйіп кетіп вагонның қабырғасын сабалайды. Осы бір дәрменсіздік вагон ішіндегі әйелдердің де титығына жеткен сияқты.

Бірақ поезд тоқтамады. Тоқтау былай тұрсын жүрісі үдеп барады. Енді өкпелерін қолына алып жүгірген әйелдер де бізден алыстай берді. Титықтады ма, әлде күлер үзді ме, ана екеуі шоқиып-шоқиып отыра кетті. Әлі де жүгіріп келе жатқан бишара Ираида Ивановна. Оның да енді қарасы кішірейіп, алыстап барады. Апыр-ай, не деген тесік өкпе екенін білмеймін, сонда да жүгіріп келеді, жүгіріп келеді. Ақыры құлдырап барып қарасы үзілді.

Кешеден бері кантарылып тұрған поезд бауырын жазып, жүрісін түзеп алды. Бірақ елге қарай асығып келе

жатқан әйелдердің ішінде оған қуанғаны болмады. Вагон ішіндегі даңғаза оқыс тыйылып, жұрт енді үнсіз қалды. Әлде неге айыпты боп қалған адамдай біраз уақыт бір-бірінің бетіне тікелеп қарамады. Бір ғажабы Иранда Ивановнаның екі баласы да, көппен бірге тынышталып, үнсіз отыр. Бастарына түскен төтенше хасіретті сезді ме, әлде шыңғырып жылай-жылай шаршады ма, білмеймін, екеуінің кішкентай денесі шөгіп, сүлесөк боп томсырайып қалған. Тек оқта-текте көздері жаутаңдап бірінің бетіне бірі қарайды да, ұядағы балапандай бір-біріне тығыла түседі.

Осы бір төтен оқиға шырқын бұзып кеткен Елизавета Сергеевна біраз дағдарыстан кейін біздің тізгінімізді қайтадан қолына алды. Ол енді анасынан адасып қалған екі баланың тағдырын таразыға тарта бастады. Бірақ алдымен «тәртіп бұзудың зардабының осындай пәлеге әкеп соғатыны» жайлы біздерге біраз ақыл айтып алды.

— Иранда Ивановнаның қуып жетуіне менің үлкен күмәным бар,— деді Елизавета Сергеевна.— Өздеріне мәлім қазір жағдай қиындап тұр. Еліміз соғыс жағдайына көшті.— Елизавета Сергеевна тағы да әдетінше күйеуіне еліктеп әскери тілмен сөйлеп тұр.— Сондықтан да біз мына екі баланың тағдыры жөнінде дұрыс шешім қабылдауымыз керек. Кімнің қандай ұсынысы бар?

Өз тағдырларын шешуді Елизавета Сергеевнаның қолына беріп қойып Шурик пен Боря сол томсырайған күйі үнсіз отыр. Әйелдер де мынадай қиын жағдайда не айтарын білмей дағдарған түрлері бар. Бірақ заты әйел емес пе, көп үнсіздікке шыдамады, «ііі» деп біреуі бастап еді. Бәрі бірдей жамырап қоя берді.

— Келесі станциядан қалдырып кетейік, анасын тосып алсын.

— Денің сау ма? Киттей бала не біледі? Адасып өлмей ме?!

— Далаға таста деппім бе? Станцияның бастығына тапсырып кетеміз де.

— Мынау алас қапаста станция бастығы бала баға ма? Айтады екен-ау..

— Жә, қойындар,— деп жамырап баратқан қатындарды Алевтина Павловна тоқтатты.— Москваға дейін өзімізбен бірге апарамыз. Ар жағын сосын көрерміз.

Әйелдер осы сөзге тоқырап су сепкендей басылды. Елизавета Сергеевна басшылықты қайта қолына алды.

— Алевтина Павловнаның айтқаны дұрыс, әйел жолдастар. Бәріміз осыған қосыламыз ғой? — Бір ғажабы аузын шымшып сөйлейтін Елизавета Сергеевнаның әлсіздеу ащы даусы вагон дүрсілінің арасынан жұртқа тегіс естіліп тұр.

— Қосыламыз.

— Басқа не айтатыны бар.

— Қаршадай сәбилерді далаға тастаймыз ба! — деп қостап жатыр әйелдер.

— Ендеше біз бұ балаларға қамқоршы тағайындауымыз керек, — деді Елизавета Сергеевна.

— Қамқоршысы несі тағы. Бәріміз ортамызға алып бармаймыз ба?!

— Я, ортамызда болсын.

— Жок, әйел жолдастар, олай болмайды. У семи нянек дите без глазу. Персонально жауап беретін адам керек, — деді Елизавета Сергеевна. — Күтпеген жағдайлар болып қалуы мүмкін. Бізде басы бос әйелдер аз емес. Света, Шурикті сен қолыңа аласың. Лида, Боряны сен бағасың.

Әйелдер басшысының бұл тәртібіне үнсіз келісім бергендей.

— Боря, балақай, Лида апайыңа бара ғой. Сен енді Лида апайыңмен бірге боласың. Оның айтқанын тыңда, — деп Елизавета Сергеевна Боряны иығынан сипап тұрғызбақ болды.

— Бармаймын. Бармаймын. Шуриктен кетпеймін, — деп Боря еңіреп жылап қоя берді.

Әйелдердің алдап-сулап жұбатқанына да болмады, ағасының қолтығынан тастай қылып жармасып алған.

— Бармаймын, Шуриктің қасында болам, — деп шыр-шыр етеді.

Света шыдай алмады білем:

— Сәбиге тимендерші енді. Ағасымен бірге болсын. Назира екеуміз бірігіп бағармыз, — деді.

Боря біраздан кейін барып өксігін басты да, кішкентай ағасының бүйіріне басын қойып ұйықтап қалды.

Біреудің қайғысы жаныңа батқанмен, өз қайғыңдай ұзаққа бармайды. Анасынан адасып қалған екі сәбидің қасіретіне «аңылап, оңылаған» әйелдер көп ұзамай-ақ өз тіршіліктеріне кірісті. Тіршілік дегенде сірескен тар вагонның ішінде не тіршілік болсын, түйіншектерін шешіп қайтадан буып түйеді. Бірақ о да ұзаққа бармайды. Со-

дан кейін ауыздары жалпылдап әңгіме соғады. Мұнысы енді таусылмайды.

Шурик пен Боря дәл менің алдымда. Алты жасар Шурик інісін оятып алам ба деп қорқып, қыбыр етпейді. Аузынан су ағып, пысылдап ұйықтап жатқан Боряға ауық-ауық көзінің қиығымен қарап қояды. Бір төңбекшігенде інісінің басындағы пилоткасы жерге түсіп кетіп еді, бөксесін қозғамай, жайымен ғана қолын созып алды да, басына қайта кигізуге оятып алам деп қорқып, тізесінің үстіне қойды. Алты жасар баланың әп-сәтте камқоршы боп, есейіп шыға келгеніне қайран болдым.

Осы екі бала енді қайтып анасына қосыла ма, жоқ па? Бала қасіреті тез ұмыт болады дейді. Әнекей, Боря ұйықтап кетті. Баланың аты бала ғой. Қайғыны тез ұмытатыны да рас. Бірақ сәби жүрекке түскен хасірет...

Жеті жасар кезімде бес жасар інім Жұмашпен дәл осылай бір-бірімізге тығылып отырып ұйықтап қалғанбыз. Ертеңгісін алдымен мен ояндым. Киіз үйдің ірге жағында, текеметтің үстінде жатырмыз. Мен Жұмашты керегеге қысып тастаппын. Бірақ басымызға жастық салып, үстімізге көрпе жауыпты. Мен оянган кезде басым қаңырап бос тұр, ойымда еш нәрсе жоқ. Көзімді ашып үйдің уығына, одан шаңыраққа қарадым. Ашулы түндіктен көкпенбек мөлдір аспанды көріп, кеудеме белгісіз бір қуаныш лықсығандай болды. Киіз үйде ұйықтағанда таңертеңгілік шаңырақтан саф таза көк аспанды көріп қуанып оянатын әдетім еді. Бүгін де сол қуаныш лықсып келе жатты да кенет...

Кенет әлдененің ойсырап қалғанын сездім. Дүние үңірейіп бос қалғандай. Өз ішім де қаңырап бос тұр. Күндегі әдетінше көңіліме лып еткен қуаныштың арты үрейге айналды. Бойымды суытып, адам шошығандай жаман бір нәрсе келе жатты «Апа... Апам жоқ... Апатайым...» Осы сезім жүрегімді тіліп өтті де, еңкілдеп жылап қоя бердім. Білмеймін, ащы даусым шықты ма, әлде солқылдап үнсіз жыладым ба, әйтеуір бір кезде Қамқа әжемнің құшағында отыр екем.

— Айналайын, мауқынды бас. Қайтейін деп едің... Анаң ғой. Қанша, «әжемнің баласымын» десен де, шыққан жері құрғыр қиын ғой, — деп Қамқа әжем шашымнан, жотамнан сипайды.

Қамқа әжемнің қолы да, сөзі де жұмсақ. Жаныма жағып барады. Тағы да ұялмай, қысылмай жылағым келді.

Біраз жылап алғасын бір түрлі тазарып шыққандай бойым жеңілдеді. Жұмаш әлі ұйықтап жатыр, еш нәрсені сезер емес.

— Жұмашжан әлі кішкентай ғой. Еш нәрсені түсінбейді. Өсе келе біледі ғой бәрін, — деді Қамқа әжем. — Аналарыңды жоқтатпаймын дегенмен... Бір бүйірінде жатады ғой ол құрғыр. Қанша елпектегенмен туған шешедей қайдан болсын.

Қамқа әжемнің осы сөздері құлағымда қалды. Бірақ мен ол кезде бұл сөздердің мән-мағынасын ұққан жоқ едім. Оның түсінігі есейе келе, кейінірек барып жетті маған.

Жеті жасар бала анасын танып қалады. Мен де апамды көп білетін сияқты едім — кейінірек келе соның бәрі көмескі тартты. Қазақ құдай тағаладан бала сұрап қаншама жалбарынса да, сол баланы оншама еркелете бермейді. Бағып-қағып, бет аузын жалап асты-үстіне де түсіп жатпайды. Мені де үйдің іші онша әлпештеген жоқ. Алты-жеті жасымнан тезек тердім, орта шелек қылып су да әкелдім. Құл шығару, отын кіргізу, үй сыпыру да қолымнан келді. Ал, үй арасы «ананы алып кел, мынаны апарып берге» тіпті мәз болып шауып жүретінбіз. Бір нәрсені бүлдіріп, ашуына тиіп кетсек шешеміз шапалақпен тартып та жіберетін.

Өзімнің туған шешем жайлы білетінім екі сала. Оның бір саласы менің өз білетінім — жеті жасар қыз баланың көргені мен түйгені. Ал, екіншісі жұрттан, яғни ауылдың әйелдерінен естігенім. Олар қазан қайнатып жүріп, еркектерден оңаша шай ішіп отырып, немесе үй іргесінде бастарын қарап жатып әңгіме соғады. Мені көргесін естеріне түсіп кете ме, «шіркін, Уәзипа олай еді ғой», «апырай десейші, Уәзипа марқұмның мінезі қызық еді-ау», «шешей-ау, әлгі атытерістің тойындағы есінде ме, сонда Уәзипа...» деп әңгіме шертеді. Соның бәрін мен ұйып тыңдаймын. (Кейде, апамды сағынып алқымыма бір нәрсе тіреліп булығып қалам, ондайда жұртқа сездірмей тезірек тұрып кетем). Сөйтіп ауыл әйелдері аузынан апамның мен білмеген өмір беттері ашыла берді. Олар ауыздарын сылп еткізіп «беу» деп әңгіме шерткенде мен апамның бар қимылын көріп отырғандай болам, тіпті даусы да құлағымға келіп тұрады. Сол болар өз көргенім мен жұрттан естігенімнің арасы қосылып кетті. Естігенім қайсы, көргенім қайсы, ажыратып алу маған оңай емес. Одан кейінірек

келе көргенім мен естігеніме есейген ойым жалғасты да — бәрі бірігіп апамның бейнесін жасады.

Анам менің қызылшырайлы, ашық жүзді ақсары кісі болатын. — Оны анық білем. Мен әкеме тартып қоңыр болғанмын. Өзге әйелдерден ірі, сүйекті кісі еді. Анамның нағашысы жағалбайлы, жағалбайлының қыздары шетінен ақ, үлкен қой көзді, маңдайлы, сұлу келеді. Апам сол нағашы жұртына тартқан. Бірақ апамды сұлу деп ешкім сұқтанбайтын.

7

Біздің поезымыз басынан ала-құла болатын. Қызыл вагонның неше түрі — ұзыны мен қысқасы, ескісі мен жаңасы, жүк тиеген ашық платформа, осылардың ара-арасында жолаушылар мінетін көк вагондар да бар. Басында составымыз шағындау еді, жүре келе ұзарып барады. Шамасы келген станция осы поездың құйрығына бір нәрсесін іліп жібереді. Алғаш аттанғанда вагонымыз соңына таман еді, енді ұзын поездың орта тұсына келіп қалыппыз. Арт жақта да ала-құла, ашық, жабы вагондар, екі-үш жерде қарайып цистерналар да көрінеді. Вагон іші де тарылып барады. Қатындар қанша бажылдағанмен үстімізге біраз адам мінді. «Көңіл сыйса...» дегендей әйтеуір сыйып жатырмыз.

Бізді қинаған вагонның тарлығы мен поездың сыртқы сәні емес, — жүрісі; және бір қиыны бізді үлкен станцияға кідіртпейді, қайдағы бір жалғыз үйлі разъезде әкеліп қаңтарып тастайды. Кейінірек білдік, үлкен станцияларда поезд көп үйіріліп қалса жау самолеттері бомбалап кетуі кәдік екен. Әрине бәрі біздің қамымыз ғой, бірақ бас аман болғанмен халіміз жаман болып тұр. Азық жағы қинап келеді. Соның кесірінен екі-үш әйеліміз қалып та қойды. Өзіміз шыдармыз-ау, Света екеуімізге салмағын артқан Иранда Ивановнаның екі баласы қиын боп келеді. Бір жақсы жері байғұстар мазасыз емес, монтиып отырады да қояды. Әйтсе де жаутандаған көздерінен танимын — қарындары ашып-ақ келеді. Бір полустанокте Света жұрттан бұрын қарғып түсіп, айналдырған екі-үш үйге жүгіріп барып екі тілім нан алып келді. Аналар да бермейін демейді. Поезд үлкен, Светамен жарыса жүгірген әйелдердің саны жиырма-отыздан асып кетті. Олар

қолда бар екі-үш таба нанын жұкалап тіліп пышақ үстінен үлестіріп берген.

Света бір тілім нанды екі балаға бөліп берді де, бір тілімін қықымын түсірмей алаканына салып ұстаған күйі маған қарады. Қара нанның қышқылтым иісі танауымды жыбырлатып жүрегім сазып қоя берді. Тіпті солқылда-тып қолқам суырып барады. Осы кезде «Вовка командирге» еріксіз көзім түсіп кетті. Шолжың ерке бала, бір түрлі жуасып бізге телміре қарап тұр екен. Светаға көзіммен соны нұсқадым. Света жұқа өңі қызарып, ыңғайсызданып езу тартты да нанын Вовкаға ұсынды. Вовка нанды қарбытып бір асап алғаннан кейін барып, аузы балпылдап:

— Спасибо, тетя Света, — деді.

Әуелгі кездері поездың жүрісіне, (дұрысырақ айтқанда тұрысына) әйелдер қатты ызаланды. Темір жол біткеннің үлкенді-кішілі барша бастықтарын түгел саралап, бәрінің сазайын сөзбен беріп шықты. «Осындай қым-қуыт кезде, соғыс жағдайында осынша салақтық жасаған... Бұл жай тәртіпсіздік емес тура зиянкестік... қылмыс... Ендігі Москваға екі баратын уақыт болды... біз әлі екі жүз километр ұзап шыға алмадық... Тәртіп... тәртіп жоқ». Осы сияқты мірдің оғындай дәл тиетін дәлелді сөздер аямай-ақ айтылды. Бұған қоса Қасымбекке еріп осы жаққа келгелі менің құлағыма шалынған: «Расхлябонность», «разгильдяйство», «размазня» деген сияқты командирлердің өздерінен төмендерге кейігенде айтатын әдемі сөздері де кетіп жатыр. (Басында «расхлябонность», «разгильдяйство» деген сөздер маған сондай әдемі көрінуші еді, кейін мағынасын сұрастырып білсем онша жақсы сөз болмай шықты).

Бірақ ашу ыза да саябырсып барып басылды. Әйелдер енді «басқа түссе баспақшы» деп бұл жағдайға да мойын сұнған түрлері бар. Мойын сұнбағанда қайтеді, біздің көзімізге көрініп, қолымызға түспейтін темір жол бастықтарына қашаңғы шабаландай береді.

Біз үшінші тәулікке карағанда не бары төрт-бес үлкен станциядан, екі-үш кіші-гірім қаладан өттік. Менің бір байқағаным үлкен станцияларда абыр-сабыр, аласапыран. Артынып-тартынып, чемодан түйіншегін арқаланып, жанығып жүрген халық. Арлы-берлі жүгірген темір жол қызметкерлері. Көбінің даусы қарлығып біткен. Соңынан жүгіріп, жаналқымға алған жұртқа жауап беруге де мүр-

шалары жоқ, қолдарын бір-ақ сілтейді. Ашық платформаларға, қызыл вагондарға жүк әкеп тиіп жатқан жүк машиналары гүжілдейді. Кейде әскери эшелондар да кездесіп қалады. Мынау аласапыранда лоблыған көңлінді орнықтыратын солардың сабырлы кескіні.

Ал, кішкентай разъездер мен полустаноктерге тоқтағанда түсінде азан-қазан, аласұрған тобырдың ішінде жан ұшырып келе жатқанда оянып кеткендей — көңілің орнығып, жаның жай тауып қалады. Қыраттың баурайында бітік шыққан көк шалғында қаннен-қаперсіз жайылып жүрген сиыр мен ешкілерді көріп, аузын ағашпен өрген құдықтан аспалы қауғамен су тартып жатқан әйелдерді көріп — кешегі бейбіт өміріңе қайтып оралғандай боласын. Осы дүрлігістің бәрі түсінде көрген оқиғаға ұқсап кетеді.

Балалықтың бұрын мен аңғармаған мінездері көп-ау деймін. Кішкене нан жеп, сусын ішіп алған соң Шурик пен Боря бұрынғысынан өзгерейін деді. Өндеріне нұр жүгіріп, көздері жылтырап бір-біріне күлімсірей қарайды.

— Шурик, Шурик, екеуіміз жасырынбақ ойнайық, — деп жалынды Боря.

Шурик те жасырынбақ ойнағысы келіп орнынан тұрды. Көзі қыпылықтап жан-жағына қарады. Аяқ аттар жер жоқ.

— Жасырынбақ ойнайтын жер жоқ қой, — деді Шурик күрсініп.

— Менің жасырынбақ ойнағым келеді, — деп қыңқылдады Боря.

— Көрмейсін бе, айналатын жер жоқ, — деп кейіді Шурик үлкенсіп.

Содан кейін інісінің жыпылықтаған көзін көріп аяң кетті ме, не қыларын білмей, кішкентай қабағын шытып ойланып тұрды да:

— Боря, Боря таптым. «Сүзеген ешкіні» ойнайық. Қәне сен баста, — деді.

— Ой, жақсы болды, жақсы болды, — деп Боря қуанып қолын шапаттады. Содан соң екі саусағын шошайтып, мүйізше кезеп:

— Идет коза рогатая... — деп бастап ала жөнелді.

Екеуі мәз болып, шықылықтап күліп, бір-бірін кезек қытықтап, әрі-беріден соң алыса бастады.

Осы кезде арт жақтан жеткен бір поезд жанап өте берді. Әуелі мен де оны елемеп едім.

— Ой бабоньки, мына поезд арттан қуып жетті ғой, мұнда Ираида Ивановна болуы мүмкін ғой, — деп есік алдында тұрған бір әйел дауыстап жіберді.

Шешесінің атын естіп екі бала «мама, мама» деп айкайлап есікке қарай ұмтылды. Света екеуіміз де есіктің жақтауына жармастық. Қызыл вагон тіркеген ұзын состав өтіп барады. Жүк тиеген, бірақ ашық платформаға, қызыл вагондарға сығылысып мінген адам да аз емес. Екі үлкен вагонға сиыр тиеген. Оған жалғас үш-төрт жолаушы вагоны кетіп барады. Вагон ішіндегілер терезеден қарап тұр. Жүздері анық көрінбейді. Бірте-бірте поездың жүрісі үдей берді. Бір терезенің аржағынан бала көтерген әйелдің бет-жүзі көрініп қалды. Ираида Ивановнаға ұқсай ма...

— Анау Ираида Ивановна емес пе? — деп дауыстап қалды бір әйел.

Таныды ма, әлде әйелдің сөзіне елікті ме, екі бала:

— Мама, мама... — деп шырылдады.

Бірақ ол вагон жалт етті де өтіп кетті. Сәлден кейін составтың құйрығы да бұлаң етіп өте шықты. Алдамшы үміт жаман ғой. Аз уақыт бәріміз үнсіз қалдық. Енді тек Боря ғана «мама... мамам қайда?» деп қыңқылдай бастады.

— Қыңқылдама? Тыныш отыр, — деп Шурик ағалық істеп, інісіне кәдімгідей жекіріп тастады.

Боря ағасына жаутаңдап қарады да, қоя қойды.

Осы екі сәби аналарынан ажырасқалы бір тәуліктен асып кетті. Аналарына қайтып қосыла ма, жоқ па, ол арасы маған неғайбыл. Сағат сайын жағдай қиындап бара жатқан сияқты. Жол бойғы дүрлігіс күшейіп барады. Немістер біздің майданды жарып өтіпті деген қауесет расқа айналған түрі бар. Біздің де мазамыз кете бастады. Мына екі сәби алдарында тұрған қауіпті сезе ме? Бала көп нәрсені білмейді. Бұлар да реті келгенде мәз болып ойнап кетеді. Бірақ ауық-ауық шешелері есіне түсіп кетеді. Шурик үндемей, телміріп отырып қалады.

— Шурик, неғып отырсын? Бері кел, ертеқ айтайын мен сендерге, — деп Света шақырған кезде, бір сәт ешнәрсе түсінбегендей бажырая қарайды да, содан селт етіп:

— Ертеқ пе? Қандай ертеқ айтасын, Света апай? — деп, басындағы ойын сілкіп тастағандай болады.

Ал, Боряның бір жас кішілігі тіпті айқын көрініп тұр. Оның ішке бүгетін еш нәрсесі жоқ. Шешесі есіне түскенде «мама... мамам қашан келеді?.. Мамама барғым келеді...» деп қыңқылдай бастайды. Бірақ бір нәрсеге алаң қылып, алдарқатып жіберсең уайымын тез ұмытады.

Біз қанша қамқорсынғанмен бұл балалар Света екеуімізге бауыр басып кете қойған жоқ. Айтқаныңды істеп, тіліңді алғаннан артыққа жақындамайды. Ұйықтар алдында аяп кетіп Боряны бауырыма басып жатып едім, пысылдап кішкене жатты да, ағасының бүйіріне барып тығылды.

Бір үйдегі балалар тай құлындай тебісіп, асыр салып ойнап жүрген қуанышты шағында бір-бірінің қадірін білмейді. Төбелесіп те, татуласып та жатады. Қадірін білмейді емес-ау, әншейін алаңсыз көңіл еш нәрсені ойлап пайды. Ал, ортақ қайғы үлкендерден гөрі, сәби балаларды қаттырақ табыстырып жіберетінін мен өз басымнан кештім.

Анам қайтыс болғаннан кейін біздің үйдің іші үңірейіп қалғандай болды. Үйдің іші деймін-ау, бүкіл ауыл құлазып тұрды. Үйге кірем, сыртқа шығам. Өзімді қоярға жер таппаймын. Ауыл сыртына да шығып кетем. Әйтеуір қайда барсам да бір нәрсе жетпейді. Не жетпейтінін де білмеймін. Кейін есейіңкірей келе күшігінен айрылған итті көргенім бар. (Ауылда ит көбейіп кеткен соң, ауыл адамдары оның жаңа туған күшіктерін қапқа салып, аузын байлап суға тастаған.) Сол ит өзін қоярға жер таппады. Күшіктерінің жатқан орнын иіскелейді, бірауық өзен жаққа барады, бірауық қырға шығып шегін бұралтып ұлиды кеп, содан қайтып келіп ескі жұртын тіміскілеп қынсылайды. Менің сол кездегі халім дәл осыған айнымай ұқсайтын. Менің де ішімде ит ұлып жатты.

Қамқа әжем шақырып алып бетімнен сүйеді, баурына басып, маңдайымнан сипап біраз отырады. Менің халімді түсінгені ғой, әйтпесе ол кісі баланы көп еркелетпейді.

Аз уақыт алдарқатқанмен Қамқа әжемнің ықыласы да көңілімдегі ойсырап тұрған қуысты толтыра алмайды. Әрине, кішкене бала өне бойы қайғыра бермейді. Мәз болып ойнап та кетесін. Алғашқы кезде бала хасіретінің мақтанышы да болады. Ауыл адамдарының, әсіресе әйелдердің саған деген көз қарасы өзгеріп кетеді. Әншейінде сені баласынып көзге ілмейтін әйелдер, енді сен келе жатқанда сыпсындап соғып отырған не бір қызық әңгімесінен

пышақ кескендей тыйылып, жаңа ғана жылтырап тұрған жүздерін хасірет реңі шалып:

— Е, Назира айналайын, келе ғой, кел, — деп құрмет көрсетеді.

Кебеже түбіне тығып жүрген тәттісі мен дәмдісін аузына тосады. Осы кезде қатар-құрбыларының да саған деген іззет, құрметі асып кетеді. Сенің хасіретіңнің лебі төңірегінді шарпып жүреді — сен келе жатқанда балалардың айқай-шуы, күлкісі тыйыла қалады. Бүкіл жұрттың көз тіккені, баққаны сен сияқтысың. Осылай, ащы суға қант салғандай сәбидің қайғылы көңіліне мақтаныш енеді.

Бірақ мұның бәрі ұзаққа бармайды. Кешке қарай, жатар орынға келгенде, тағы да құлазып қаласын. Қамқа әжемнің құшағы да үңірейіп тұрған сияқты, азынаған бойынды жылытпайды. Сол кездегі менің ішім жылып, ең жақын тартқан адамым інім Жұмаш. О да осы Боря сияқты бес жаста болатын, еш нәрсенің байыбына бара алмайды. Бірақ сәби жүрегі басына түскен бақытсыздықты сезеді. Анасын жоқтайды. Сонда өзге адамнан гөрі маған келіп тығыла беретін.

Бір үйде тетелес өскен бала — жиі-жиі төбелесіп те қаласын. Ол менің ызама тиетін, ойыншығымды бүлдіреді, шүберек қиындысынан безендіріп киіндіріп қойған қуыршағымды бұзып тастайды. Тиіп кетсең бақырып, апама барып арыз айтатын. Мен де есемді жібермей оңаша жерде жақсылап сабап алатынмын. Апам қайтыс болған күннен бастап екеуміз төбелеспейтін болдық. Татулықты кімнің бастағанын білмеймін. Әйтеуір Жұмаш менің ызама тимейтін болды. Енді оған ойыншықты өзім бергім келіп тұрады. Қолыма іліккен асық, топайды, әдемі таяқ, шыбықты Жұмашқа әкеліп бергенді жақсы көрем. Жұмаш та бұрынғыдай менің қуыршақтарыма тимейтін болды. Алғысы келсе жаутандап бетіме қарайды, өзімнен сұрайды.

Жұмаш өзі қатарлы ер балалармен ойнауын сиретіп, маған үйір болып алды. Асық атудың орнына қуыршақ ойнайтынды шығарды. Мен де Жұмаштың қасында болғанын жақсы көрем. Ер бала мен қыз баланың ойыны жарасып бірге ойнауы қиын ғой, киттай кезден әр бала өзінің табиғатына тартады. Ал, біз ағайынды екеуміз тіптен жұп жазбайтын болып алдық. Біріміз жоқ болсақ біріміз елегізіп іздеумен боламыз. Әрине, бірге туғанның

аты бірге туған ғой, бірақ қаршадай екі баланы осынша жақындастырып кеткен сәби басына ерте түскен ортақ хасірет болу керек.

8

Ақыры біз де үлкен станцияға келіп тоқтадық. Аумағына қарағанда қала болуы да мүмкін. Аты-жөнін біле алмадым. Кейінірек тіркелген біздің вагон мандайында аты жазулы вокзалға едәуір-ақ жетпей тоқтады. Әйелдер есіктен мойындарын созып:

— Бұл қай станция?

— Бұл қандай қала?

— Қай жерге келдік екен? — деп бір-бірінен сұрайды.

Менің білуге құштарлығым да шамалы, атын айтқанмен бұл жактың қай қаласын білем. Әйтеуір елге жақындай берсек болды-дағы. Станция шынында да үлкен екен. Тарам-тарам темір жолдың саны жеті-сегізге барады-ау деймін. Бірнеше составтар тұр. Көбі қызыл вагондар, араларында кілең көк вагон тіркеген бір жолаушы поезы көзіме оттай басылды. Екі-үш вагонды тұмсығымен итеріп маневр жасайтын паровоз кетіп барады. Түтіні будақтап пыс-пыс етіп біздің жанымыздан өте беріп, құлақ-шекемізді жарып айқайлап кеп жіберді.

Осындайда біріміздің вагонның есігіне топырлайтын жаман әдетіміз бар. Жұртпен бірге мен де ұмтылам. Қапелімде, өз жағдайымды ұмытып кетіп, опық жейтін әдетім. Қазір де қатындар жан-жағымнан сығымдап, бүйірімді қысып барады. Тершіген жұмсақ, ыстық денелердің арасынан сытылып шыққым келіп кейін шегіне бердім. Біреуінің қолтығының қолаңсасы қолкамды атып барады. Жүрегім айнып басым айналып кетті. Дүниеде осы иісшілдігім-ақ жаман.

«Уһ», деп сығылысқан әйелдердің ортасынан сытылып шығып, қара күңгірт вагонның бұрышына отыра кеттім.

— Босқа топырламай жерге түссендерші, түге. Жарық дүниені көрейік, — деді бір әйел.

— Бәсе, неғып тұрмыз қатындар-ау, түссендерші, — деп костады біреуі.

Әйелдер жапырлап жерге түсе бастады. Қарғып балалар да түсіп жатыр. Вагонның босағасында Елизавета Сергеевна шырылдап тұр.

— Тәртіп сақтандар, әйел жолдастар, тәртіп сақтандар.

— Қайдағы тәртіп?

— Тәртіп деп қапырық вагонның ішінде тұншығып өлеміз бе?

— Біз поездың қанша тұратынын білмейміз, — деді Елизавета Сергеевна бұрын мен естімеген бір жалынышты үнмен. — Ираида Ивановна сияқты қалып қойып жүрсеңіздер кім жауап береді?

— Ендеше барып білу керек.

— Ия, дұрыс айтылған сөз. Жүріндер барып білейік.

Бірнеше әйел Елизавета Сергеевнаның жарлығын күтпестен вокзалға қарай аяңдады. Өзгелері де алақтап кеткісі келіп, кете алмай тұр.

— Жолдастар-ау, сендер ауылдың қатыны емес, командир әйелдерісіңдер ғой. Неге беталды кетесіңдер. Бұлай етуге бола ма?! — деп шырылдады Елизавета Сергеевна.

Бұ жолы оның даусында баяғы әмірлі еркелік жоқ, дәрменсіздік қана бар. Содан болар анау әйелдер кетіп қалды. Қалғандары да онша құлақ асып тұрған сияқты емес.

Енді мен де жерге түстім. Света екеуміз жоғалып кетпесін деп екі баланы қолынан ұстап тұрмыз. Төрт жасар «Вовка командирін» көтеріп, жұрттың соңын ала Алевтина Павловна да сыртқа шықты. Бес-алты әйел вокзалға қарай кетіп қалды. Қалғанымыз не қыларға білмей іркіліп тұрмыз, тегі біз де ыдырап кететін сияқтымыз.

— Соғыстан бұрын аштан өлетін болдық қой, — деді Алевтина Павловна күйінішті дауыспен. — Баласы жоқ әйелдер барып дүкеннен тамақтан өтетін бір нәрсе алып келсін. Кәне кім барады?

Әйелдер Алевтина Павловнаны қостап «мен барам», «мен барам» деп шуылдасып жатыр.

— Ендеше қазір сендерге ақша жинап береміз, — деді Алевтина Павловна сумкасын ақтарып жатып.

Елизавета Сергеевна байғұс жұрт жаппай қолпаштап жүргенде ғана әруақты екен, қазір ешкім елемеген соң, шүңкііп бір шетте қалды. Алевтина Павловна бес-алты әйелді сакадай сайлап бөліп алып жұмсап жіберді.

— Осыдан құр қол келіп көзге көрінуші болмандар, — деп әмір етті.

Алевтина Павловнаның тырсып шертіп тұратын шымыр денесі босаңқырап қалғандай көрінді маған. Әдемі аксары жүзінің нуры қашып, көз айналасына көленке түсіпті. Вовка-командир шешесінің етегіне тығылып үнсіз тұр. Баяғы есірген еркелігі бір жақта қалған. Кешеді бері осы бала асыр салып еркелеу тұрсын, ойыннан да қалды. Тіпті назары төмен.

Станция басының абыр-сабыры бізді таңдандырған жоқ. Жол бойы мұндай аласапыран, алас-қапасқа көзіміз үйренетіндей болды. Қарамай басқан шпалдар мен рельстерге сүрініп, вагондардың буферлерінен қарғып босып жүрген неше түрлі халық. Қызмет атқарып, тәртіп беріп, іс тындырып жүргендерінен бас сауғалап, қайтсе де кету үшін жан ұшырып жүргендері анағұрлым көп. Осыны көріп «жаманат хабар расқа шықты-ау» деп тұла бойың мұздап қоя береді. Мұнда топ-топ болып ұйымдасып келгендерден гөрі не де болса өз талайынан көрмек боп жапа-тармағай жүрген «жекелер» көп тәрізді. Сол «жекелердің» біразы біздің вагонға келіп еді, бажылдап кіргізбедік. Олар саяқ жүрген жалғыз-жарым болғандықтан күшке сала алмады, ал жалынып-жалпайғанға біз жібімейтін болып алғанбыз.

Он бес қаралы адам үйірін бұзбай біздің составты жағалап келеді. Әр вагонның алдында бір тоқтайды. Ашық болса ішіне мойындарын сұғып көреді. Кейде вагон есігінің алдында кежілдесіп тұрып алады. Сол топ енді бізге жақындады. Бастап келе жатқан бір-екі адам киім киісі мен келбетіне қарағанда әжептәуір бастық болу керек. Сол екеудің жанында не әскердікі, не милициянікі екенін ажырату қиын коқырайған қызыл фуражка киген біреу келе жатыр. Бұтында галифе шалбар, бірақ аяғында етік емес ботинка, үстінде жеңі қысқа, иығы тыртыған тар бешпет. Жай адамға да, әскер мен милицияға да ұқсамайды, кім екенін құдай білсін. Бәрінің қолдарында чемодан, бума-түйме заттар, арқаларына да түйіншектерін артып алған. Бұл топтың жармысынан көбі әйел екен. Кейбіреулері, шамасы буып-түйген заттарының ішіне сыйғыза алмаған болу керек, қыс пальтоларын үстіне киіп алып, ағыл-тегіл терлеп келеді.

Мен осылардың түр-түсін қызықтап қалыппын да еш нәрсе ойламаппын, қауіпті алдымен сезген Елизавета Сергеевна болды.

— Қыздар-ау, — деп баж ете қалды ол. Сасқанынан «жолдас командир әйелдері» деуді де ұмытып кетті.

— Қыздар-ау, тез орындарыңа сак болындар, келіп қалды, — деді Елизавета Сергеевна сасып.

Әйелдер топырлап вагонға мініп болмай жатып әлгі топ біздің қасымызға келді. Қызыл фуражка кигені әккі неме екен, мініп жатқан әйелдермен араласа вагонға бас сұғып көрді де:

— О, мұнда орын жетеді екен, — деді.

— Онда сіздермен көрші болсақ қайтеді? — деді іштеріндегі жас ортасынан асқан инабатты кісі сыпайы ғана.

Біздің әйелдер баж-баж ете қалды.

— Өзіміз сыймай келе жатырмыз.

— Ине шаншарға жер жоқ.

— Дегенмен жолдастар ойланайық. Жағдай қиын ғой. Қысылып-қымтырылып...

Біздің әйелдер бұрынғыдан бетер шырылдап ала жөнелді.

— Станислав Янович, бұлай шаруа бітпейді. Айтқан сөзге түсіне ме бұлар. Кәне басып кіреміз, — деп қызыл фуражка вагонның есігіне қарай ұмтылды.

Жаңағы шулаған шулаған ба, біздің әйелдер енді бүкіл станцияны басына көтере шарылдап, азан-қазан болды. Вагон ішіндегілер қызыл фуражканы жиырма шақты жұдырықпен түйгіштеп, жердегілер етегінен тартып, ақыры айдап шықты, қызыл фуражка домалап жерге түсті. Жеңіс біздікі болды.

— Бұл ерекше вагон.

— Адамдарымыздың жартысынан көбі вокзалда жүр. Қазір келеді.

— Бұл командирлер семьясына берілген арнаулы вагон, — деп әйелдер тұс-тұстан жамырай сөйлеп жатыр.

Бұл сөздер бір жағынан ет қызуымен айтылып жатса, екінші жағынан жына келгендердің бетін қайтарып, жаңағы жеңісті шегелей түсудің қамы еді.

Бірақ біздің мұнымыз алғашқы жеңіс қана боп шықты. Тіпті жеңіс екені де неғайбіл. Аналардың ішінде таудай бір ірі әйел теңкиіп бірден көзге түскен. Шашын келте қырыққан, жалаң бас, желкесіне тарақ түйреген. Етшең ірі жүзді, май мұрындау келген қайқы тұмсық, үлкен иегінің оң жағында бір буда қыл өскен бармақтай қара сүйелі бар. Шілде мезгілі болса да қалың пальто киіп ал-

ған, арқасына таңып алған үлкен бір бума түйіншегі бар, қолында тақтайдан шегелеген үлкен чемодан,— ағыл-тегіл терлеп үнсіз тұр еді,— қызыл фуражка домалап кеткен соң, енді сол қозғалды.

— Арнаулы вагон,... ерекше вагон... көрдіндер ме?! Сондай-ақ сендер кімнің шікірәсі едіңдер, — деп гүж ете қалды таудай әйел. Өзінің денесіне сай даусы да жойқын екен.

— Біз, командирлердің әйелдеріміз... — деді біздің ішімізден біреу. Кім екенін байқай алмадым. Әйтеуір кім де болса даусы мықты шықпады.

— Іі, командирлердің әйелдері... — деп кекетті таудай әйел. — Командир әйелі... Сөздерін қарашы түге... Сонда біз немене, кім көрінгеннің астында аунап жатқан біреуіміз бе?! Қарашы-ай, бұларды. Кәне қатындар, мініңдер вагонға. Көрейін әуселесін.

Таудай әйел санқылдаған зор даусымен өзгелеріне әмір етті де тура вагонға қарай ұмтылды. Біздің әйелдер тіпті сасқанынан үндей алмай қалды. Есіктің алдында тұрған Елизавета Сергеевна, шырылдап бір нәрсе айтқысы келіп еді, алқынып даусы шықпай қалды. Сасқалақтап жан-жағына қарады, көзі бір шеттегі, манадан құдай сабыр беріп үндемей тұрған ұрысқақ Мюсяға түсті.

— Мюся, қалқатай, жарығым, сен... сен бір нәрсе де-ші мынаған, — деп жалынды.

Вагон есігіне қарай төніп келе жатқан таудай әйелге қарсы, арық шібіштей қатып қалған, бір шөкім Мюся шабалаңдап шыға келді.

— Сен, қатын, кімді басынасың-ай. Таудай болған ет пен майыңнан қорқады деп пе едің, мына жұрт? Әукенді сөзба, тарт әрі. Командир қатыны деп кекетеді ғой. Көрсетейін мен саған кекеткенді.— Мюся шабалаңдап кетіп жатыр, оның жінішке ащы даусы құлаққа істіктей қадалады.

Бірақ ана дәу оған қынатын емес.

— Прыс!.. Мына бір шәукілдегі қайдан шықты. Кет былай есіктен, болмаса лақтырып жіберем. Бүрісіп қалған көн тулақ.

— Кәне лақтыршы! Көрейін күшінді! Борсып кеткеч ет пен май! Екі көзінді ойып алайын. Терлеп-тепшіп, қарашы өзін. Сенің қолаңсанды иіскейміз бе?

Біз Света екеуіміз вагонға міне алмай қалып, екі баланы ұстап шеттеу тұрмыз. Есік аузында екі әйел шарт

та шұрт ұстасып жатыр. Дүрегей төбет пен қанден иттің айқасканы сияқты. Бір шөкім Мюсяң болатын емес, тіпті ана дәу қатынның пәті қайтып барады.

Кісі деген қызық қой, кейде қияметте де қалжың айта-тын шығар. Арт жақтан біреу айқайлайды.

— Дәу аланды миңгізіндер! Жіберіндер вагонға! Немістерге осынша ет пен майды қалай қиып тастап кетесіндер.

Біз өз қызығымыз өзімізге жетіп жатқасын еш нәрсе-ні байқамай қалыппыз. Айқай-шу, бақырған дауыстар жамыраса шығып қалың жұрт үріккен жылқыдай дүрлігіп жүр. Поездағылар вагонға кіруге емес, шығуға тала-сып жатыр. Шығып үлгергендері тым-тырақай станция-ның далалық жағына қарай қашып барады. Паровоздар гудогін безілдетіп, соның арасында «Воздух! Воздух!» деген айқай естіледі.

— Жау самолеті! Жау самолеті! — деп айқайлады жүгіріп баратқан біреуі.

— Қашындар, қатындар! Жау самолеті келіп қалды! Бомбалайды! — деп айқайлады қызыл фуражка.

Ұрысқа қызып кеткен қатындар осы кезде барып эзер тыйылды. Алдымен дәу әйел тоқтады да, жан-жағына алақтап зытып баратқан жұрттың соңынан қорбан-қор-баң жүгіре жөнелді. Ұрысқақ Мюся, самолетпен ісі жоқ, ана дәудің желкесінен әлі де сыбап жатыр еді, вагон ішінен дүрліге шыққан әйелдер оны итеріп түсірді.

Қауіп-қатердің мән-мағынасы менің миыма жетті ме, білмеймін, жұртқа қарап аузымды ашып тұрып қалып-пын. Света қолымнан жұтқып «неғып тұрсың, жүгір тезі-рек!» дегенде барып, Боряны қолынан жетелеген күйім, жүгіре жөнеліппін.

Жау самолеті станцияны қанша уақыт бомбалады — он минут пе, бір сағат па, — ол арасын мен айта алмай-мын. Әуеден бір киіздей тұтасқан қалың ажал төбеме құ-лап келе жатқан сияқты. Одан құтылам, аман қалам де-ген ойым болған жоқ. Мным айналып, басым зеңгіп кетті. Көз алдымды бір тұман басқандай. Бір ғажабы осы тұ-ман жиі-жиі жыртылып кетеді де — шымылдық ашылған-дай ар жағындағы дүнне ап-айқын көрінеді. Боря екеуміз бір составтың астынан еңбектеп өттік. Мен бір рет рельс-ке сүрініп құладым. Тізем қақсап барады. Бірақ оған қа-рамастан, тұра жүгіріп зырқырып баратқан Боряны қуып жетіп қолынан ұстап алдым. Гүрілдеп келіп қалған само-

леттің даусы тұла бойымды қалтыратып, іші-бауырымды бүрістіріп жіберді.

— Жат! Жатындар! — деген біреудің даусы ажалдың хабарындай естіледі.

Осы дауысқа еріксіз бағынып құлай кеттім. Осы кезде аспан да үстіме құлап келе жатқандай еді. Тек жерге сіңіп баратқанымды білем. Бір кезде көзімді ашсам — қасымда Боря жатыр. Беті-аузы ылас, көзі жыпылықтап маған қарайды. Жұрт орындарынан тұра сала қайта жүгіріп барады. Мен бұл жүгірістің мән-мағынасын ұққаным да жоқ, бойымды бір үрей кеулеп, жұртпен бірге жүгіре бердім. Әйтеуір Борядан айрылмаймын. Бірақ оны да біліп істеп келе жатқаным жоқ.

Бір сәт станция жаққа көзім түсіп кетіп еді — будақ-будақ көтерілген түтін мен шанды көрдім. Бір жерде кою қара түтін астынан жалақтаған қызыл-күрең жалынды көзім шалды. Аспандағы самолеттерді әлі көргенім жоқ. Жоғары қарауға мүрсатым жоқ, және дәтім де шыдамай ма, білмеймін. Бір кезде Светаны көзім шалып қалды. О да Шурикті тас қылып ұстап алыпты. Оларды тарс ұмытып кетіппін-ау.

Тағы да:

— Жат! Жатындар! — деген бірнеше үрейлі дауыс жамырай шықты.

Тағы да аспан опырылып құлап келе жатты. Көзімді жұма беріп бір байқағаным бомбалар кәдімгідей шыңғырады екен. Төбе күйқамызды шымырлатып, аспаннан шыңғырып құлап келеді.

Топырақ исі келеді мұрныма, оған енді түтіннің, отқа қарыған ыстық темірдің исі араласты. Көзімді аштым. Жасыл даланың шетін көмкерген орман түсті көзіме, одан әрі көкпенбек тұнық аспан. Сәл кейінірек байқадым — орманның бергі іргесінде шағындау деревня бар екен. Үйлерінің төбелерін, моржаларын көріп жатырмын. Жасаған-ау, ана бір моржадан кәдімгідей түтін шығады. Сұйқылтым бейбіт түтін аспанға қарай баяу көтеріліп барады. Біздің манадан бергі дүрліккеніміз түс болғаны ма?

Еш нәрсені жөндеп түсіне алмай, түсінгім де келмей аз уақыт жаттым. Сол жақ қолтығымның астынан бір нәрсе қыбырлайды. Шошыңқырап жалт бұрылсам Боря екен! Екеуміздің жерге сіңіп баратқанымыз, бомбаның

шыңғырғаны есіме түсті. Әр жерге сұлай-сұлай кеткен жұрт біріндеп орындарынан тұрып жатыр.

— Қайтып кетті. Енді келмес, — деді оң жақтан бір еркек даусы.

— Кім біледі, құрғырлар тағы да оралып жүрер.

Алдымен Боря түрегелді.

— Тұрсаңызшы, апай, — деді маған.

Кішкентай ботинкасының тұмсығы мүжіліп ақжем бот кетіпті. Ақ жолағы бар сұр шолақ шалбары лас боп қалыпты. Бір-екі жерінде қара майдың теңбілі бар, шамасы мана поездың астынан еңбектеп өткенде жұқты-ау. Өзі де кәдімгі қара сирак боп алыпты. Беті де кір-кір, көз төңірегі тереңдеп, өңі жүдеңкіреп тұр.

— Апай, тұрсаңызшы, — деп ол екінші қайыра айтқанда орнымнан түрегелдім. Белім шойырылып қалыпты.

Енді барып аспанға қарадым. Есімді жинап манадан бері зәре құтымызды алып төбемізден төнген тажалды көргім келді. Көзіме еш нәрсе ілікпеді. Түс қайтып қалған кез. Шөкімдей бұлт жоқ, көк аспан сол түп-тұнық қалпы. Түк көрмегендей мөлдіреп тұр.

Болған оқиғаны айтып тұрған жер ғана. Станция жақ қап-қара. Тұтасып тұрған қара бұйра шаң ба, түтін бе, ажыратып болар емес. Сол қара толқынның астынан әр жерден кошкыл қызыл жалынның үшкір тілі сүйрендейді. Біз қаға беріс қалыппыз, аспаннан келген бар ажал сол маңға төгілген сияқты.

— Шурик... Шурикке барғым келеді. Шурик қайда? — деп Боря қыңқылдай бастады.

Боряның осы бір қыңқылы баяғы кішкентай Жұмаш-жанды бір сәтке көз алдыма тірілтіп әкелді де, тереңімде тұнып жатқан ауыл-аймағым, ел-жұртым теңселіп барып басылды. Сағыныш оты кеудемді бір шарпып өтті.

— Апай, Шурикті тауып алайықшы.

Адам тіпті көп екен. Үстін қағып жаңа тұрып жатқандары, тіпті әлі де тұрмай жатқандары бар. Бәрі де өрте-ніп жатқан станцияға қарайды. Біреулер солай қарай кетіп барады. Көбісі-ақ не ғыларын білмей дағдарып тұр. Мен жан-жағыма алақтап Светаны іздедім. Көзіме түсе қоймады. Арлы-берлі жүгіріп іздеп те көрдім. Үшті-гүйлі жоқ. Қайда кетіп қалғанын құдай білсін. Енді Боря ғана емес, менің өзім де жетімсіреп қалғандай мазам кете бастады.

Жұрт мидай араласып кетіпті. Тіпті біздің әйелдердің бірі көзіме түссеші. Боряны жетектеп, дедектеп жүріп ұрысқақ Мюсяға ұшыраса кеттім. Соған да кәдімгідей қуанып қалдым. Бірақ ол да Светаны, тіпті біздің әйелдерден ешкімді көрмеген боп шықты.

Алыстан бір сары шашты әйелді көзім шалды. Қасына алты-жеті жасар бала ерткен. Үстіндегі киімі де Светаға ұқсайды. Не де болса анықтайын деп Боряны жетелеп солай қарай аяндадым. Осы кезде тағы да:

— Воздух! Воздух! — деген үрейлі айқайлар гүрілдеген самолет даусымен қатар естілді.

Самолет даусы шыққан арт жағыма жалт қарасам, сонау алыс орманның үстінен бауырын аз-ақ көтеріп бізге қарай алты-жеті самолет келе жатыр. Қонғысы келгендей тура жерге қарай шүйіліп келеді. Есім шығып, жаңағы Светаға қарай Боряны жетелей жүгірдім. Осы кезде пытырлап оқ жауа бастады. Қайдан, кімнің атқанын да байқай алмадым. Қазан қайнағандай топырақ бұрқ-бұрқ етеді.

— Жат! Жатыңдар! — деген айқай еміс құлағыма келіп, сол дауысқа еріксіз бағынып құлай кеттім.

Осы кезде «Шура! Шурик!» — деп айқайлап Боря тұра жүгірді. Қолымнан қалай шығып кеткенін білмеймін. Үстінен арба айдап өткендей сатырлатып, гүрілімен кісіні жерге жаншып бір самолет өте шықты. Оның артынан патырлатып оқ боратып тағы біреуі төніп келеді. Мен есімді жиғанша Боря он бес-жиырма қадамдай жүгіріп барып, екпінімен ұшып түсті. Оқ тигенін, не сүрініп кеткенін біле алмадым. Бірақ құлаған түрін ұнатпадым да соңынан қуа жүгірдім.

Көтеріліп жүгіре бергенде көзім түсіп кетті. Жаңа ғана арт жақтан қуа соғып оқ боратып жайпап өткен самолеттер, енді қайтып оралып алдыңғы жақтан келеді. Сүйір тұмсықтарынан бұрқ-бұрқ түтін шығады. Тағы да патырлатып оқ жаудырып келеді. Есімнен адастым ба, білмеймін, мен енді әлгіндегідей шошымай жүгіріп келе жатып самолеттердің сұсты жүзіне тіке қарап, тұмсықтарынан бұрқылдаған түтінін, біреуінің тіпті қара свастикасын анық көрдім. Өкпемді қолыма алып Боряның қасына жетіп құладым.

Жақындай беріп-ақ баланың сұлық жатысын ұнатпап едім, енді басымды көтеріп бетіне қарап жүрегім зу ете қалды. Боряның аузы қан. Өңі сұп-сұр. Кірпігі аздап қи-

мылдағандай болды ма, көзінде нұр жоқ. Баланың басын көтере беріп, кеудесінің астында жерде ұйып қалған қанды көріп зәрем ұшып кетті. Шамасы «Света! Света!» деп шыңғырып айқайлап жібердім-ау деймін. Бір кезде «Боря! Боря!» деп айқайлап, жүгіріп келіп інісінің үстіне құлай берген Шурикті көрдім. Жүгіріп келген күйі ентігін баса алмай Света да жүрелеп отыра кетті.

— Боря! Боренька! Вставай! Боренька!.. Я пришел, вставай Боренька! — деп алты жасар Шурик бәйек болып, бір ауық інісінің қолынан ұстайды, бірауық иығынан сипалайды.

Жанарында үрей бар, бірақ сонда да еш нәрсеге сенгісі келмей, безек қағады.

— Боренька, тебе больно? Очень больно, да? Боренька?..

Сәби жүрегі бір жаманатты сезгендей, көзі шарасынан шығып барады. Інісінің өмірі біздің қолымызда тұрғандай, Света екеуімізге керемет бір жалынышпен жаутаңдап кезек-кезек қарайды.

— Тетеньки, почему он молчит? Ему пуля попала, да? — деп үрейлене жыпылықтап біздің бетімізге қарады да, шыңғырып жылап жіберді. — Его убили... Мама! Мама! Бореньку убили... Боренька!..

9

Сөйтіп соғыстың дәмін біз де таттық. Бұрын қай жағымыздан келіп қалары белгісіз, алыстан жасқап, айбарымен қорқытып келе жатыр еді, енді келіп тас төбемізден түсті. Алғашқы әсер тіпті жаман болды. Бүкіл дала қасапханадай қан сасып, дымқыл тартып бусанып тұрғандай. Ауаның өзіне ажалдың салқыны кіргендей шыңылтырланып бара ма, қалай.

Еңкілдеп, ышқынып жылаған дауыстар естіледі. Далада сұлап жатқан адамдар көп. Біреулер күйбеңдеп жаралыларға көмек беріп жатыр. Станция жаққа қарай кетіп баратқандар да бар.

Мен еш нәрсені түсінуден қалып барам. Осы күнге дейінгі, дәл осы станцияға келгенге дейінгі бар өмірің үзіліп артта қалған сияқты. Алдымда не бар? Қазір қандай халдемін? Оны дұрыстап ажырата алмаймын. Көмескі сезетінім — өмір артта қалды, алдымда ажал бар. Мен

сол аралықта тұрмын. Светаның бетінде де нұр жоқ, бір түрлі қан-сөлсіз сұрғылт тартып кетіпті. Жанарында да жылы сәуле өшіп, бір салқын, қуқыл жарқыл қалған. Апанық көріп, денеммен сезгендей болдым — оның бойын да ажалдың салқыны шалған.

Алып бара жатқан үрей жоқ, өн бойыңа тараған бір суық бар, барша дүние бояуы мен жылуынан айрылып құлазыған көңіліңді одан бетер жүдете түседі. Мынау июнь айында маужыраған жасыл далаға, алыстан қарауытқан көгілдір орманға қантардың ызғары тарап барады.

Төңірегіме, сиқы қашқан сұрқай дүниеге қарағым да келмейді, оны көзім көргенмен көкірегім ұғып отырған жоқ. Бәрі мәңсіз. Мынау көгерген дала да, анау алыс қарауытқан орман да... О, жасаған, манағы мұржадан бейбіт селдір түтін, жылы түтін көк аспанға баяу көтеріліп барады. Кәдімгі от басының, ошақтың түтіні...

Осы түтінді көргесін бойыма бір жылу кіргендей болды. Дүниеде әлі де тіршілік бар екен ғой. Түтін түтетіп отырған кәдімгідей бейбіт ошақтың басы бар екен ғой. Аз-аздап есімді жиып, есеңгіреп қалған басымды көтердім. Төңіректегі болып жатқан дүниені түсінетіндей халге жеттім.

Жау самолеті тағы оралып соға ма, оны анық білген адам жоқ, тіпті ондай қауіпті ойлап жатқан жан да жоқ сияқты. Станция басының абыр-сабыр, аласапыраны қайта басталған. Бірақ темір жолға жақындағаннан-ақ зәрең ұшады. Бұл ара астан-кестен. Манағы сіресіп тұрған бесалты составтың быт-шыты шыққан. Алғаш қарағанында белгісіз бір бұзақы дәу келіп, асыр салып, бүкіл поездарды баланың ойыншығындай қиратып, бүлдіріп шашып кеткен сияқты. Кейбір составтар кәдімгідей омырылып-омырылып қалған, қайсібір вагондар құлап жатыр. Кей жерлерде темір жол танабын отау үйдің орнындай ойып-ойып, қопарып кеткен де, рельстерді үзіп, қанылтырдай майыстырып тастаған.

Станцияға жақындағаннан-ақ көңірсіген өрттің исі мен шаң тозаң кеңсірігінді ашытып, көзінді қариды. Кейбір вагондар лапылдап жанып жатыр. Ар жақта да, склад па, бір үй өртеніп жатыр. Осы жалын мен түтіннің арасында арлы-берлі аласұрып жүрген халық. Еркек, ұрғашы, бала-шаға мидай араласып, не қыларын, қайда барарын өздері де білмей қасқыр тиген қойдай дүрлігіп

жүр. Қайдан тап болғаны белгісіз бір әскерлер аргы бетте өрт сөндіріп жатыр. Мына аласапыран мәнсіз дүрлігісте жөн-жосығын біліп сабырмен қимылдап жатқан солар ғана. Ия, дүркіреп жүрген тобырдың арасында өрт сөндірген адамның өзі әлде қайда сабырлы көрінеді екен.

Света екеуміз ары жүгіріп, бері жүгіріп өз вагонымызды іздеп таба алмадық. Бір-біріне ұқсас қызыл вагондар көп, кейбірі қираған, қайсыбірі жанып жатыр. Мен сасқанымнан:

— Вокзалдың бастығынан барып сұрайық,— деппін.

Света үндеген жоқ, бетіме бажырайып қарады да қойды.

Жалғыз біз емес, өкпесін қолына алып жүгіріп, өз вагондарын іздеп жүрген адамдар кілең. Бір сәтте манағы бізбен ұрсысатын дәу әйелге көзім түсті. Тірі екен. Арқасында түйіншегі, қолында тактай чемоданы, бірін жоғалтпапты. Мына бейтаныс қалың нөпірдің ішінен көзіме жылы ұшырап қоя бергені... Светаны түртіп қалып едім, о да танып мырс етті. Бірақ анау әйел бізді таныған жоқ. Ол ұрсысқанда біз қаға беріс тұрғанбыз, сол сәтте бізді байқайтындай шамасы болған жоқ-ты.

— Света, Света! — деген айқайға жалт қарасақ, Елизавета Сергеевна жүгіріп келеді.

Оны көргенде, Светаны білмеймін, өзім қуанып қалдым. Панасыз, дәрменсіз адам иесіз қалған иттей елегізгіш болады-ау деймін. Бірақ түріне қарасам Елизавета Сергеевнаның халі бізден де төмен сияқты. Бұрынғысынан да кішірейіп, шүңкіп кеткен, өңі тіпті жүдеу, жауандап бір түрлі жалынышты қарайды.

— Ой, сендерді ұшыратқаным қандай жақсы болды. Біздің әйелдер қайда?

— Біз де таба алмай жүрміз.

— А?.. Олар қайда кетті екен? Жүріңдер, вагонға барайық. Олар вагонның қасында шығар.

Біз манадан вагонды іздеп таба алмай жүргенімізді айттық. Сөйтсек Елизавета Сергеевнаның өзі де, вагон тұрсын он мен солын ұмытып қалыпты.— Ақыры қаңалақтап жүріп жанып жатқан вагонның қасында үйіріліп тұрған өзіміздің бес-алты әйелдің үстінен шықтық. Іштерінде Алевтина Павловна, ұрысқак Мюся бар. Қерілдесіп бір нәрсеге таласып тұр. Мюсяның бажылдаған даусы анадайдан естіледі.

— Бекер болса осы арада арам қатайын!.. Осы тура біздің вагон. Танып тұрмын, өтірік айтсам көзім шықсын.

— Сен қайдан білесің? Кілең қызыл вагон, бір-бірінен аумайды,— деп шәк келтірді Алевтина Павловна.

Алевтина Павловнаның бешпеті мен көк жібек көйлегінің етегі топырақ пен көк шалғынның жасыл бояуы жұғып әбден кірлеп кеткен, бет-аузы да шаң-тозаң. Сұлу келіншектің сәні кетіп-ақ тұр. «Вовка командир» шешесінің етегіне тығылған, байғұс балақай, тым жүдеп қалыпты.

Әйелдер тұс-тұстан ұрысқақ Мюсяға дау айтып жатыр.

— Қой, біздің вагон емес бұл.

— Біздің состав басқа жолда болатын.

— Я, бұл басқа вагон шығар.

Вагон ішінде әйелдердің қолға іліккен азғана дүниесі мен бір киер киім-кешегі бар. Анығына жетпесе де «біздің вагон бұл болмағай» деп тілсйді. Ішімнен мен де соны тілеп тұрмын. Бірақ шабынып алған Мюся «көзім шықсын, арам қатайын» деп өзеуреп бой беретін емес.

Бірақ амал қанша, жаманат деген құрғырдың өтірік болып шығатын кезі сирек қой. Өрт сөндіріп жүрген әскерлер енді осы тұсқа жетіп, ұзын шлангамен су сеуіп сөндіре бастады. Біреулері сом темірмен вагонның жалын жалап жұқартқан қабырғасын ойып түсіріп, біреулері имек көсеу темірмен іштегі жанып жатқан түйіншектер мен чемодандарды іліп алып сыртқа лақтырады. Әйелдер лапылдап, бықсып жанып жатқан заттарын танып баж-баж етіп тап береді. Бір лейтенат, өрт сөндіріп жүрген солдаттардың командирі болар, от пен екі араға түсіп әйелдерді кейін шегерді.

— Өртеніп өлесіндер ме, токтандар! — деп ақырды.

Содан кейін өртеніп жатқан заттардың үстіне су бүркітіп, шала бықсытып сөндіріп берді. Заттарына жапатармағай бассалған әйелдер әп-сәттің ішінде үсті-бастары, бет-аузы күлді-күйелеш боп шыға келді. Кейбіреулері бықсып жанған дүние мүліктеріне қолдарын күйдіріп алып шар-шар етіп айқайлап та жібереді.

Темір жол аралықтары бұрыннан да шаң-тозаңына кара май төгіліп теңбілденіп тұтасып тұрған лас еді, енді өртенген вагондардың күл-коқысы түсіп, оның үстіне өрт сөндірген су құйылып нағыз қап-қара, қара шылқымай

болған. Сол шылқымайдың үстінде біздің өртенген заттарымыз жатыр. Әркім өз дүниесін іздеп, аударып-төңкеріп әбден былғап біткен. Заттарымыз таба алмай біраз әлек болдым. Бір кезде жұрттың аяғының астынан бір шеті күйген тақтай чемоданымды тауып алдым. Пальтом мен үй-ішінің ол-пұлын салып буған түйіншегім табылмады. Вагонның бір түкпірінде өртеніп кеткен болар. Жоғалтқан жалғыз мен емес, өрт сөндіріп аласұрып жатқан солдаттарға:

— Жолдас жауынгер, вагонның ірге жағын көсеуіңмен тағы бір сүзші. Менің чемоданым жоқ.

— Айналып кетейін, вагонды тағы бір тінткілесі,— деп жалынып жатқан әйел дауыстарын естимін.

Чемоданымның табылғанына да шүкірлік еттім, ішінде көйлек-көншегім, етігім бар. Сонша жерден ауылға жалаңаш қайтқаным... чемоданымның бір бұрышы бықсып жанып жатыр. От қалың тақтайдың ішіне өте қоймаған екен. Аузын ашайын деп едім, қапелімде сасқанымнан кілтімді таба алмадым. Аузына салған кішкене құлыпты жұлып алайын десем, Сейілхан ағам қаққан шеге болсын ба, әлім келмеді. От тиген тақтайдың қызыл шоғы үдей ішін кеулеп барады. Не қыларымды білмей, қатты сасып тұр едім, арт жағымнан бір солдат:

— Я патушу. Держи, вода, вода налью,— деді де мен қайрылып үлгермей жатып шлангадан суды ытқытып жіберді.

Байқаймын, солдаттың орысша сөйлегені өзіме тартқан, содан ба, даусы бір түрлі құлағымға жылы тиді. Алғысымды айтайын деп артыма бұрылып едім, солдат та маған бажырая қарады.

— Мә-а. Қазақ емессіз бе, қарындас?..

— Қазақпын. Өзіңіз де қазақсыз ба? — деппін сасқанымнан, оның қазақша сөйлеп тұрғанын да ескермей.

— Әрине. Бұ жакта не ғып жүрсіз, ойбай-ау?

— Жолдасым командир еді. Соған еріп келіп ем. Мұндай болатынын кім білген. Еділбаев Қасымбек деген аға лейтенант. Естіген жоқсыз ба?

Солдат «естімедім» деп тіке жауап беруге ыңғайсызданды білем:

— Е-е, апыр-ай сіздерге қнын болды-ау, — деп қипақтады.

Өзі ұзын бойлы, сырықтай жігіт екен. Қара сұр жүзді, ат жақты, екі танауы быттиған кішкене пісте мұрын,

шықшыты шығыңқы, астыңғы иегі ұзындау болғанға ма, иегін ілгері ұмсыныңқырап жүреді. Аласа маңдайына дөңес біткен қабағының астынан өткір көзі жылтырайды. Өзі де өткір, пысық жігіт сияқты. Көптен ел қарасын сағынып, жалғызсырап, құса болған, одан мынадай халге түскен мен бейбақ қазақ баласын көргенде қуанып кетіп, ауылдың төбесін көріп қалғандай болып едім. Ол қуанышым ұзаққа бармады. Айтпай-ақ түсініп тұрмын, бұл солдаттан маған дәрмен шамалы. Екеуміздің жолымыз екі басқа.

Бұл жігіт те елді сағынып жүр-ау деймін, менің төңірегімде айналсоқтай береді.

— Қарындас десем жеңгей болып шықтыңыз-ау. Бірақ жас жағынан қарындас боларсыз. Есіміңіз кім?.. Е... менің аты-жөнім Мұқышев Әбен. Апыр-ай, өтіп кете алмадыңыздар-ау, а... — деп қиналды Әбен.

— Бізді енді қайтер екен?

— Ол арасын біле алмадым.— Ол су сеуіп жүрген шлангісін бір жолдасына ұстата салды да, менің қасыма қайтып оралды.— Апыр-ай сіздерге қиын болды-ау. Мына көрмейсіз бе, жол жабық. Көпірді тас-талқан қып бомбалап кетіпті.— Әбеннің маған жаны ашып қиналып-ақ тұр. Қабағын шытып дағдарып қалды.— Апырай сізге не десем екен? Тоқтай тұрыңызшы кішкене, мен командирмен ақыл сұрап келейін.

Ол сораңдап составтың соңғы жағына қарай жүгіріп барады. Біздің вагонымыздың өрті сөнуге таяды. Екі қабырғасы үңірейіп ойылып шыққан. Төбесінде де сау жері шамалы. Солдаттар вагонның түкпір-түкпірінде қалған түйіншектер мен чемодандарды имек темірлерімен тартып шығарып еді — жанып кеткен екен, күл болып үгітіліп түсіп жатыр. Әйелдердің көбісі-ақ шұқылап аударып-төңкеріп жүріп өз заттарын тауып алған. Кейбіреулері өрт шалған дүниелерін қағып-сілкіп «аһылап, оһылап» жатыр. Күйіп қалған асыл бұйымдарының күйігі шыдап-пай ащы дауыстары шар-шар етеді. Жаңа ғана бастарына төнген тажалды ұмытып кеткен.

«Бастан құлақ садақа» дейді казекен. Мен өзі құдайға сенбесем де, өзіме жетерлік ырымшылдығым бар. Сонынан шыққан, өртеніп кеткен түйіншектің біреуі менікі екен, таныдым. Ішінде ұзатыларда арнайы сатып алған қимас пальтом болса да онша күйінбедім. Бас садақасы. Елге аман-есен жетсем...

Шала өртеген дүниелерін жұрт танып алып тауысуға айналған. Төрт-бес қаңылтыр шәйнек, сынған тарелка шашылып жатыр. Манадан бері әркім бір аунатып былшыған қара күйе қылған бір түйіншекті танып ұрысқақ Мюся айкай салды.

— Мынау Ираида Ивановнаның заты ғой. Я, я... Сыртындағы мына көрпесінің жолағынан танып тұрмын. Тура сонікі, егер бекер болса осы арадан тапжылмай қатып қалайын...

— Оны қайттік? Өзі жоқ қой.

— Өзі жоғы несі?! Балалары бар емес пе? Шурик, Боря? Қайда?

— Шурик мында,— деді Света.

— Затын да, ендеше сендер алындар— деді Мюся.— Шешесі жоқ болса дүние баласына тиісті емес пе?! Балаларының керегіне жаратасындар. Тағы бір баласы бар емес пе еді? Әлгі Боря қайда?

— Шынында да Боря қайда осы?

Асып-сасып, есін танып жүрген әйелдер Боряның жоқ екенін, осы арада ғана аңғарды. Света екеуімізге кезек-кезек қарайды.

— Боряны өлтіріп тастады. Оқ тиді,— деді Шурик томсырайып.

Өрттен шыққан дүние-мүліктің әбігері біткен соң, әйелдер не істерін білмей дағдарып тұр. Жол басшымыз Елизавета Сергеевна есінен айрылып қалды. Жөн сілтеудің орнына жаутандап жұртқа қарайды.

— Не істейміз, а? Не істейміз? — дейді дәрменсіз кескінмен.

Бұрын аузын шымшып, сөйлейтін жұқа шымыр ерні де босаңсып қалған. Даусы әдеттегісіндей тық-тық етпей, жұмсарып болбырап шығады.

— Не істейтіні бар. Вокзалға барып басшылардан білейік жағдайды. Содан кейін шешерміз не істейтінімізді,— деп Алевтина Павловна баласын жетелеп, түйіншегін арқасына салды да бұрылып жүре берді.

Қалған әйелдер де күйбеңдеп заттарын артынып-тартынып, соның соңынан ерді. Біз кетіп баратқанда сораң етіп бір жерден Әбен шыға келді. Есімді жиганым шығар, жаңа байқадым, өзінің сидиған ұзын сирағына ораған обмоткасы тіпті жараспайды екен. Шалбарының галифесі де — страустың қанаты сияқты екі мықынында делди-

іп тұр. Бірақ ол өзінің одағай түрін елейтін де, одан қысылатын да емес.

— Ә-ә... қарындас... жеңгей... — Мені қалай атауға білмей сасып қалды. — Сізден адасып қалдым ба, деп едім, жақсы болды ғой. Мен біраз жағдайды біліп келдім. Енді бұл арадан әзір поезд жүрмейді. Қирап қалған көпірді оңдау оңай ма. Ал, оның үстіне немістер де жақындап қалса керек. Сонымен сізге не ақыл айтарымды білмей тұрғаным...

Әбен желкесін қасып кәдімгідей қиналып тұр.

— Қайтейін, енді, жолдастарыммен бірге болам да.

— Апыр-ай-ә, — деп Әбен желкесін сипады. — Қолдан келер көмегім болмай тұр-ау сізге. Командирдің айтқан ақылы — бұ жерге енді аялдамасын деді. Мына жағдайда бұл жерден сіздерге ешкім көлік тауып бере алмайды. Жаяу-жалпылап кете беріңіздер. Жолшыбай бұйырғанын көрерсіздер.

— Жарайды, рахмет.

Сабаудай жігіт қолынан келер қайраны болмағанға ыза болған түрі бар. Аласа маңдайының астындағы дөң қабағын жиырып алып, желкесін сипалай береді. Ақыры, қоштасудан басқа амалы қалмады.

— Ал, жолыңыз болсын, жеңгей. Алдыңыздан жарылқасын. Аман-есен барсаңыз ел-жұртқа сәлем айтыңыз.

Әбен тез бұрылып, алшаң адымдап кете берді де, оқыс қайрылып.

— Ағайдың аты-жөні Қасымбек Еділбаев дедіңіз бе? I-i... — деді.

10

Төңірегім сұп-сұр. Бір жылтыраған ашық сәуле болсайшы. Бірақ көрінбейтін қараңғы да емес. Үлкен бөлменің іші, қабырғасы, кішілеу терезесі, қарауытқан белгісіз дүние мүліктер. Оны ажыратып жатқаным жоқ, ажыратуға құлқым да шамалы. Қасымбек столға еңкейіп, бір нәрсе жазып отыр. Маған бұрылып қарамайды. Күңгірт жарықтан жүзін анық көре алмаймын. Осындай ала кеуім шақта оның қағазға үңілгені несі? Мейлі жаза берсін. Тек тұла бойым құрыстап, денем тоңазып барады. Пальто жамылу керек еді, бірақ соны іздеуге зауқым жоқ. Оның үстіне үйдің іші тіпті қараңғыланып барады. Жа-

нағы отырған жерінде Қасымбек жоқ. Терезенің орнында болар-болмас күңгірт саңылау қалған.

Шала көрген түсімнен арылып көзімді аштым. Шынында да төңірегім қараңғы, тек аяқ жағымнан аздаған саңылау көрінеді. Астымда қарағайдың қылқанды бұтақтары, кәдімгідей тоңып қалыппын. Тұла бойым қалтырап барады. Орнымнан тұрмай бүрісе түсем, жамылатын еш нәрсе жоқ. Ақыры басқа амалым қалмаған соң, тым болмаса қозғалып жылынайын деп еңбектеп сыртқа шықтым. Бозарып таң атып келеді. Түнде қалың тұтасып, қап-қараңғы боп көңіліме үрей салған қалың орман, енді арасына саңылау кіріп, селдіреп, айқындалып келеді. Шалаштан шыға келгенде таң салқыны бойымды қарып, бұрынғыдан бетер қалтыратып, тісімді сақылдатып жіберді. Күйбендеп жүгіріп, жер тепкілеп, жың қаққан адамдай өзімді өзім сабалаймын. Аздап бойым жылынайын деді, бірақ жерге қалың шық түскен екен, толарсағыма дейін су болып енді аяғым тоңа бастады.

Күн шығып, сәл көтерілсе жылынар едім, бірақ оған дейін не заман. Қанша қорықсам да тәуекел етіп от жактым. Шалаштың ішінде асқа төсеген қарағайдың шырпысы құрғақ екен, тез тұтанды. Ашқылтым түтін танауымды жыбырлатып, ыстық жалын тоназыған денемді шарпып, маужыратып келеді.

Соғыс басталғалы бүгін алғаш рет елсізде жалғыз түнегенім. Меңіреу орманның ішінде қасында қара жоқ... Жападан-жалғыз... Соғыстың біраз тауқыметін тартып, талай қауіп-қатерді басымнан кешірсем де, мынау тіпті қиын болды. Бұрын Света екеуміз жұп жазбай келіп едік...

Света тамақтан өтетін бір нәрсе іздеп деревняға кеткен. Кеше кеште қайтып оралуы керек еді. Мінекей таң атып келеді, әлі жоқ. Түнімен елегізіп ұйықтай алмадым. Шамасы екі-ақ рет сағаттан артық қатты ұйықтап кетсем керек. Бірақ екеуінде де оқыс оянып, басымды көтеріп алдым. Таң сәріден жолаушы жүрмек адам, «поездан қалып қойдым ба» деп дәл солай елендеп оялатын. Қалған уақытта да Светаны күтіп, әрбір тысыр еткен дыбысқа елегізумен болдым, әсіресе түнде орман ішінің сыбыры көп болады екен.

Уақыт ұзаған сайын менің де мазам кетіп барады. «Аман болса әлдеқашан келер еді, бір пәлеге ұшырап қалмаса игі еді» деген күдігім кеулімді күпті қылды. Әл-

де, уақыт кеш болған соң, қайтарда адасып кетермін, деп қонып қалды ма екен? Бір түн болса да үйге түнеп, рахаттанып ұйықтағанға не жетсін. Бірақ олай етпесе керек еді ғой. Орман ішінде елендеп күтіп отырған серігі барын біледі. Апыр-ай, аман болса...

Ойым он саққа жүгіреді. Ұрланып жаман ой да келеді. Әлде мені тастап өз жөнін тапты ма екен? — Менің оған тиер пайдам шамалы ғой, тек әйтеуір қара демесе... Мені қимастай оған нем өтіп кетіпті. Күйеулеріміз бірге істейді. Коля Қасымбектің қарауында. Олардың халін қазір құдай білсін. Ал, одан басқа? Біраз уақыт көрші болдық. Орысша айтқанда подруга болдық. Бірақ біз сырлас дос бола алдық па? Ағаштай юге келмейтін орысшаммен оған не сырымды айтып келістірдім. Тіпті тілді қойғанда тұйықтығымның өзі-ақ жібермеуші еді ғой мені. Света да сөзге сараң. Екеуміздің үнсіз отырған сағаттарымыз не танытты бір-бірімізге? Мен өзі бала жасымнан қиялилауым, қасымдағы адамның ойымды бөлмей үнсіз отырғанын жақсы көрем. Рас, мен Светаны сондағы бар әйелден жақын тартып, іштей жақсы көріп жүрдім. Ал, ол ше? Өзінің тілі бір, әдет-салты бір құрбылары толып тұрғанда мені ерекше көретін несі бар? Менікі болса, тандауым жоқ.

«Жақсы көрдім» деймін-ау, осы келіншекті жақсы білемін бе? Бүге-шігенді ашпайтын сараң әңгіме ғана болатын арамызда. Рас, кейде қанша көп сөйлескенмен де кісінің кім екенін біле алмайсың. Қазақ «жүзі игіден түңілме» дейді. Светаның жүзінде иман бар. Сырына қанбай-ақ іш тартып кеткенім де содан болар. Қайдан білейін, әйтеуір, әзірге жұбымыз жазылған жоқ еді. Екшеле келгенде соншама әйелдің ішінен екеуміз тізе қосып бір кеткенбіз...

Поезымыз қирап қалғанмен басында ұйтқымыз бұзылған жоқ-ты. Бәріміз ұбап-шұбап станцияның бастығына бардық. Бастыққа кірмек болып топырлаған қыруар жұрттан тіпті есікке маңайлай алмадық. Біреуді біреу талдап, біреуге біреу жол беріп жатқан жоқ. Әйелдікке басып шарылдайын десең сенен басқа да әйелдер толып жатыр. «Біз командир әйелдеріміз, бізді алдымен жәнелт», дейтін өктем сөзін өтпей далада қалды. Бұл арада ең мықтымсынған әйелдердің қолынан келгені:

— Қатындар, бір біріннен көз жазып қалмандар. Бірге болындар. Шашау шықпандар,— деген өзара ақылдан аспады.

Шынында да мынау аткөпірдің ішінде көз жазып қалсаң-ақ енді қайтып үйіріңді таба алмайсың. Ұясы бұзылған арадай гүжілдеген жұрттың ішінен біздің даусымыз бастықтардың құлағына жететін емес. Сөйтіп тұрғанда вокзалдың түп жағындағы кеңседен бір бастық шығып:

— Жолдастар, жолдастар, тынышталыңдар! — деп айқай салды.

Ызы-қызы шу саябыр тартып, есек-дәме жұрт аузына үңілгенде, әлгі бастық көпірдің бомбаланып қалғанын, енді бұл станциядан бір состав кейін қарай жүре алмайтынын айтты.

— Әрі қарай өздерің ебін тауып кете беріндер. Бізден жәрдем жоқ,— деді де ішке кіріп баратып, қайта қайрылып: — Енді вокзалда топырламаңыздар. Жау самолеттері станцияны қайта бомбалауы мүмкін.

Өлік жатқан үйге кіруге жүрегім дауаламайтын. Мынау қираған, бүлінген, жартылай өртенген вокзал нағыз бір ажалдың ұясындай көрінді. Поездардың арасында, шпалдың үстінде жатқан үш-төрт өлікті көріп тұла бойым тітіркеніп кеткен. Қарамайын десең де көзі құрғыр бола ма, әсіресе етпетінен құлаған, бір шекесін бомбаның жарықшағы қопарып кеткен ер адамды көргенде... Иша... қызыл ала қан арасынан бозарып миы көрінеді. Жарқыншақ тигенде шашыраған миы сары шашына жентектеліп жабысып қалыпты.

Қол-аяғым қалтырап, көзім карауытып бара жатты. Сәлден кейін есімді жидым. Ұрысқақ Мюся мен Света екеуі қолтықтап келе жатыр екен.

— Ондай сұмдыққа қарама. Сен сияқты аяғы ауыр адамға қатты шошынуга болмайды. Ондай сұмдықтан теріс айналып кет, шырағым,— деп ұрысқақ Мюся ақыл айтып келеді.

Ұрысқақ Мюсяның өткір шынтағы қолтық астыма қазықтай қадалады, даусы да баяғысындай шарылдаған ащы. Оның сөзінің мәні емес, онысын ұғып жатқан мен жокпын, дәл бейбіт замандағыдай шаңқылдаған даусы мен сүйрендеген ерні менің есімді жиғызған. «Уһ, дүние орнында екен ғой» деп түйдім ішімнен.

Станциядан ұзай шыға бергенде қайрылып артыма қарадым. Өртті сөндіріп болды ма, білмеймін, лапылда-

ған жалын көрінбейді, бірақ бықсыған түтін басылар емес. Аспаннан келген ажал дәл сол араға түсті. Қасап-ханадай қан бусанып тұрған вокзал басы көз алдыма апанық елестеді. Анау бықсыған түтін де қанға буланып, дымқыл тартып ауырлап қоюлана түскендей. Осы ажал ұясынан сытылып шыққанымызға іштей жеңілдік сезінем.

Шығысқа қарай кетіп баратқан адам көп. Үйме жүктіеген, оның үстіне бала-шаға, еркек-әйелі жыпырлап мінген екі-үш машина өтті. Окта-текте салдырлаған арбалар кездесіп қалады. Ал қалғанының бәрі жаяу-жалпы. Түйіншектерін аркалап, чемодандарын көтеріп шұбырып баратқан жаяу босқын. Бұлардың ұзақ жолға, жаяу көшке жаттықпағаны бадырайып көрініп тұр. Арқаларына артқан жүктері одырайған ебдейсіз, көбінің қолдарында чемодан, шелек, шәйнек ұстағандары да бар. Әне бір топтың бергі шетінде бара жатқан әйел арқасына көрпеге буған үлкен түйіншек артып алған, бір қолында үлкен корзинка, бір қолында кәдімгі жарқыраған сары жез самаурын. О, дүниесі құрғыр десейші.

Вокзалдан жамырай шыққан көп жұрт топ-топқа бөлінсе де бір-бірін нысанаға алып, қарайлап келе жатыр еді, енді ұзаған сайын бір-бірінен қараларын үзіп, ыдырай берді. Әр түрлі жол тарамына түсіп кеткендер де көп. Белоруссия жерінің орманы да көп, орман арасында құмы да көп екен. Туфлиімізге құйылып жүргізбеді. Оның үстіне биік тақа туфли жаяу жүріске жаратылмаған ғой. Әрі-беріден соң әйелдер туфлилерін шешіп алып, жалаң аяқ кетті. Сусылдаған құм жалаң аяққа жайсыз емес-ау, бірақ үйренбеген табанға бататын нәрселер көп, байқаусызда аяқтарына тікен кіріп кетіп, әйел байғұстар баж-баж етеді. Менің елден алып келген етігім абырой болды.

Біз өртенген станциядан көппен бірге лықсып шықтық та, сол екпінімізбен кетіп барамыз. Бет алдымыз шығыс қой, ал одан басқа, жөн-жосығымызды анықтап білген жоқпыз. Жол басшымыз да жоқ, әйтеуір шұбатылып кетіп барамыз. Бес-алты шақырым жүргеннен кейін, аяғымыздан бұрын, чемодан көтеріп, зат ұстаған қарымыз талып, болдырып тоқтадық.

Әншейіндегі сөзшең әйелдердің екпіні су сепкендей басылыпты. Бәрінің де қабағы салыңқы үнсіз отыр. Ойда жоқтағы мынадай оқиға оңай болсын ба. Қазақ «тас төбесінен жай түскендей» деуші еді. Ал, біздің тура тас

төбемізден жай түсіп, осындай халге душар етті. Күн шаңқай түске көтеріліп келеді. Бірақ біздің даладағыдай ыстық жоқ. Біз жол жиегінде қайыңның көлеңкесінде отырмаз. Көбі төмен қарап жер шұқиды, біразы қисайып жатыр.

— Қыздар-ау, осы біздің бастығымыз қайда? —

Біліп жатырмын. Маруштың даусы. Менікі сияқты оның даусы да орыс әйелдерінің үнінен бөлекше естіледі.

— Қайдағы бастық?

— Елизавета Сергеевна бар емес пе. Әйелдер советінің председателі сол ғой.

— Оны қайтейін деп едің?

— Қайткені несі?! Бастық бастықтығын істесін бізге. Басқарусыз бола ма екен,— бұл енді ұрысқақ Мюсяның даусы.— Жөн сілтеп, тәртіп берсін. Біз үшін жауап бермей ме, ол?!

— Жауап бергенде... қалай енді. Мен қалай жауап берем? Транспорт жоқ... Мен не істей алам?..

Елизавета Сергеевна бұрын мен көрмеген, үрпиген балапандай, дәрменсіз халге түскен. Алақтап бізге қарайды. Аяп кеттім. Бірақ оның есесіне ұрысқақ Мюся күшейіп барады.

— Көлік жоқ болса табу керек. Мен не істей алам деген сөз бола ма екен?! Бастық екенсің істе. Бастықты жұрт істесін деп қояды. О несі-ай, маған...

— Ендеше сені бастық қоялық,— деді Алевтина Павловна тыжырынып.— Бастық сайлау қолдағы нәрсе ғой. Ал, тапшы, табатын болсан көлікті.

— Құдай сақтасын,— деп ыршып түсті ұрысқақ Мюся.— Мен бастық бола алмаймын. Мен туғанда солай туғанмын. Ал, біздің саудаласып отыратын уақытымыз жоқ. Елизавета Сергеевна, сен уайым-қайғыны жиып қой да, құдайдың берген билігін қолыңа ал. Мына қатындарға команда бер. Көрмейсің бе, кілең кешелер. Чемодан көтеріп келе жатыр. Екі үйдің арасында жүр ме екен?! Әлде вокзалдан пәтеріне баратыр ма екен?! Мүмкін, алдарынан кавалер шыға келіп «ах, мадам, ғафу етіңіз, мен көтерейін», деп жалынады дей ме екен?!

— Сонда немене, чемоданымызды тастаймыз ба?

— Елизавета Сергеевна бұйрық берсе тастайсын. Бағынды да тастап кеткен жоқсын ба, майданға,— деді

Мюся.— Керек заттарыңды түйіншік қып аркалап ал. Солай емес пе, Елизавета Сергеевна?

— Солай, Мюся... І-і... Мария Максимовна дұрыс айтады. Қыздар... Әйел жолдастар, чемодандарды тастауға тура келеді.

Елизавета Сергеевна еңсесін көтеріп, кішкене келеге келейін деді, бірақ сонау баяғы қалпына келе қойған жоқ, даусы да босандау.

— Содан кейін, Елизавета Сергеевна,— деді ұрысқақ Мюся.— Баласы жоқ бедеу келіншектер кердендеп бос келе жатыр. Ана жас баласы бар әйелдерге жәрдем етсін. Бала көтеріссін. Соған бұйрық етіңіз, Елизавета Сергеевна. Бір мезгіл бала көтеріссе қолы сынып қалмас. Сыландап еркек қарататын заман емес.

— Тауып айттың, бәрекелде.

— Я, бір-бірімізге қол ұшын бермесек бола ма? — деп Мюсяның бұл сөзін балалы әйелдер қостап жатыр.

— Мұндайға бұйрық берудің керегі жоқ. Баламды көтер деп кісіні зорлауға болмайды,— деді Алевтина Павловна.— Өзі біліп істеген адамдар болса, мейлі.

— Неге бұйрық берудің керегі жоқ? — деп шап етс қалды ұрысқақ Мюся. — Өзі білсін дейді ғой. Ал, өзі білмейтіндерді қайтесін? Бір әйел баласын көтере алмай қан сорпасы шығып келе жатса, бедеу келіншек құйрығы қайқандап кердең-кердең басып жүре бермек пе?! Жо-ок, тәртіп керек. Біз өзіміз әскер болмасақ та әскердің қатынымыз. Бәрін де тәртіппен істеуіміз керек. Солай емес пе, Елизавета Сергеевна?

— Менің ойымша Мюся... Э-э... Мария Максимовна-ның айтқан ұсынысы өте дұрыс. Әйел жолдастар, мынадай жағдай қиындап тұрған кезде шынында да тәртіп керек,— деді Елизавета Сергеевна. — Біз де әскери тәртіпке көшпесек болмайды. Балалы әйелдерге көптеп көмектесейік дегені де дұрыс сөз.

Елизавета Сергеевна кәдімгідей тіріліп келеді. Даусы қатайып, өзінің баяғы үйреншікті әскери сөздері тіліне қайтып оралып, кәдімгідей құс түріне келіп қалыпты. Шаршап келіп, қалай болса солай құлай кеткен әйелдер етегін жинап, бастарын көтеріп, бастықтың сөзіне құлақ асайын деді.

— Ал, әйел жолдастар,— деді Елизавета Сергеевна, даусы шымырланып, үні де өктем шығады.— Ендігі жоспарымыз не болмақ? Соны ақылдасайын.

— Оның ақылдасатын несі бар. Тезірек үлкен бір станцияға жетіп поезға мінудің қамын қылу керек,— деді Алевтина Павловна.

— Ол станцияда поезд болмаса қайтеміз? — деді күлегеш Мюся қабағын түйіп.

— Келесі станцияға барамыз.

— Сонда немене, солай жаяу жүре береміз бе?

— Жүрмегенде не істейсін? Немісті тосып алайын деп пе едің? — деп шап ете түсті ұрысқақ Мюся...

— Қайдағыны айтады екен-ау,— деп күлегеш Мюся сықылықтап күлді.

— Жә, қойындар,— деді Алевтина Павловна.— Одан да жолдың қамын ойлайық. Поезд болса жақсы. Бірақ басқа көліктің де жайын ойластыра жүрейік.

— Жолдан бір колхозға соғып, басқармадан арба сұрайық,— деді Маруш.

— Мен білсем біз ғой батыс Белоруссияда жүрміз,— деді Алевтина Павловна. Бұл жерде колхоз жоқ. Кілең жеке меншік екенін білесіндер ғой. Егер келер станцияда поезд болмаса онда тек арба сатып алу керек. Бәріміз бар ақшамызды жинайық. Жетпей бара жатса ол-пұл затымызды қосармыз. Жаман айтпай жақсы жоқ. Көлік жағын ойлау керек.

Байкаймын осы келіншектің сөзі барған сайын орнықты, ақылды боп барады. Бұрынғы қалпынша билік айтып Елизавета Сергеевнаның алдына шықпайды, бірақ не айтса да жөн айтады.

Біздің алғашқы күнгі жүрісіміз өнбеді. Темір жолды қапталға ала жүріп жолшыбай екі разъезге соғып едік, қаңырап тұр. Не алдан, не арттан келген поезд жоқ. Мұндағылар бізге мардымды жауап бере алмады. Жұрт қолдарын сілтеп ілгері кетіп жатқан соң біз де аяндай бердік. Жол ауыр. Бес-алты әйелдің баласы бар. Алды төрт-бес жасар да, арты емшекте. Әсіресе соларға қиын. Жаяу жүріске Шурик пен ұрысқақ Мюсяның жеті жасар қызы Люся ғана жарап келеді. Алевтина Павловнаның төрт жасар Вовка командирі тез шаршап қалады. Оны ауық-ауық көтеру керек. Вовка шамалас балалардың өзі үшеу. Олар болдырған кезде шешелері көтереді, содан кейін өзге, баласыз әйелдер жәрдем береді. «Сенің аяғың ауыр» деп маған бала көтертпей қойды.

Байқап келем, бұл әйелдер бала арқалау дегенді білмейді екен. Үш-төрт жасар балаларды қолақпандай етіп,

баурына қысып көтереді. Ондайға адам шыдай ма, тез шаршайды ғой. Содан кейін мен оларға бала арқалауды үйреттім. Кейбіреулері бірден арқалай алмай әлек.

— Вовканы арқама мінгізіп жіберші. Е-е. Енді қолымды қалай ұстаймын, — деп сұрайды Алевтина Павловна, баласын құлатып алам деп қорқып, жерге басы жеткенше еңкейіп.

Оп-оңай бала арқалаудың да өнер екенін енді білдім. Емшекте баласы бар екі келіншек — Наташа мен Валья — тіпті олақ екен. Маруш екеуміз олардың балаларын арқаларына орамалмен танып бердік.

«Көш жүре келе түзеледі» деп көшпенді қазақ біліп айтқан ғой. Біздің көшімізде кем-кемнен түзеліп келеді. Шетімізден әйел емеспіз бе, чемодандарды далаға тастап кете алмай қиналдык та, ақыры ақыл тауып, жол үстіндегі бір деревняға азық-түлік, ол-пұлға айырбастадық. Кәдімгідей тойыннып, аз да болса қор жинап алдық. Ең аяғы менің қолдан істеген тақтай чемоданым да бір таба нан мен бір тегеш қатық болды. Күлегеш Мюсяның чемоданы керемет әдемі, әрі су жаңа болатын. Қоныс аударғанда, я бір жаққа барғанда, талайымыздың көзімізді қызықтырып көлеңдеп ұстап шығатыны бар-ды. Енді сол чемоданын қия алмай қатты қиналып күлегеш Мюся жылап жібере жаздады. Ақыры чемодан атаулыдан арылып, арқаға артқан жүктеріміз де оңтайланып буылып, ықшамдалып келеді.

Кешке қарай шағындау бір деревняға келіп тоқтадық. Жүрісіміз өнбей келе жатса да, жолға көндіге алмай болдырып қалған әйелдер, әрі қарай аттай басқысы келмеді. Көбісі шаршағанын мойындағылары келмей, «алдымыз түн, адасып кетермізді» сылтау қылды. Бәріміз бір жерге сыймаймыз. Екі-үш адамнан үйді-үйге тарап қонбақ болдық.

— Әй, қатындар, сендер тал түске дейін шалжиып жатып алмаңдар, — деді ұрысқақ Мюся шоғырланып, ошарылып тұрған әйелдерге. — Ертең сендерді үй бас сайын сұрау салып іздеп жүретін жағдайымыз жоқ. Солай емес пе, Елизавета Сергеевна?

— Дұрыс айтасыз, Мария Максимовна, — деп қостап қойды Елизавета Сергеевна.

— Ертең қай уақытта жиналсақ екен? — деп ұрысқақ Мюся Елизавета Сергеевнадан сұрады.

— Енді... жалпы ертерек жиналайық.

— Ендеше әтеш бірінші шақырған кезде дәл осы араға жиналасыңдар. Бұл Елизавета Сергеевнаның бұйрығы. Ұқтыңдар ма? Ал, ұйықтап қалғандарың болса обалдарың өздеріңе. Іздемейміз. Солай емес пе, Елизавета Сергеевна?

— Ә-ә... Я, я. Ерте жиналайық, жолдастар, тек кешігіп қалмаңдар. Ә-ә, Мария Максимовна, біз екеуіміз бір үйге түнерміз.

Елизавета Сергеевна бір кезде өзі ат тонын ала қашатын ұрысқақ Мюсядан енді айрылғысы келмейді. Бір нәрсе істегісі, не айтқысы келсе алақтап соған қарайды.

Қонатын үй іздеп деревняны жағалап кетті. Біз Света екеуіміз ортамызда Шурик бар. Өзгелерден еңсесі биік үлкендеу бір үйдің алдына келіп тоқтадық, төбесін де, басқалардай саломмен емес, тактаймен жапқан. Қақпаның алдына келіп кипақтап тұрғанымызды көрді білем, ауладан орта жастағы арықтау келген ақсары әйел шықты. Шаруа жайлап жүрсе керек, алдына алжапқыш байлап, кенеп көйлегінің жеңін түріп алған. Шүңіректеу біткен өткір көк көзін шүйіре қарады. Біз мән-жайымызды айтып қонуға рұқсат сұрадық. Әйелдің әжім шалған қатқыл жүзі жылымады, бірақ қарсылық та білдірмеді.

— Жарайды, бір түнеп шығыңдар,— деді салқын ғана.

Біз аулаға кіріп, қайда барарымызды білмей іркіліп қалдық. Алты-жеті жасар сар бала бізді көріп, аңырып қарап тұр. «Әуелі түрі жат, бұл неғылған адам» дегендей маған қарады. Одан көзі Шурикке түсті. Тосын баланы қызық көріп, бірақ бейтаныс баланың қасына келуге бата алмай кипақтап тұр. Үй несі әйел рұқсатын берді де, енді бізбен ісі болмай сиырын сауып жатыр. Біз неғыларға білмей аз тұрдық та, үй іргесіндегі тақтай скамейкаға отыра кетіп, арқамызды жүктен босаттық.

Күн батып кеткен, бірақ теріскей жақтың ымырты тез үйіріле қоймайды, кеугім тартып ұзақ тұрады. Әйел сиырын сауып болмай-ақ үйеме арба шөп тиеген осы үйдің еркегі келді. Сақалы жоқ, ұзын мұрт қойған, қапсағай денелі кісі екен. Он екілер шамасындағы бала ат айдап келді. Аты арқасына екі адам қатар жатып ұйықтағандай ірі де семіз. Ондай атты орысша «битюг» дейді. Үй несі шетен қақпаны ашып, арбасын айдап түп жаққа өте берді. Бізді көрмеген адамдай елеген де жоқ. Қазір сірә, босқындар тансық болмаса керек. Кішкене бала бізді

тастай беріп, шөп түсіріп жатқан әкесі мен ағасына барды.

Біз мәлиіп үнсіз отырмыз. Өлердей шаршадық, жата қалғымыз-ақ келеді, бірақ кісі үйіне қалай қожалық жасайсын. Бүгінгі, біздің бір күнгі бастан кешкенімізді өмір бойы көрмегендер толып жатыр. Манағы сәске кезіндегі станция басындағы ойран ботқасы шыққан дүние. Қаза тапқан халық. Мынау алты жасар Шурик бала тұнғыш рет ажалды көрді. Ажал мұның ең жанды жерінен соқты, жанындай жақсы көретін тетелес інісін алып кетті.

Біз оның бетіне топырақ та сала алмадық. Шурикті Боряның қасынан әзер алып кеткенбіз. «Боря, Боренька», деп жылап, одан мамалап шыңғырып азан-қазан болды. Содан біраз уақыт қасымызда үнсіз жүрген. Әйелдер шұбатылып станциядан шыға бергенде.

— Тетеньки, мы Бореньку не похороним. — деді жыламсырап.

Қазір сол Шурик мүлгіп үнсіз отыр. Мүлгіп отыр ма, әлде бір нәрсе ойлап отыр ма?

Сиыр мәңірейді. Деревня көшесінің шаңын бүрк-бүрк еткізіп өрістен қайтқан сиырлар кетіп барады. Мал қайырған әйелдер мен балалардың даусы естіледі. Біздің хозйакамыз күрпілдетіп екінші сиырын сауып жатыр. Күйеуі қарулы кісі екен, айырымен бір шөмеле шөпті бірақ түйреп лактырады, арба ортайып қалыпты.

Астағыпыр-алла-ау, баяғы қаймағы бұзылмаған ауыл тірлігі. Басталған соғыс та, бүгін станцияның ойран-ботқасын шығарған жау самолеттері де, Боряның қазасы да, біздің осы дүрлігісіміз де — мына маң басқан, байыпты тіршілікке жанаспайтын бөлек нәрсе сияқты. Бір түрлі ерсі, жат көрінсе де, осы баяу, бейбіт тірлік біздің көңілімізге аз да болса тыныштық әкелгендей болды.

Хозйака сиырын сауып болып, сарқып емсін деп екі бұзауын ағытып жіберді. Сүтін үлкен горшокке құйып, оны погребке түсірді. Қазан астына от жақты. Үйге кіріп шығып, арлы-берлі өткенде бізге назар салып қарамайды да. Үй иесі де шөбін түсіріп болып, арбасын тоғарды. Үлкен баласы:

— Батя, атты тұсап жіберем бе? — деп сұрап еді.

— Қазір босқын көп, біреу қағып кетер. Қораға байлап, алдына шөп сал. — деді.

Енді үйге қарай келе жатыр. Жақындай беріп бізге бас изегендей сәл ишарат жасады. Бізді жаратпай жүр

ме, әлде өздері жаратылысынан пейілге сараң жандар ма, ол арасын айыра алмадық, бірақ қайсысы болса да бізге жайлы тиіп отырған жоқ.

Қас қарайған кезде барып бізді үйге шақырды. Ондық шамның жарығымен тамақ іштік. Хозяйка, алдымызға бір-бір тілім нан қойды да, шөгеннен май шыжғырып қатық еткен капуста көже-щи құйды. Әйелі оттан шыққан шөгенді столдың үстіне қойып жатқанда барып, үй иесі бізге адам сияқты зер сала қарап алып:

— Я, қай жақтан жүрсіздер? — деп сұрады.

Біз жөнімізді айттық. Шуриктің жағдайын естіп, мүсіркеп маңдайынан сипап қойды.

— Я, я... Кішкентай балаға обал болған екен. Станцияны бомбалағанын осы арадан біз де көрдік.

— Батя, мен де көрдім. Самолетті көрдім, — деп кіші баласы сөзге араласты. — Ой, тіпті қызық болды. Гүрс, гүрс ете қалғанда...

Әкесі ұнатпай бір қарап қойып еді, кішкенесі жым болды.

Үй иесі биік қабақты, үлкен үшкір мұрынды, ірі жүзді кісі. Суалыңқы жағы мен шықшыты шығыңқы кең иегіне бір жеті ұстара тимеген болар, сақалы өсіңкіреп кетіпті. Бірақ сары сақалдың өскені бадырайып біліне қоймайды екен. Қолы да күректей, қолындағы сорпа ішіп отырған қасығы шай қасық сияқты көрінеді.

— Кішкене балаға обал болған екен, — деп басын шайқап қойды үй иесі. — Әкен... әкең айыпты ғой бәріне. Үй ішін мұнда әкеліп несі бар еді?!

— Соғыс болатынын қайдан білген, — деді Света сөзге қаймыға араласып.

— Неге білмейді. Офицер болғасын бәрін білу керек, — деді үй иесі, мұртын сипап.

— Менің папам офицер емес, командир, — деді Шурик ұнатпай. — Қызылармияда офицер болмайды, — деп түсіндірді содан соң үй иесінің бетіне қарап.

Үй иесінің «офицер» деген сөзі біздің де құлағымызға түрпідей қадалып еді.

— А-а, солай ма? Біз ондайын әлі біле алмай жатырмыз, — деді езу тартып үй иесі. — Сірә, түбі, большевиктердің көп нәрсесін біле алмай қалатын шығармыз. Сіздің әскерлер қашып келе жатырған көрінеді ғой.

Сөзінде кекесін бар. Кекесінің жасырмақ түгіл, айызы қанып, ащы мысқылмен бізге бір қарап қойды. Бізді әйел деп басынғаны болар.

— Жасаған құдайға мың да бір рахмет,— деді әйелі, қолын бүріп маңдайына тигізіп, шоқынып қойды.— Өзіміздің жиған-тергеніміз өзімізге бұйыратын болды ғой. Әлгі бір колхоз деген пәлесіне жеткізбей-ақ, жасаған құдайдың рахымы түсті ғой. Арғы жактан келгендер буынып-түйініп кетіп жатқан көрінеді.

Света екеуміз бір-бірімізге қарадық... Тұла бойымыз мұздап қоя берді. Келімсек, кіріптар қонақтың баққан үй иесінің қабағы емес пе, жаңа ішке кіргеннен-ақ сол үй иесінің ажарын баққанмын. Қанша түксіп қабағын түйгенмен, шүңірек көзінің тереңінде бір шыдамсыз жарқыл бар-тын, не де болса бір жақсылық хабарды асыға күткен адамның кескіні. Сол күткені кім екенін енді білдім.

— Арғы беттен келгендер кім? — деп сұрады Света түсінбей.

— Е, советтен келгендер ше. Осында сельсовет дей ме, парт ячейка дей ме, әйтеуір көбейіп кетіп еді. Келіп алып жалаң аяқ, жақыбайларды құтырта бастаған,— деді хозяйка.— Олар да енді сендер сияқты зытып барады.

Тентіреп жүрген мазасыз қонақты үй иелері сұқ көзімен қалай атса да, біз оған дайын едік, бірақ дәл мынадай үйге түсеміз деген үш ұйыктасақ түсімізге кірген жоқ-ты. Содан есеңгіреп қалдық па, Света екеуміз тіліміз байланып қалғандай үндемедік. Үндегенде не айтамыз, біздің сөзіміз райынан қайтаратын жандар емес бұлар. Жай бір ашу үстінде, немесе кездейсоқ қиянат көріп реніштен айтылып жатқан сөздер емес, әріден, түбінен шыққан сөздер.

— Я біздің жан сақтаушыларымыз да бүгін-ертең келіп қалар осы араға. Ал, қонақтар, сендер ертерек кетіндер. Қолға түсіп қаларсыңдар. Онда бізге де сөз келіп жүреді. Басына күн туған адамға қол ұшын бермеген де жаман. Бірақ...

— Я, ерте жатыңдар да, ерте тұрып кетіндер, — деді әйелі. — Немістер сендерді онша жақсы көрмейтін болар.

Бала ойы сөз мағынасына жете алмай, бірақ іші бір жаманатты сезгендей Шурик көзі жыпылықтап үй иелеріне кезек қарап отырғанды.

— А, олар сіздерді жаксы көре ме? — деп сұрады ол, кенет таңырқап.

— Оларын кім?

— Немістерді айтам. Фашистерді. Сіздер соларға жаксыздар ма? Сіздер бізге жак емессіздер ме?! — Шурик бұрынғыдан бетер таңырқап, үй иелеріне, қасындағы өзі шамалас сары баланың бетіне үрпие қарады.

— Біз бе? Біз... — деп сары бала не айтарын білмей кипалақтап, сосын әкесінің қабағын көріп қоя қойды.

— Жә, сендердің ақылдарыңа сиятын нәрсе емес ол, — деп үй иесі екі баланы тойтарып тастады. Содан кейін әйеліне әмір етті. — Шуланға қонақтарға төсек сал.

Ісі аңқыған жас шөптің үстінде жатырмыз. Ортамызда Шурик пыс-пыс етеді. Света да ұйықтамай жатыр. Бірақ екеуіміз бір-бірімізге тіл қатпаймыз. Ішім сезеді, оның халі де менің халімдей болар. Көкіректе бір зіл бар. Содан соң... Содан соң... жирену ме, жек көру ме?.. Әйтеуір тереңнен туындап келе жатқан жанға жайсыз бір сезім бар. Бір-бірімізге айта алмай... айтқымыз келмей жатқанымыз да сол болар.

Арғы беттен соғыс келді. Қолына қару ұстаған, әскер қатарындағы ер азамат соғысқа кетті. Біз сияқты қатын-калаш, бала-шағасын елге қайтарып еді. Жолшыбай көргеніміз де сол — соғысқа аттанып бара жатқандар, жау қолына түсіп қалмайық, деп кейін шегінуге қам қылғандар. Вагонға таласып, көлікке таласып жатқан адамдарды көрдім. Олар қанша керілдесіп, қырқысып жатса да бір жактың адамдары болатын. Арғы беттен жау келсе иін тіресіп бірге қарсы тұратын... Мен үшін, жалғыз мен үшін ғана емес шығар, дүние қазір қак айрылып екіге бөлінген болатын. Ана жактан келе жатқан қатыгез, қаныпезер дұшпан бар. Ол дұшпанды әзір көзім көрген жоқ. Рас бүгін төбемізден бомба тастап кетті. Самолетіндегі свастикасы мен кресін көріп қалдым. Бірақ жүзін көргенім жоқ. Осалдығым ба, соның жүзін көрмесем де шошымын. Жүзі тым ызғарлы, қаныпезер, қатыгез болып елестейді.

Елестегенде ызғарын, үрейін сезем де, ал тірі дұшпанды көз алдыма әкеле алмайтынмын. Қазір мынау қараңғы шоланның ішінде қапсағай ірі денелі, үлкен үшкір мұрынды, шүңірек көз шаруа елестейді көз алдыма. Көктен күткені жерден табылған қуанышын жасыра алмай,

биік қабағының астынан бояу сұйық көкшіл көзі табалай, мысқылдай жылтырайды. «Арғы бет», «бергі бет» деп жүргенінде, арғы беттен күткен жауымның бірі осы болғаны ма? «Бергі бетте де» жау болғаны ма? Бала кезімнен аңқаулау едім. Біраз нәрсенің бақайшағын шағып, байыбына бармаппын да, біраз нәрсені аңғармаппын-ау.

Қас пен досты мен тандап алғаным жоқ. Менің дұшпаным арғы беттен өзі келді. Дұрысырақ айтқанда келе жатыр. Менің дұшпаным ба? Бәріміздің дұшпанамыз ғой енді. Қасымбек солармен соғысып жатса, мен солардан қашып баратсам, менің де дұшпаным болмай қайтеді.

Ал, мына үй иесі? Елін шауып келе жатқан дұшпанды азат етушідей асыға күтіп отыр. Оның дұшпаны біздің жак. Демек, дос пен қасты бұл өзі тандап алған. Қоражайы, шаруасы бүтін, Совет үкіметінің қолы батқан адамға ұқсамайды. Әлде қолдағы малының баянсыздығын сезіп, «ертең алады-ау» деген күдігі ме екен, мұны арғы бетке бір-ақ ырғытқан. Не де болса күйгелек ыза, шырт етпе ашудан туған өшпенділік емес, әріде, тіпті өзінің табиғатында жатқан бір нәрсе бар сияқты. Апа көз қарасы ма? — Ол бітісетін адамның көз қарасы емес.

Тағы да көз алдыма үй иесі елестеді. Стол басында тарамыс ірі денесін кішірейткісі келгендей құнысып отыр. Окоптағы мылтық ататын солдаттардың дәл солай бүк-жиіңкіреп алатынын көріп едім. Қырлуы алынбаған мол мұрты астыңғы ернін көміп, биік қабағының астынан шүңірек көк көзі жылтырайды. Жанарында нысанаға дәл қадалғандай мысқылды суық жаркыл бар. Неге екенін қайдам, тұла бойым мұздап кетті.

Үй иесінің осы бір кескіні ауық-ауық көз алдыма келе береді. Көзімді тарс жұмып алған сайын анық елестейді. Арка жағымды мұздатқан бір үрей ақырындап тұла бойыма тарап келеді. Демімді ішіме тартып, төргі бөлме жақтан естілген әр тысырға құлақ түрем. Шоланнан сыртқа шығатын есікте қылаңытқан кішкене ғана саңылау бар, ал оң жақтағы төргі бөлмеге апаратын есік көрінбейді. О жак, түпсіз қараңғы. Осы қара тұңғық арамды қак бөліп тұр. Денем тітіркеніп кетті. Демімді ішіме тартып тағы да тың тыңдадым. Тысыр еткен дыбыс жоқ, тым-тырыс. Света да іштен тынып жатыр-ау деймін, пысылдап ұйықтағаны естілмейді. Тек Шурик қана ақырын пыш-пыш етеді, бірақ ұйықтаған баланың түрі емес.

Қыбыр етпей жатыр еді, кенет аударылып түсті де, ақырын ғана сыбырлап сұрады:

— Ол біздің жақтікі емес пе?

11

От маздап жанып кетті. Бөгде жұрттың назарын аударатын бықсыған түтін жоқ. Көңілімді орнықтырған сол ма, әлде маужырап бойыма тарап келе жатқан рахат жылу ма, әйтеуір қайғы-қатерді ойламай балқып отыра бергім келді. Таңның да реңі кіріп, қызыл шырайланып келеді. Ағаш аралары селдіреп орман іші кеңіп қалған. Алаңсыз көңілмен мына ертеңгі саф таза рахатты бойыңа сіңіріп отыра берсең, шіркін қандай жақсы. Тек қолтық астым солқылдап мазамды алып барады. Жүрегімнің сазғанын сәлден кейін барып түсіндім.

Орнымнан тұрып, алдымен орман ішін айнала шолып шықтым. Әзірге қыбыр еткен қара көрінбеді. Света кеткен жаққа ұзағырақ үңілемін. Бұта-бұтаның түбін, ағаш-ағаштың арасын көзім талғанша тінтемін. Апыр-ай, қонып қалса да ертерек тұрып келмей ме екен. Әлде сол жаққа таман өзім барып қайтсам ба екем? Бағыты осы мына теріскей жақ болатын. Осыдан екі жүз қадамдай жүрсең орманның шеті көрінеді. Одан әрегірек барсаң... Бірер шақырымдай жердегі деревняға сайды қуалап тіке баруға да, немесе орман ішімен орағытып баруға да болады. Бұ жақтың бір рахаты әйтеуір тасасы көп...

Ойлап тұрсам соғыс басталғалы жиырма күн болыпты. Сол жиырма күннің көбін бұғып, тасаланумен келеміз. Басында әйелдер жұбымызды жазбай, әскери команда сияқты бір жүрдік. Өзімізше кәдімгідей тәртіп те сақтадық, жүре-жүре заттарымыз да жеңілдеді. Басында әйелдікпен көзіміз қимай тыққыштай берген, біздің мына жаяу халімізге керексіз бұйымдардың бәрінен арылып, ықшамдалып алғанбыз. Тек балалар жағы қинады.

Сол алғашқы жолда түнеп шыққан күннің ертеңіне қешке қарай үлкен станцияға жетіп жығылғанбыз. Тіпті станцияның қарасын көргенде поездан қалып қоятындай өкпемізді қолымызға алып ұмтылдық. Алдымыз озып кетіп, артымыз шұбатылып қалып қол береді. Ұрысқақ Мюся бажылдап айқайлап арттағыларды қуалайды, қалып қойғандарға жәрдем етуге ілгергілерді бөгейді. Алевтина

Павловна байғұстың қан сорпасы шығып келе жатыр екен, шыдай алмай мен де бір пәс Вовка командирді аркаластым. Өзі тым сыпайы адам ғой, беруін беріп қалса да, іле-шала:

— Сіздің аяғыңыз ауыр ғой. Сізге ауыр көтеруге болмайды екен ғой. Ғафу етіңіз. Өзім көтерейін,— деп бәйек болды.

Сөйтіп есімізден танып жеткен станциямыз... Алғашқыда қуанып кетіп едік. Станция бүп-бүтін. Бомба түспеген. Жолда бір-екі состав та тұр. Бірақ бұлардың қозғалуға халі жоқ боп шықты. Ілгері жакта тағы да бір көпірді бұзып кетіпті. Сонымен станция басына түнеп, ары қарай тағы да жаяу кеттік. Алғашқы екі күнде ет қызуымен білмеппіз. Үшінші күні қол-аяғымыз салдырап қозғалтпай қалыпты. Бірақ жазған құлда шаршау бар ма. Мүмкін өзін, жеке басың болсаң, әй дүние құрып кетсінші, деп бір күн жатып дем алар ма ең. Бірақ көппен бірге болған соң... Көптің жеке адамға деген бір күші болады екен. Жұрт кетіп баратқан соң сен жаның шыкса да қалмауға тырысасын. Әуелі маған осылардың бәрінің күші менен артық, іштеріндегі жалғыз осалы мен сияқты көрінді. «Жұрттын шырқын бұзбайын, жалғыз қалмайын» деген бір ой еріксіз жетелей берді. Ал, кейінірек байқасам бұлардың бәрі дәл менің халімде екен. Ішіміздегі соқтауылдай ірі, шымыр денелі күлегеш Мюсяның өзі қираландан аяғын әзер басады, Алевтина Павловнаның айтары жоқ, аксары жүзі тотығып күренітіп кетіпті, бастығымыз Елизавета Сергеевна да шүңкиіп әрең келеді, біреуден жәрдем сұрағандай жалынышты кескінмен жан-жағына қарап қояды. Бір шаршамаса шаршамайтын ұрысқақ Мюсяны да көріп келем. Ай мәз емес, бұрынғы қайқайып тұратын ұрысқақ ерні жуасып тісіне жабысып қалыпты. Енді бақсам мен сияқты бұларды да еріксіз жетелеп келе жатқан көпшілік екен. Сонда, бәрімізге бірдей үнсіз әмірін жүргізіп келе жатқан көпшілік кім? Бақсам, ол біздің өзіміз. Ал, әр қайсымыздың өзімізге салса, дәл осылай титықтап, көзіміз қарауытқанша жүре алмас едік. Тым құрыса жиірек аялдап, көбірек дем алар едік. Сонда бәріміздің басымыз қосылғанда үстімізге аруақ көтеріле ме? Осы жәйтті әрі-бері ойлап, менің шаршаған ойым түбіне жете алмады. Тек әйтеуір осы көппен бірге болғым келеді. Сонда ойым да орнықтырақ, көңілім де тоғырақ болатынын білем.

Жолшыбай арба сатып аламыз деген талабымыздан мән шықпады. Білмеймін, кілең әйел болғанға ма, шаруалар бізбен үлкен саудаға бармады. Сөйтсек ақшаға да сенімсіз қарайды екен. Содан қолда бар дүниесымағымызды жинап көріп едік, ол ат арбаның құнына маңайламады.

Қиналғанда ақыл тапқан Алевтина Павловна болды. Ол құлағындағы алтын сырғасы мен қолындағы алтын сақинасын шешіп алды. Содан кейін түйіншегін шешіп көк жібек көйлегін шығарды. Әйелдер оған үнсіз қарап тұр. Алевтина Павловна көйлегін бүктеді де үстіне сырғасы мен жүзігін қойды. Содан соң көз-айналасы тереңдеп, жағы тартылып қалған әсем жүзін көтеріп бізге қарады.

— Менде бары осы, — деді ол ақырын ғана. — Ал, ортамызда мәстек те болса бір көлік болмаса біз еш қайда жете алмаймыз. Өздерің біліндер, әйел қарманса әйтеуір бір нәрсе табады.

Әйелдер аз уақыт не істерге білмей үнсіз қалды. Ұзатыларда қолыма Қамқа әжем салған алтын балдағым бар еді. Әжемнің көзіндей көріп жүрген дүнием еді. Оны кішкентай кезімде апамның қолынан көретінмін. Содан көзім үйреніп қалған. Қия алмай қанша қиналсам да дәтім шыдамады. Шешіп алып Алевтина Павловнаның сақинасының қасына қойдым. Ол жанарын көтеріп менің бетіме қарады. Үндеген жоқ. Бірақ, адамның тұла бойын жылытып жіберетін бір көзқарас болады ғой...

Осыдан кейін басқа әйелдер де сақина, сырғаларын шығара бастады. Бұлардың қай-қайсы да үлде мен бұлдеге оранып жүрген әйелдер емес. Көбісі-ақ командирге тиіп иығы енді бүтінделген, өмірінде көрген бір жылтырағы. Қия алмай, қинала-қинала шығарады. Жұрттың соңын ала күлегеш Мюся да бүткіл полк әйелдерінің көзінің жауын алған алтын жалатқан күміс білезігін шешті. Қолы қалтырап ортаға қойды да, тез теріс айналып кетті. Қорс-қорс етіп мұрнын тартты да ақыры шыдай алмай жылап жіберді. Бірақ еш әйел, ең аяғы ұрысқақ Мюся да, оған күлген де, кейіген де жоқ.

Кілең әйел болсақ та саудадан онша ұтылған жоқпыз. Жылқы баласын мен де аздап танушы едім. Ұрысқақ Мюся тіпті жетік боп шықты. Аттың аузын ашып тісіне дейін қарады. Қамыт, ызбройын түгендеп, арбаның да о жер,

бү жерін қарап тексеріп, ең аяғы арба майлайтын майына дейін таптырып алды.

— Немене, жаман арбаң мен жауыр мәстегіне әкенің құнын алдың. Байғұс қатындарға тұла бойындағы жалғыз жылтырағын жұлып беру оңай деп пе едің. Сасық қайысын мен қара майынды аяйсын ба? Әкел! — деп апшысын қуырды.

Арба тауып алған соң адам болып қалып едік. Арқалаған ол-пұл затымызды арбаға тиендік. Бала-шаға да арбаға мінді. Кейде шаршаған кезде екі-үштен мініп әйелдер де аяқ суытып алады. Енді кәдімгідей жүрісіміз өпетін болды. Мені аяғы ауыр деп арбаға көбірек мінгізеді. Сөйтіп күніне отыз, отыз бес шақырымнан жер алатын болдық. Белорус ормандарының ішінде құмы түскір жиі кездесіп қалады. Сол ғала көлікті қинап кетеді. Ондайда арбаны өзіміз итереміз. Әйелдер де алғашқыдай емес, жүріске үйреніп алды.

«Сұрай-сұрай Меке барады». Орыстар «тіл Киевке апарады» дейді екен. Біз де сол алдымыздағы үлкен қалаларды бағдарға алып сұрау салып келеміз. Біз сияқты қаша көшіп баратқандар да жиі ұшырасып қалады. Ондайда қара болып бір жүреміз. Үлкен жолдар тиышсыз, жау самолеттері жиі-жиі шабуыл жасайды екен? Кейде дұшпанның танкілері мен мотоцикл мінген әскері де өтіп кетеді дегенді айтады. Біз сол көбіне орман арасымен өтетін жіңішке жолмен келеміз.

Бәріміз қараған жалғыз атымызды баладан бетер әлпештеп бағамыз. Орыстың келіншектері оған «Вася» деп ат қойып алды. Тоқтаған жерде сол Васяның алқымына бастарын сүйеп, мойнынан сипап еркелетіп тұрғаны. Көк шөпті жұлып әкел:

— Мә, Вася, же, жей ғой, — деп аузына тосады.

— Ой, ты хороший мой. Какой ты красивый, — деп атты сипалап, асты-үстіне түсіп жатқан әйелдерге ұрысқақ Мюся кейіп тастайды.

— Хайуанның мазасын алмандар. Соншама мекіреніп немене!

— Қайдағыны айтады екен-ау. Мекіренгені несі, — деп күлеген Мюся сылқ-сылқ күледі.

Шынында да сылап-сипағаннан хайуан тоқ болмайды. Атты түнде кезек-кезек күзетіп, арқандап жаямыз. Жолдағы бір колхоздың басқармасынан бір қапшық сұлы сұрап алдық. Мойнына ілетін дорбамыз болмаған соң

әйелдер қос уыстап көсіп алып аттың аузына кезек-кезек тосады.

Бірақ әйелдің уысы не жарытсын. Күлегеш Мюся ақыл тауып басынан қызылды-жасылды гүл өрнегі бар бәтес орамалын шешіп алып сұлыны соған салып аттың аузына тосты. «Вася» ерні жыбырлап сұлыны жегіш-ақ екен, сұлы таусыла бергенде орамалды қоса асап жіберді. Мюся орамалын аттың аузынан әзер суырып алды. Бірақ не пайда. Орамалдың ортасы ырым-жырым. Күлегеш Мюся байғұс тағы да солқылдап жылап отыр.

Бұ да бір заман екен. Онша арып-ашып жүдемей, көп әйел әзіл-қалжыңы, ептеген ұрыс-қағысы аралас тым жақсы келе жатыр едік. Жаяу жүріске де денеміз үйреніп жаттығып қалғанбыз. Ойымыз тезірек барып, тыныштау бір қаладан поезға мініп кету. Неміс те қашанғы шабуыл жасай берер дейсін, біздің әскер де оны тоқтатып кейін қарай қуатын кезі жақындап қалған шығар, деп ойлаймыз. Әр нәрсе басында қиын ғой, қазір енді кәдімгідей көшіміз түзеліп, жол азабына көндігіп алғанбыз. Аман-есен елге жетсек, мұның бәрі әншейін...

Ия, ... О да бір заман екен.

Жаңылмасам, арба сатып алғаннан кейінгі бесінші күн болар.

Орман ішіндегі бір кішілеу хуторға түнеп ерте аттанып кеттік. Ерте жатып, жақсы дем алып, құр атқа міңгендей тынығып қалған екенбіз. Күн жаңа шығып келеді. Бұ жақтың шөбі қандай. Сарғаю дегенді білмейді ғой. Орман арасындағы алаңдарда көкпеңбек болып найқалып тұр. Әлі кеуіп болмаған түнгі шық осы көк кілемнің үстіне шашып жіберген сансыз моншақтай жылтырайды. Әйелдер де тыңайып сергек оянған, көңілді келе жатыр.

— Осы «Васяға» сұлы берілді ме, бүгін?! — деп сұрайды Маруш.

Жай сұрақ емес, бір астары бар сияқты.

— Жоқ берілген жоқ. Күлегеш Мюся жем беруші еді ғой, — дейді Валя дейтін келіншік іліп алып.

— Жолдастар, осы біреуге бұралқы ат тағуды қойсаңдаршы, — деді Елизавета Сергеевна өзінің ағалығын танытып. — Жәй Мюся деңдер. Болмаса Мария Петровна деңдер.

— Ах, Мария Петровна, — деді арбаның үстінде баласын емізіп келе жатқан Наташа. — Мен арбаны тоқтатайын. Васяға жем беріп аласын ба, қайтесін?

— Несімен жем береді? Орамалын жегізіп қойды ғой, — деді Маруш.

Орамал қайғысы ұмыт болса керек, күлегеш Мюся сылқ-сылқ күледі.

— Етегі бүтін емес пе, енді етегімен берсін. Кәне тоқтатайын, — деп болмайды Наташа.

Жұртпен бірге күлегеш Мюся да сықылықтап күледі келіп.

— Әй, қатындар-ау, жаяу жүріп келе жатып күле бермеңдер, тез болдырып каласындар, — дейді Маруш езу тартып.

Алғашқы бір-екі күнде біз тоқ шауып қызыл май қылып алқындырып алған ат сияқты шаршап-шалдығып, тез болдырып қалғанда сыр бермеген осы Маруш болды. Қаншырдай қатып алған сұңғақ денесі бір сылым артық еті жоқ қара торы кагілез жүзі сол ширақ, сергек қалпынан ауған емес. Біз шаршап, шалдығып талып жеткен жерге, ол машинамен зып ете қалғандай, тың. Мінезі де сол орнықты қалпынан ауған емес. Әсіресе, бір нәрсе айтар алдында сәл ғана байқалатын мысқылмен езу тартатын кескіні бар-ау, титтей өзгерген жоқ. Баяғы сол «Шығыс Мадоннасы».

— Ішіміздегі болдырмайтын жалғыз сенсін ғой, — деді Алевтина Павловна Марушқа күле қарап. — Бір сылым артық майың жоқ. Бірақ оған бола кердендей берме, біз де сенімен теңеліп келеміз. Артығымыздың бәрін сылып бердік.

— Я, майдан арылып келеміз.

— Енді күйеулеріміз кездессе ғой, қу сүйегімізді құшақтайды.

— Еркек деген қу сүйекті кеміретін ит емес. Енді бізге қарамас та.

Әйелдер осылай қалжың айтып қарқылдасып күліп келе жатқан. Осы кезде бетін арбаның артына беріп баласын ұйықтатып отырған Наташа:

— Қыздар-ау, ана келе жатқандар кім? Кілең мотоциклге мінген біреулер ғой, — деді.

Бәріміз ошарылып кейінгі жаққа қарадық. Сонау екі-үш шақырым жердегі орман көмкерген қыраттан бері қарай жеті-сегіз мотоцикл ызғытып келеді екен. Түрлеріне қарағанда әскери адамдар сияқты. Әлде неден секем алғандай бәріміз де үрпіе қарадық.

— Біздің әскерлер ме екен? — деді Валя қобалжыған сенімсіз дауыспен.

— Жок, мынау біздің әскер емес. Тезірек орманға тығылайық. Арбаны айдандар! — деді Алевтина Павловна.

— Орманға тезірек жетейік!

— Не де болса сақтық керек.

Құдай ондап жол да орманға тақап қалған екен. Жүз қадамдай-ақ жер қалыпты. Атты тұс-тұстан сабалап орманға қарай жүгірдік. Енді сол жүз қадам жер жеткізбей қойды. Артымызға қарай-қарай жүгіреміз. Мотоцикл деген жел аяқ қойсын ба, жақындап келеді. Басқа жолға бұрылатын да емес. Тура желкемізден келеді. Өліп-талып орман ішіне де іліктік. Бірақ...

— Жолдан бұрылып қашыңдар! Бұта-бұтаны папаландар! — деп айқай салады Алевтина Павловна.

— Ау, арбаны қайтеміз? Балаларды қайтеміз? — деді ұрысқақ Мюся.

Осы кезде мына дүрлігістен зәре-құты қашқан балалар жылай бастады.

— Бәрібір арба құтыла алмайды. Балаларға тимес. Сендер қашыңдар! Қашыңдар! — деп айқай салды Алевтина Павловна.

Өкпелерін қолына алып жүгіріп келе жатқан әйелдер тым-тырақай орманның ішіне қойып кетті. Етегім далақтап мен де жүгіріп келем. Жүгірмегенде қайтейін.

— Алевтина Павловна сақ бол! Балаларға көз қара бол! — деп айқайлайды біреуі қалың ағаштың ішіне кіріп баратып.

Кім екенін айыра да алмай қалдым. Көк тер бет аuzымды жуып кеткен. Ашытып көзіме құйылады. Шөбі, қурай, бұтасы аралас орман іші қалың жыныс екен. Аяғыма шырмалып, бетімді осып келеді. Қайда, қалай қарай қашып баратқанымды да көргенім жоқ. Тұла бойымды жаман бір жымысқы үрей билеп, ес-түсімді білмей ышқына-ышқына жүгірем. Тер жуып, удай ашып баратқан көзім де еш нәрсені анықтап көрмейді. Тек әйтеуір бетімді бір нәрсе осып-осып кетеді, соны ғана сезем. Бір кезде біреу аяғыма бұғалық салып, қатты тартып қалғандай болды, құлап баратқанымды білдім.

Дымқыл жердің, жасық көк шөптің исі келеді мұрныма. Ішім ауырады. Көзім ашиды. Жекіммен көзімді сұрттім. Баурымды көтеріп еңбектеп тұра беріп едім, арт жақтан шаңқылдаған дауыстар естідім. Еркек дауысы. Енді

барып есімді жнып, неге қашқанымды білдім. Ендіккен жүрегім лүпілдеп алқымыма келіп тірелгендей болды. Еңбектеп көтеріле берген күйі буын-буыным қалтырап бір жамбасыма құлай кеттім. Енді шаңқылдаған еркек даусына шарылдаған әйел дауыстары араласты. Алевтина Павловнаның даусын танып қалды. Оның даусының мұндай ащы екенін бұрын білмеппін-ау. Мына біреу шырылдаған Наташаның даусы.

Қалтыраған буынымды әзер билеп, тізерлеп бойымды көтердім. Бұтаның саңылауынан дауыс шыққан жаққа көз тастадым. Жасыл форма киген жеті-сегіз неміс солдаты арбаны қоршап алыпты. Сонша өліп-өшкендегі жүгіргенім жетпіс-сексен қадамдай-ақ жер екен. Бәрін анық көріп тұрмын. Наташа арбаның үстінде. Бір солдат оған жерге түс дей ме, әйтеуір бір нәрсе деп шынтағынан тартады. Енді біреуі қолындағы баласына жармасады. Наташа баласын баурына тас қылып қысып алған, құлындағы даусы құраққа жетіп шыр-шыр етеді, арбаға жабысып қалғандай түсетін түрі жоқ. Енді бір солдат әйелдермен ісі жоқ, бір нәрсе іздегендей арбаны ақтарып жатыр. Алевтина Павловнада Вовкасын көтеріп, бауырына қысып алған екен. Оған да келіп бір солдат жармасты. Бауырындағы баласын жұлып алмақ боп алысып жатыр.

— Вовка, жаным, қорықпа! Ешкімге бермеймін, — деген даусы тарғылданып Алевтина Павловна жанұшыра айқайлайды.

Екі солдат Валяның бір жасар ұлын шыңғыртып қолынан тартып алды. Біреуі бақырып жылаған баланы көтеріп, қолымен тербеп, «бай, бай» деп жұбатпақ болады, екіншісі қос тағандап жер тіреп, ышқына тартынған Валяны әрегірек әкеткісі келіп ырсыр етеді. Осы азан-қазан айкастан оқшауырақ бір солдат ауыз гармонын ойнап тамашалап тұрған. Ол Валяның баласын жұбата алмай әлек болып тұрған солдатты көріп қарқылдап күліп, бір нәрсе деп сөйлейді. Шамасы мазақтағаны болар. Содан кейін Валяны алып кете алмай ырсылдаған солдатқа да бір нәрсе айтып күлді де, қос тағандан сіресіп тұрған Валяны арт жағынан теуіп жіберді.

Арбаның тасасынан Алевтина Павловнаның төбесін ғана көріп қалдым. Байғұс шырылдап әлі алысып жүр, әзір Вовасы қолында шығар деймін. Наташаны ақыры арбадан сүйреп түсірді.

Осы кезде қырық-елу қадамдай жақынырақ жатқан бір әйел орнан тұра арбаға қарай жүгірді. Шабаладан сөйлеп барады. Ұрысқақ Мюся.

— Бұл не масқара! Қаран қалғыр кілең, адамсыңдар ма, хайуансыңдар ма?! Баладан, жас баладан неге ұялмайсыңдар?! Өншен ұятсыз! Көргенсіздер!

Жаңағы Валяны теуіп жіберетін неміс, қайтадан ауыз гармонын ойнай бастап еді, ұрысқақ Мюсяны көріп тоқтай қалды. Содан кейін қарқылдап тұрып күлді де, бауырындағы автоматын сыңар қолымен көтеріп, Мюсяға қарай дыр еткізіп бір дүркін атып жіберді. Мюся жалп ете қалды. Бір-екі рет төңбекшіп, аударылып түскендей болды. Ана солдат қарқылдап күле түсті де, кенет қақалып қалғандай оқыс тиылып, теріс айналып кетті. «Мамалап» жүгіріп бара жатқан Люсяны көріп қалдым.

Менің көзім қарауытып кеткендей болды. Басқа солдаттар да қарқылдап күледі. Біздің әйелдердің шарылдаған даусы, оған мотоциклдің тырылдаған қатқыл гүрілі жалғасты. Енді бір байқап қалғаным арт жақтан тағы бір топ мотоциклетшілер ағызып кеп, ошарыла тоқтады. Соңғы топ келген соң алдыңғы солдаттар біздің әйелдерді қоя беріп, бойларын түзей бастады. Соңғы келгендердің ішінен біреуі өктем сөйлейді. Шамасы командир сияқты. Алдыңғылар түк көрмегендей мотоциклдеріне қайта мініп алды. Алдыңғы топ ұзай бергенде соңғылары да жүріп кетті.

Арбаның қасындағы әйелдер әлде неге таңырқағандай сілейіп тұрып қалған. Мен де солай қарай барайын деп түрегеліп бұтаның тасасынан шығып едім, бір-екі қадам аттағаннан кейін буыным кетіп қалды. Бұта-бұтаның тасасынан шыққан әйелдер арбаға қарай жүгіріп барады. Аздан кейін буыным қатайып, арбаның қасына келдім. Жүгіріп бұрын жеткен әйелдер арбада қалған байғұстарды құшақтап, манадан бері тас қылып қысып тастаған үрей құрсауы үзіліп кеткендей еңіреп жылап жатыр. Есінен тандырған қорқыныштан көрген қорлық пен азаптан жылайды. Ірі тұлғалы Валяның бүкіл жардай денесі селкілдеп, солқ-солқ етіп, өксіп жылайды.

Екі-үш әйел ұрысқақ Мюсяның басына үймелеген. Біреуі мамалап бақырған Люсяны ұстап отыр. Енді өзге әйелдер де есін жиып, осылай қарай лап етті. Топырлаған жұрттан асып Мюсяны көре алмадым. Тек «маму убили,

маму үбил» деп ышқына жылаған Люсяның даусы естимін.

Жыламай тұрған жалғыз Алевтина Павловна ғана. Бір түрлі өңі түтігіп қарауытып кеткен сияқты. Бізді көрмей әлдеқайда алысқа қарап, етегіне жабысқан Вовасының басынан ақырын ғана сипап тұр.

Аз ғана жылап-сықтап мауқын басып алған соң әйелдер қайта дабырласты.

— Қыздар-ау, енді не істейміз?

— Не істегені несі? Жүрмейміз бе?

— Біз жаудың тылында қалып қойыппыз ғой.

— Апыр-ау, біздің әскер қай жағымыздан өтіп кеткен?

— Біз орман сағалап, бұғып келе жатқанда өтіп кеткен де.

— Кой, біздің әскер келетін шығар әлі.

— Мен білсем бұл ғой барлаушылар ғана. Алға жіберген шолғыншы отряды.

— Енді қайттік, құдай-ау?

Әйелдер, бірін-бірі тыңдамай, бірін-бірі бастырмалатып жамырай сөйлеп кетті. Елизавета Сергеевна мәңгіріп қалған, көзі жаутандап әркімнің аузына бір қарайды. Басалқы айтып, билік жүргізетін адам жоқ, әйелдер дабырласып кетіп барады. Бірақ қанша шуылдасқанмен іштерінен пәтуалы сөз айтып тиянаққа тірейтін адам табылмай, бастапқы «енді не істейміз» деген сұраққа қайта оралып, тоқырап калды.

Әйелдердің дабырасы басылған кезде Алевтина Павловна.

— Ал, енді жүрелік, — деді.

— Жүргенде... Мария Максимовнаны қайтеміз? Жерлемейміз бе? — деді Елизавета Сергеевна алақтап.

— Қабірді қалай қазасын. Күрек жоқ қой.

— Қалай бетін жасырмай тастап кетеміз?

— Мария Максимовнаның денесін арбаға салыңдар. Жолшыбай күрек табылған жерде жерлерміз, — деді Алевтина Павловна. Өлікті көтеруге жүрексініп, әйелдер қипақтап тұр. Бір-біріне:

— Ал, ал, ұстандаршы, — дейді де шегіншектей береді.

Ақыры болғаман соң Валя мен күлегеш Мюсяны шақырып алып Алевтина Павловнаның өзі арбаға көтеріп салды. Өлікті ыңғайлап жатқызып, бетін жапты да, өзі

арбаға мініп Вовкасын алдына алды. Арбаны қозғап ақырындап жүре берді. Қалған әйелдер де үн-түнсіз қозғала берді. Азғана жүргеннен кейін әйелдерге қайтадан тіл бітті.

— Мына жолмен біз қайда барамыз? Артымыздан тағы да немістер келсе қайтеміз? — деді күлегеш Мюся.

— Я, басқа бір, окшау жолға түсейік.

Алевтина Павловна үндеген жоқ. Атты анда-санда шыбықпен бір ұрып қойып, арбаны айдап келе жатыр. Тек аздан кейін барып тіл қатты.

— Сендер өңшең әйелдер топырламай, ана орманның ішімен жүріңдер. Жолдан жүз қадамдай қашық ұстасандар болады ғой. Тек арбадан көз жазып қалмандар.

— Ау сонда...

— Егер сендерге бір нәрсе болып қалса...

— Арттан тағы да жау әскері келіп жүрсе...

— Одан да арбаны орман ішіне бүрсайшы.

Әйелдердің сөзі кібірттік. Ешқайсы шешіп еш нәрсе айта алмайды.

— Орман ішінде жолсызбен арба жүре ала ма? Басқа бір жолдың реті келсе көрерміз. Ал, барындар енді топырламай, — деді Алевтина Павловна жеки сөйлеп.

Біз жолдан шығып орманға кіріп баратқанда:

— Арбадан көз жазып қалмандар. Бірақ Мюсяға ұқсап көмекке келем деп ақмақ болмандар! — деп дауыстады.

Біз орманның ішімен келеміз. Кейде бір жалғыз аяқ соқпақтар кездесіп қалады. Бірақ олар ұзамай-ақ жолдан қиғаш алып кетеді де, біз қайтадан жолсыз сүрлеумен тартамыз. Арбамыз ауық-ауық қылаң етіп көрініп қалады. Әйелдер үнсіз келе жатыр. Жаңағы қорқыныш бәрін де титықтатып кетсе керек.

Мен де қатты шаршадым. Жүрістен емес, бүгіндікке әлі өндіртіп жүргеніміз жоқ. Жаңағы зәре-құтымызды алған үрей шаршатты. Әншейінде тез-ақ тарқап кететін үрей ыдырамай, еңсемді басып, арты бір үлкен, арылмайтын қорқынышка ұласып барады. Көз алдымнан жасыл киімді жау солдаттары кетер емес. Қорыққанға қос көрінеді. Үрей үстінде кейбір нәрсені байқамаппын, байқасам да ұқпаппын. Соның бәрі енді анықталып, сараланып келеді.

Бізді осыншама есімізден тандырып, зәремізді зәр түбіне жіберіп қалтыратқан сұмдық оқиға — ана неміс

солдаттары үшін ойда жокта тап болған ермек екен. Мотоциклмен ызғытып келе жатқан көңілді солдаттар бір топ жас келіншектердің үстінен шықты. Мұндай сәті келген шаруаны қапы жіберсе солдат бола ма. Ертең жолдастарына несімен мақтанады. Қолға түскен олжаны малданып, мауықтарын басып әрі қарай аттанғысы келді. Олар үшін бар болғаны осы ғана. Бірақ құрғырлардың кішкене балалары бар екен. Шырықты бұзған солар болды. Және балаларын бауырына қысып алып айрылмайтынын қайтерсін. Бұған біреулері ашуланады, біреулері қызық көріп күледі.

Анау аузымен гармонь ойнап тұрған ұзын солдат. Әпшейінде мысқылшыл, қуақы адам болу керек. Ірі денелі Валяны сүйреп кете алмай әлек боп жатқан солдатқа қарап күлді де, Валяның мол саурына табанын тіреп алып теуіп келіп жіберді. Валя екпіндеп барып солдатты астына ала құлады. Ұзын солдат мәз болды. Енді гармонь аузына салып ойнай бергенде бір жерден шарылдап жұдырықтай арық қатын шыға келді. Ақмақты қорқытайын деп автоматын сыңар қолымен көтеріп басынан асыра очередь берді. Бірақ жалғыз қолмен көтерген автоматтың ауыр тұмсығы төмен тартып кетті. Оның үстіне бір жақтан жеті жасар қызы да шырқырап шыға келді. Шырықты бұзып кетті. Болмаса кешке жұрттың басы қосылғанда қыран топан күлдіріп, майын тамызып айтып беретін ақ оқиға. Оқасы жоқ, солдатқа көңілшек, күйрек болу жараспайды.

Ия. Олар кешке бас құрағанда осы әңгімені қарқылдап күліп отырып айтады. Әсіресе Валяның астына құлаған солдат мазақ болады. Күлкінің шырқын бұзбау үшін оққа ұшқан ұрысқақ Мюся жайын ауызға ала қоймайды.

Я, бұлар әлі қатты қарсылық көріп өтпейтін пышақтай мұқалып, жеңіліске ұшырап дәрменсіз ызамен ашыңған солдаттар емес. Тасы өрге домалап, төрт құбыласы түгел боп келе жатқандар. Бұларға көңіл көтеру керек. Ермек керек.

Біз енді осылардың қол астындамыз. Қарусыз, дәрменсіз... Енді бізбен қалай ойнаса да ерікті. Қолдан келер бар қарсылығың әйелдің шынғырған ащы даусы ғана. Бұрын асығып-аптығып қашып келе жатқанда алдымыз ашық еді. Қауіпті арттан күтетінбіз. Енді төңірегіміз түгел бітеліп қалды. Бұрынғы екпінмен әйтеуір ілгері келе

жатырмыз. Бірақ қазір о жакта да жау бар. Жаңағы мотоциклшілер солай кетті.

Кісі үрейден тез-ақ айығушы еді. Ал, жаңағы жан ұшырған үрейдің аяғы тұтасқан қалың жамандыққа, арылмас қорқынышқа айналды. Мынау әшейінде ақжарқын, сөзуар әйелдердің тілін байлап, еңсесін басып келе жатқан да сол болу керек. Біз жаудың қақ ортасында қалдық. Бір рет қолына да түсіп шықтық. Әлі де соның қол астындамыз. Халіміздің бар сұмдығы бойымызға зіл боп тарап келеді. Басқан сайын аяғымыз ауырлап, еңсеміз төмен тартып барады.

Үлкен жолдан бұрылып, қиғаштау көрінсе де бір жіңішке жолға түстік. Сағат жарым жүргеннен кейін орманның шетіне таман отырған орманшының үйіне жеттік. Орманшының өзі дүкеннен керек-жарағын алуға, әрі мынадай неғайбіл кезде хал-жағдайды білуге, осы арадан он шақты шақырым жердегі үлкен селоға кетіпті. Үйінде екі кішкене баласы мен әйелі қалған. Әйелі отыздың шамасындағы қара торы ажарлы кісі екен! (Менің бір байқағаным бұ жактың жергілікті халқында қара торы адам — әй кездесе қоймайды.) Біздің хал-жайымызды білген соң жаны ашып, асты-үстімізге түсті.

Оның күйеуінің қашан келері белгісіз болған соң, әйелдер өзіміз күрек алып Мюсяға қабір қаздық. Орманды жер дымқыл екен, әжептәуір тереңдетіп кеудеге дейін қаздық. Жеті жасар Люся бір түрлі монтиып, үнсіз тұрған. Шешесін қабірге түсіргенде «мамалап» үстіне құлап кете жаздады. Әйелдердің де біразы көздеріне жас алып, мұрындарын пыс-пыс тартады.

Орманшы жағына пышақ жанығандай үлкен қыр мұрынды, сопақ бет ақсары кісі екен. Жирен мұрты бар. Даусы жұмсақ, түріне қарағанда момын адам сияқты. Ол біз тамақ ішіп болған кезде қайтып оралды. Кілең әйелді көріп, биік қабағының астына терең жасырынған шүңірек көзі жыпылықтап таңырқап қалды.

Оның алып келген хабары жақсылық емес. Жау әскері толқын толқынымен қаптап өтіп жатыр дейді. Екпіндері қатты, біраз ілгерілеп кетсе керек. Одан және білгеніміз — біздің ендігі алдымыз біраз жерге дейін ашық. Тұтас үлкен орман әзір кездесе қоймайды. Ұсақ-ұсақ, бір бірімен жалғаспаған шоғыр тоғайлар ғана көрінеді. Мына тобымызбен күндіз көзге түспей жүре алмаймыз. Ал, түнде...

Он шақты әйел жиналып үлкен мәжіліс құрды. Қалай жүреміз? Қайда барамыз! Ілгері барғанда да алдымыз жау емес пе? Ілгері жүрмегенде не істейміз? Алдымызда тоқсан тоғыз сұрақ тұр. Қайсына жауап іздесең де тұйыққа тірелесін.

Әйелдер көп кеңесті. Кейде әр қайсы бір ақыл айтып жарысып жамырай сөйлеп кетеді де, бірақ ешқайсы пәтуалы еш нәрсе таба алмай ақырындап барып басылады. Назарлары түсіп, көздерімен жер шұқылап отырып қалады. Осынша әйелдің ішіндегі жалғыз еркек орманшы да берекелі ақыл айта алмады. Бастық санағанымыз Елизавета Сергеевна болса ұрысқақ Мюся қаза тапқан соң ол тіпті желі шыққан доптай бүрісіп қалды. Ақыры Алевтина Павловна сөз айтты.

— Құрбылар, осы кезге дейінгі күніміз болса бір бөлек еді, ендігі күніміз бір бөлек. Бүгінгі көргенімізді құдай енді қайтып көрсетпесін. Әсіресе баланның... Сәбидің көзінше жармасқаны... Білмеймін, егер бір нәрсе болса тірі қалар ма едім?.. Әлде... Өлімнен де жаман нәрсе болады екен.

— Бұл бүртігі ғана, желегі әлі алдында емес пе? — деді Валя.

— Я, о да мүмкін, — деді Алевтина Павловна... — Жаман айтпай жақсы жоқ. Енді тек жамандықты ғана күтуіміз керек. Басқа не істейтінімізге көзім жетіп отырған жоқ. Ал менің бір анық білгенім — біз енді мына тұтас тобымызбен жүре алмаймыз.

— Сонда қалай?.. Сонда... — Елизавета Сергеевна сөзін жұтып тұттығып Алевтина Павловнаның бетіне панасыз кескінмен үрпие қарайды.

— Менің ойымша да Алевтина Павловнаның айтып отырғаны дұрыс, — деді Маруш өзінің байыпты қалпын өзгертпей.

— Сонда қалай? Тарап кетеміз бе?

— Әрқайсымыз бет-бетімізге кетеміз бе?

— Жоқ ол болмайды ғой. Қолға түсіп қалсақ қайтеміз?

— Басымыздың ауған жағына кете берсек. Мен жол да білмеймін.

Әйелдердің шулап басылғанын сабырмен тосып, Маруш сол орыс әйелдерінен макамы бөлек байсалды дауысымен қайта сөйледі.

— Иә, ыдырап бөлек-бөлек кеткеніміз жөн. Қолға түссек те біртіндеп түсеміз.

— Біз мына тобымызбен ешқайда сыймаймыз,— деді Алевтина Павловна. — Қолға да тезірек түсеміз. Екі-үш адамнан бөлінуіміз керек. Содан әр кім өз шамасы келгенше қам жасайды. Ал, біз сияқты баласы бар әйелдер ұзаққа бара алмаймыз. Орман тасасындағы хуторларды сағалап, біздің әскер қайтып келгенше жан бағамыз. Ал, салт-бастыларың өздеріңше харекет етіндер.

Бұл сөзге ешкім дау айта алмады. Әйелдер өз ыңғайынша бөлініп жатыр. Өздері бұрыннан-ақ орайлас екен, жұптаса кетті. Елизавета Сергеевна жетімсіреп әркімнің бетіне қарай береді. Соны сезіп Алевтина Павловна:

— Елизавета Сергеевна, егер баласы бар қиын болады демесеніз, екеуіміз бірге болайық, — деді. — Басқа түскенді бірге көрерміз.

Елизавета Сергеевна қуанып кетті.

Бәріміз топ-топ болып оңай бөлінсек те, ажырасып кетуіміз қиын болды. Әр нәрсені сылтауратып кешке дейін жүрдік. Дәл қоштасар жерге келгенде, әйел заты емес пе, біраз көз жасы да төгілді. Енді қайтып көрісеміз бе, жоқ па? Люся мен Шурикті орманшының үйінде қалдыруға келістік. Люся шешесінің қабірінің қасында қалуды жек көрмеді, бірақ сонда да бізді қимай көп жылады. Шешесінің қазасы, таныс топтан ажырап жат жерде қалуы бар... Жеті жасар балаға бір күннің ішінде бұл осал жүк емес.

Шурик қанша айтқанмен ер бала ғой. Өзінше еркектік жасап, Люся қызға ұқсап жыламай шыдап-ақ бақты. Бірақ аз да болса бізге бауыр басып қалып еді.

— Прощайте, тетеньки! — дегенде жіңішке даусы жыртылып, көзінен жас ыршып кетті.

12

Күн сәулесі алдымен ағаштың басын шалды. Қайыңның жапырақтары мен қарағайдың қылқанды бұтақтары алтын жалатқандай сарғыш тартып, нұрланып шыға келді. Сәлден кейін күн сәулесі орман ішінде ойып кіре бастады. Ағаш арасынан қиялай түскен сәуле бейне қиғаштап тартып қойған күміс арқау сияқты. Төңірек ақырын бусанып келеді.

Шіркін біздің даланың таны да ғажап болушы еді. Жусан мен боз, көде бір түрлі сергіп, тазарып оянатын. Бүкіл даланың жалпақ бетіне сәл ғана қан тепсінгендей сұйқылтым қызғылт нұр шалады. Қыраттардың баурайында, сай мен жылғаларда жиегін пышақпен кесіп алғандай түп-тұнық қою қара көлеңке жатады. Сонау, көз ұшындағы көк жиекке дейін жердің беті — ондағы қарайған дүние, қыбырлаған мал ап-анық мөлдіреп тұрады. Аздан кейін о да осындай рахатқа балқып, ақырын бусанып келе жатады. Шіркін, ертеңгілік пен кешкіліктің рахаты дала ғой. Алысың айқындалып, дүниенің кеңіп жүре береді. Орманның тамашасы күндізгі ыстықтағы саясы. Ал, басқа уақытта далада дархан өскен мен бейбақтың еңсемді басып, жан-жағымды бітеп тастағандай тынысымды тарылтады.

Қайран, туған жер! Сені де көретін күн болар ма екен? Арамыз бөлініп қалды. Ортамызда өткел бермес дариядай жау бар. Дария деймін-ау, маған енді туып өскен ел-жұртым теңіздің ар жағындай елестейді. Кішкентай болса да үміт жетелеп, әйтеуір жақындай берейікші деп шығысқа қарай жылжып келеміз. Менің үмітім де теңізге салған жел қайық сияқты. Жөнді ескек, желкені жоқ, қалт-құлт етіп шексіз теңізден алып шыға ала ма? Ай, қайдам... Тек үмітсіз сайтан демесе.

Осындайда жалғыз, қарайған басың болса да бірсәрі ғой. Бірақ осы мен шынымен-ақ екеумін бе? Екеумін дейін десем... Көзіммен көріп, қолыммен ұстаған еш нәрсем жоқ. Құрсағымда жатқан дүниені өз тәнімнен бөліп алып, тірі жан бейнесінде көз алдыма елестете алмаймын. Кейде жас нәрестені көз алдыма қанша елестеткім келсе де тұр-түсі, мүсіні ұстатпайды. Түсте көргендей бұлдырап кете береді.

Ал, жалғызбын дейін десем... Жок, жалғыз емеспін. Оны анық білем. Бүйірімді жылытып, бір жан иесі жатыр. Қыбырлап тіршілігінен хабар беріп қояды. Қазір ішім білініп келеді. Кейде менің бір көзім ағаштың айыр бұтағы сияқты екіге бөлініп келе жатқандай боп та сезінем. Бұрын басымда болып көрмеген әрі қызық, әрі жат сезім. Ішімде жатқан осы кішкентай өмір өсе келе бөлініп шыққанда тұла бойымдағы біраз нәрсемді өзімен бірге ала кететін сияқты. Сонда мен де екіге бөлінем. Қызық-ау, көп бала тапқан аналар қайтеді екен. Қайта-қайта бойындағысын бөліп бере ме екен?

Аналық сезім деген сөзді көп естуші едім. Шынымды айтсам, сол сезім қазір менде бар ма, жоқ па, ол арасын анық білмеймін. Бар дейін десем баланы қолға ұстағандай құшырланып, иісін сезгендей иісініп тұрған еш нәрсем жоқ. Бірақ сезімнен құр алақан да емеспін. Бүйірімде қыбырлап қойып, ұйықтап жатқан осы бір жан иесіне деген көкірегімде жылу бар. Мүмкін көктем кезінде жеміс ағашы бүртік жарғанда осындай халде болатын шығар деп те ойлаймын. Со кезде қабығы жұмсарып, баяу тыныс алғандай бусанып тұрады ғой...

Қазақ екіқабат әйелді «аяғы ауыр» деп бекер айтпаған екен. Аяғының ауыр, жеңілін әсіресе жүрген адам біледі. Күн асқан сайын аяғым шынында да ауырлап келеді. Кешегіден бүгін көбірек шаршаймын. Ертең бүгінгіден де көбірек аритынымды біліп, міселім құриды. Осындайда өз денемді өзім ауырлаймын. Оның үстіне іштегі жатқан, бар денемді ауырлатқан... Арық атқа қамшы ауыр. Я, оған кейде ыза болам. Сәтсіз сағатта пайда болған балам емес, сорым сияқты. Қырсыққа біткен баласын ғой, деп қарғап та аламын, бірақ ұзамай райымнан қайтам. Қанша арып талсаң да, денеңнің қай мүшесі артық, оны қалай кесіп тастарсың?!

Света екеуіміз әйелдерден бөлініп кеткелі екі жұмаға жуық уақыт өтіпті. Содан бері бір жерде тұрақтап аялдаған жоқпыз. Әйтеуір шығысқа қарай жылжып келеміз. Күніне он-он бес шақырым болса да ілгерілей береміз. Жолды да анық біле бермейміз. «Сұрай-сұрай Мекеге барады». Ал, алда-жалда сұрайтын адам кездеспей қалғанда мықтап ұстап алған бір нысанамыз бар. Ол күннің шығысы. Бір-екі рет деревняға соғамыз деп неміс әскерлерінің үстінен шықтық. Бірінде сол деревняның әйелдері деген болар, бізді онша елеі қойған жоқ, екіншісінде шеткі үйдің сарайына тығылып жан сақтадық. Сақтықта қорлық жоқ содан кейін көбірек сақтанатын болдық. Әсіресе түр-түсім бөлек, «бұл қайдан келіп қалған адам», — деп маған көбірек сұқтанулары мүмкін. Содан деревняға тамақ іздеп көбіне Света барады да, мен осылай бұғып қалам.

Адамды бір-біріне жол танытады дейді ғой. Сол рас ау деймін. Осы полктың әйелдерін мен бұрын біраз-ақ білетін сияқты едім. Қанша айтқанмен әжептәуір уақыт бірге тұрдық қой. Сөйтсем олар жайлы білгенімнен білмейтінім көп екен. Көрші тұрып күндегі көретінің кітап-

тың мұқабасы сияқты, адамның сырты ғана. Жакын дос, сырлас болмаған соң ішін ақтарып, тереңдеп кіре алмай-сын. Әрқайсының үйреншікті тіршілік-дағдысы, белгілі мінезі болатын. Содан жазбайтын. Мысалы Мария Максимовна жайлы білгенім — «ұрысқақ Мюся» ғана. Осы айдар кылып тағып қойған бір сөзге бүкіл Мария Максимовна түгел сыйып кететін. Басқаларды білмеймін, әйтеуір мен үшін солай еді. Менің білетінім қашан да бажылдап ұрсысып жатқан Мюся. Бетіне тірі пенде келе алмайды. Одан артыққа оны сынап көрген адам жоқ. Енді бақсам одан да басқа қасиеттері бар екен Мария Максимовна марқұмның.

Алевтина Павловна да бұлаңдаған ерке келіншек қана емес пе еді? Өзінің ажарының, күйеуінің дәрежесінің артықтығын көңіліне мықтап түйіп, жұрттың бәрінің алақанында болғысы келмейтін бе еді? Тек күйеуінің қызмет дәрежесі үлкен Елизавета Сергеевнаға ғана кішілік көрсететін. Бірақ өз басының одан анағұрлым артықшылығын біліп, іззет, ілтифатының ар жағында астыртын ащы мысқылы жататын. Енді байқасам бұл мінезі заманның түзу кезіндегі еріккен келіншектің сәндікке киген киімі сияқты екен. Қиын-қыстау кезеңде ішіміздегі ең төзімдіміз де, қиыннан ақыл табар тиянақтымыз да сол болып шықты.

Елизавета Сергеевнаны басынан ұнатпап едім. Әкім болғысы келіп сонша тыштандаған, әйелдің ішінен шыққан бюрократ, өр көкірек, тыраш нәрсе болатын. Әсіресе жұртты менсінбей тепсініп тұратыны-ақ... Қасына баруға қаймығушы ем. Мұның да сыртқы жылтырағын соғыс сыпырып алғанда ар жағынан қорғансыз, керек десең мүсәпір әйел шыға келді. Еркектер осалдықты жек көреді. Біз әйел халқы олай емеспіз. Біз қорғансызды аяймыз. Жанымыз ашиды. Ал, мен болсам Елизавета Сергеевнаның мүшкіл халін көргенде жаным ашып, аяп, бұрынғыдай емес тіпті жақын тартып кеттім. Абзалы адам өзінің күдай тағала жаратқан табиғи кейпіне түскенде бір-біріне жакынырақ көрінеді-ау деймін.

Мен өзім бала кезімнен кісі жатырқағыш едім. Қасымбекке еріп осы жакқа келгенде де айдалаға келгендей болғанмын. Біраз уақыт ешкімге жұғыса алмай жүрдім. Төңірегімнің бәрі жат еді. Енді сол бітеу төңірегім бірте-бірте ашылып, біраз қатар-құрбы әйелдермен танысып, нағыз сіңісіп кетпесем де, кәдімгідей үйірге қосылып қа-

лып едім. Кешегі қиын күндерде де... «көппен көрген ұлы той»... Бәріміз бірге келе жатқанда көңілі құрғыр орнықтырақ еді. Мінекей бытырап кеттік. Өзге әйелдер қайда жүр екен, байғұстар? Қандай халде екен?

Менің ендігі жалғыз сүйенішім Света... Апыр-ау кешікті-ау. Күн сәскеге көтеріліп барады. Аман болса игі еді. Қуанған да, қорыққан да бірдей ғой. Селк ете қалдым. Соншама зарығып күткен Светамның келгенін байқамай қалыппын. Тек қырық-отыз қадамдай жақындап келгенде ғана көзім шалды. Я, өзі... әдетінше аяғын жұмсақ басып келе жатыр. Аксары шашын ағаш арасынан күн шалып қалғанда жарқырап көрінеді.

Мен базардан шешесі қайтқан баладай орнымнан тұрып қарсы жүгірдім. Сол жүгіріп келген екпініммен құшақтай алдым.

— Апырмай, аман есен келдің бе? Түу, кісіні осынша қорқыттың ғой өзің бұ дүниеде бар екенсің, — деп аймалай берем.

Бірақ Света үндемейді. Денесі де бір түрлі бос, менің құшағымға тірілмей, былқ-сылқ етеді. Сәлден кейін менің құшағымнан сытылып шықты да, шалаштың қасына келді.

Света маған көзі кіреукелене қарайды, кішкене қызып қалған сияқты. Сыпайы қалпынан аумайтын, ұяң келіншектің мұндай мінезін бұрын көрген жоқ едім. Шынымен-ақ қорқайын дедім.

— Жылағым келіп отыр, — деді Света маған көзін қадай, шүйіле қарап.

— Жылағың келсе мауқыңды басып жылап ала ғой, — деп жаурынан сипадым.

— Жоқ жылай алмаймын, — деді ол. (Көріп отырмын, мына көз жылайтын көз емес.) — Ал, жылағым келеді, жылағым. Бірақ жылай алмаймын. Ақтарылып бір жылаған адамда арман бар ма екен?!

— Осы саған не болған, айтшы, — дедім Светаға бір жағы кейіп, бір жағы жалынып.

— Маған ба? Болары болды, — деді ол езу тартып.

Осы бір езу тартқаны-ақ жаман. Езуінде күлкі, көзінде ызғар. Және әлде неге ашынып, ерегіскендей кісінің көзіне қадала қарайды. Бұрын өйтіп бедіреюді білмейтін ұяң-ақ келіншек еді. Мына деревнясы түскірден оны басқа біреуге айырбастап жіберген сияқты. Аз уақыт мені жаңа көргендей қарап отырды да:

— Мен саған бәрін айтайын. Сен тек... не ойласан да ішінде болсын. Жарай ма?

Мен үндемедім.

— Жарайды енді. Тындай бер, — деді содан кейін.

Светаның бір пәлеге ұшырағанын біліп отырмын. Сонысын маған айтпай-ақ қойғанын тілеймін ішімнен. Бірақ неге екенін білмеймін «қой» деп және айта алмадым. «Менен гөрі оған қиын ғой, ендеше өзінің еркі білсін», деп ойладым.

— Кеше мен немістердің қолына түсіп қалдым, — деді Света.

— Я, қалайша? — дедім шошып кетіп.

Света маған жауап қайырған жоқ. Қабағын шытынып, аз уақыт үнсіз отырды да, маған емес, басқа біреуге айтып отырғандай сөзін бастап кетті.

— Кеше деревняға жақындап барып, бой тасалап бақылап көріп едім. Көзіме еш нәрсе түсе қойған жоқ. Ұзағырақ бақылауға шыдамым жетпеді. Шынымды айтсам, сол немістер бар болса да, көрінбесе екен, деп тіледім. Күр қол қайтқым келген жоқ. Тіпті немістер болса да амалдап сытылып шығып кетермін, деп ойладым.

Әйтсе де бой тасалап, ең шеткі үйге жетіп есігін қағып ем, ар жағынан бір неміс солдаты шыға келді. Сасқанымнан шалқаннан құлай жаздадым. Ол да мені көріп таңырқап қалды. Көзін адырайтып қарады да, «о-о, зертут фрау!» деп дауыстап жіберді. Содан көзінде бір жымысқы күлкі ойнап, алды-артына, жан-жағына қарап сасып қалды. Сөйткенше мен де есімді жия бастадым. Енді қалай құтылудың амалын ойлап, дал боп тұрмын. Ал, солдат болса оңаша орын іздеп әлек. Адам, мұндайда тіпті әккі, зерек боп кетеді екен. Оның кірпігінің қимылына дейін қапысыз бағып, бәрін түсініп тұрмын. Кенет ол жогы табылғандай әлде неге қуанып, рахаттана жымнып қойды. Байқап қалдым, көзі қораның түкпіріндегі үйген пішенге түсті. Содан кейін білегімнен шап беріп ұстай алды да, мені солай қарай сүйреді.

Құтыла алсам ендігі құтылатын жағым тасада емес, көшеде екенін сезіп мен көшеге қарай тартынам. Ол орысша түсінбесе де сампылдап көп сөйлеп, қолымнан келгенше алаң қылмақпын. Біреу-міреу көрер, жәрдем етер дедім де.

— Мен бұл деревнянікі емеспін. Мұнда бір құрбыма соға кетпек едім. Өзім асығыспын. Жолың болсын, жіберші, — деп, ол түк түсінбесе де сөзді төпей бердім.

Әйелдің сөзі кімнің болса да миын ашытып жібереді ғой. Әлгі солдат мені босатып жібермесе де, тартыншақтап шегінген маған ілесіп көшеге шығып кеткенін байқамай қалды. Солдатпен алысып келе жатып, бір жеңіл машинаның қасыма келіп тоқтай қалғанын да байқамаппын. Солдат мені қоя беріп, бойын түзеп, тартылып тұра қалып:

— Хайль Гитлер! — деп машинаға сәлем берді.

Машинаның ішінде үш-төрт әскери адам отыр. Іштерінде сұңғақ бойлы, биік қыр мұрынды, бас бітімі сұлу біреу бар екен. Шамасы бастығы сол болу керек. Мен неміс офицерлерінің шенін ажырата алмаймын ғой, бірақ бастық адам көрініп тұрады. Алда-жұлда кішіпейілдік жасап өзі көрінбесе, төңірегі-ақ көрсетеді. Оның үстіне мынау тым тақаппар екен, өзгелерінен шені ғана емес, қай жағынан да жоғарымын дегенді кескіні айтып тұр. Сол офицер мені бастан аяқ бір шолып өтті. Жоқ, шолып өтті деген әншейін сөз, тура көзімен мені шешіндіріп шықты, тіпті сасқанымнан екі қолыммен кеудемді қымтап баса қалыппын.

Бірақ көзін тез тайдырып әкетті. Қасындағылары тіпті байқамай да қалды ғой деймін, қайтадан өзінің тақаппар кескінін киіп алып, қасындағысына керенау ғана бір нәрсені құңк етті. Онысы солдатқа әмір берді. Ашық қара машина ақырындап ілгері қарай жылжи берді.

Осы кездегі солдаттың сықпытын көрсен. (Света ащы бір мырс етті де, сөзін қайта жалғады.) Әуелі төбесінен жай түскендей көзі жыпылықтап, мелшиіп тұрып қалды. Содан есі кіріп, қабағын тарс түйіп, маған ашулы ызамен қарады да, «жүр тезірек! Бас аяғыңды!» деп ақырды. Мен қасақана жай жүрдім. Қайда асығам. Солдат автоматын кезеп ұстап алған, қабағы ашылмайды. Біреуге кіжініп сөйлеп келеді. Мен болсам, бір оттан құтылып, өрік-ке тап болдым ғой деймін. Алдымда қандай пәле тұрғанын құдай білсін.

Солдат мені бір үлкен үйге айдап әкелді. Шамасы кең се болу керек. Жаңағы қара машина да сонда тоқтағаны екен. Және бір-екі мотоцикл бар. Мені бір оңаша бөлмеге кіргізіп, есігін жауып қойды. Кірер ауыздағы кішкентай бөлме. Сия төгіліп, сызылып, айғыздалып біткен бір ша-

ғын стол мен сықырлаған екі орындықтан басқа жиһаз жоқ. Жалғыз терезе қора жаққа шығады. Терезенің әйнегі мен жақтауы да кір. Бұрышқа таман дені арғы бөлмеге кеткен голланд пешінің бауыры қараяды. От жағын, күл шығаратын аузы осы бөлмеде. Басыма төнген қатер мен жаман ой мендетіп жібермесін деп, бөлменің бұрыш-бұрышын тінтіп отырмын. Еден жуатын шүберек, шелек, сыпырғыш тұр бір бұрышта. Шүберек әлі кеппеген, су, шамасы үйді осыларға даярлап жақында ғана жудырын шықса керек.

Терезе қораға қарайды екен. Оң жақта көшеден кіретін қақпа. Қорада автоматын арқалап сақшы жүр. Есебің тауып қашып кетудің жолы жоқ сияқты. Амалым құрып сықырлауық орындыққа отыра кеттім де, әлгі кірлі столға шынтағымды артып дем алдым. Кіріп-шығып жатқан адамдардың аяқ тырсылын естіп, алғашқыда елеңдеумен болып едім, бірақ мені ұмытып кеткендей, ешкім есігімді ашпады. Столдың үстіндегі шынтағымға басымды қойып, көзімді жұмып, тынығып отыр едім, ұйқы арсыз емес пе, көзім ілініп кетіпті.

Есіктің сықырынан шошып оянсам бөлменің іші кеугім тартып қалыпты. Кара көлеңкеде автомат асынған бір солдат кіріп келеді. Жақындап келгенде байқадым, баяғы сол солдат. «Жүр», деп мені алып шықты. Қораға, одан көшеге шықтық. Қайда баратқанымызды да білмеймін. Қақпайлап өзі әкеле жатыр. Ауыл адамдары үйді-үйіне ертерек тығылып алған-ау деймін, көшеде бірен-саран солдаттар болмаса, басқа жан жоқ. Солдаттың қабағы әлі ашылатын емес, түнеріп алған, мені айдап әкеліп бір кішкентай моншаға кіргізіп жіберді де өзі ауызда күзетіп қалды.

Кішкентай, аласа моншаның ішінде керосин шам жапып тұр. Кара көлеңке. Қарсы алдымнан егде тартқан, аласа бойлы әйел түрегелді.

— Сен кімсің? — деді ол бетіме қарап. — Орыспысың?

Мен не дейін, үндемедім. Содан кейін әйел күйбеңдеп теріс айнала беріп:

— Мына моншаны саған жақтырған екен ғой, — деді. Оның даусында кекесін бе, жипреніш пе, әйтеуір не де болса менің жүрегіме инедей қадалған бір нәрсе бар. — Иттердің көрмейсін бе, арам ісінің өзін қолын жуып алып істегісі келеді. Жуып бермесең, орыстың қатынын менсінбейтін болған-ау, бұл хайуандар.

Өзім де басыма түскен қорлық пен дәрменсіздіктен ызаға булығып келіп едім, мынау әйелдің жиіркеніші ша-рамнан асырып жіберді.

— Қайт дейсін маған? Еркіммен келіппін бе?! — деп еңіреп жылап жібердім. Тіпті өксігімді баса алмадым. — Не істе дейсін маған? Не істей алам?

Әйел де маған қосылып, ағыл-тегіл жылады. Байғұс көңілшек екен. Екеуміз ұзақ жыладық, бірақ істейтін ша-ра таба алмадық.

Солдат мені қайтадан айдап әкеліп, манағы қамаған босағадағы бөлмеге қайрылдырмай, әрідегі бір есікке кіргізді. Өзі тұңғыш рет қабағы ашылып, маған қарап жымысқы күлімсіреді де, есікті жауып шығып кетті.

Бөлменің ішінде жан жоқ. Екі шырақ қатар жанып тұр. Бұрын кеңсе болған бөлмеге аз да болса үйдің жылуын бергісі келгендей, ескі диванның үстіне шүберек жауыпты. Ортадағы столдың үстінде не барын білмеймін. Шамасы графин, бутылкалар бар-ау деймін, оның да үстінен қобырайтып ақ шүберек жауыпты. Мен не ғыларымды білмей дағдарып тұр едім — төр жактағы есік ашылып, манағы машина үстіндегі офицер шыға келді. Формасы жоқ, үстіне жеңіл халат киген, жалаң бас. Қара қоңыр шашын бір жағына қисайта, жылтыратып тарап қойған. Денесі қагілез, бойы әжептәуір ұзын екен. Манағы тақаппар кескінімен маған қысқа ғана көз тастап өтті де, тез ғана өңін жылытып ала қойды.

— Қайырлы кеш, фрейлен, — деп басын сәл иіп езу тартты.

Күні бойғы қорқыныш пен қорлықтан титықтап қалсам керек, бір ауыз жылы сөзге еріп кетіп:

— Қайырлы кеш, офицер мырза, — деп немісше жауап қайырғанымды білмей де қаппын.

— О, фрейлен немісше біледі екен ғой, — деді ол жүзі жадырап маған қабағын көтере қарап.

— Жок. Тіпті аз білем, — дедім сасып.

— Қайтеміз ендеше. Сіздің білген жеріңізге дейін ғана сөйлесерміз.

Дұшпанынның не де болса, мылтығын кезеп, ашық келгені жақсы екен. Манадан бері галай дүниені ойлағанмын. Жасыратыны жоқ, бұлардып аман жібермейтінін де білдім. Әйел залымның сезбейтіні бар ма, манағы машина үстіндегі бір көз қарасынан-ақ бұл офицердің ниғылын танып қалғанмын. Шарасыздан қандай қорлыққа

да мойынсұнып, не де болса жиіркенішпен қарсы алуға іштей камданғанмын. Мынау офицер дүниеде түк болмағандай сып-сыпайы, мап-майда боп сызылып тұр.

Мені алып келіп диванға отырғызды да:

— Егер фрейлен рұхсат етсе, кешкі астың уақыты болды, ас алсақ қайтеді, — деп сыпайы қимылмен столдағы жапқышты сыпырып алды.

Екі күннен бері нәр татпаған, ішке кіргеннен-ақ астың исі мұрныма келіп, жүрегім сазып тұр еді, столдың үстінде сіресіп тұрған тағамды көргенде көзім жайнап, тамсанып қойғанымды да білмей қалыппын. Ана жирынды офицер менің халімді сезсе де, сезбегенсіп:

— Сізге қандай шарап құяйын, — деп сұрады да, мен үндемей қалған соң. — Сізге француз коньягін құяйын. Париждан алып шыққанмын, — деді.

Өзің білесің ғой, коньяк дегенді атын естігенім болмаса, мен ішіп көрмегенмін. Шарап сияқты қызыл болғанға ішіп жіберсем. Бірден аш өзегіме түсіп кетті ғой деймін. Үйдің іші дөңгеленіп, айналып жүре берді.

... Света тоқтап қалды. Манадан бері әлде неге ашынғандай, бар әңгімесін түгін қалдырмай ежіктеп айтып келді де, осы арада іркіліп қалды. Жанарын төмен салып, бұйығып қана үнсіз отыр.

Ар жағының не болғанын ішім сезеді. Светаның бөйында еркектер көз салса-ақ көздері кілегейленіп шығар келетін бір пәле бар. Оның басқа жұртқа назар салып, сиқырлық жасағанын көрген емеспін. Бірақ, жаратылыстан нәзіктігі ме, әлде әйел жанының бусанып тұрған бір лебі ме, әйтеуір еркекті өзіне еріксіз тартып алады. Сонысы сор болып, ана неміс те тап бола кеткенін қарасайшы. Өзін қинап, ар жағын айтпай қойса, деп тіледім.

— Үлкен пәлеге ұшырадым ғой, — деді Света басын көтерместен.

— Немене, зорлады ма, сені? — деп қалдым. Сұрмайтын-ақ нәрсем еді, аузымнан шығып кетті.

Света салбырап отырған басын көтерместен қиғаш бұрылып бетіме қарады. Көз қарасы бір түрлі: «Ал, топырақ шаш, түкір бетіме», — деп тұрған сияқты.

— Зорлады ма? — деп ащы мырс етті. — Құдайдан зорлағанын тілер едім ғой. Зорлыққа кісінің амалы бар ма?! — Содан кейін қайтадан басылып жүдеп кетті де:

— Менің өзім қаншық болып шықтым, — деді ақырын ғана.

— Не дейсің? — деп қалдым таңырқап. Тағы да өкіндім, нағыз бір қиналған жерін қазбалай беріп нем бар еді.

Света басын көтерместен қайтадан сөйлеп кетті. Сірә, шегінің қырындысын түгел ақтарып, өзін өзі әбден шабақтап алмай тоқтайтын түрі жоқ.

— Сол офицері құрғыр, еркектік шыдамсыздық жасап, маған бір қаттырақ қол салса... онда қарсыласар едім, айқайлап алысар едім... Адам бір өшігіп, ашынып алса неге болса да төзеді ғой. Мына құрғыр титтей де дөрекілік жасамады. Орынсыз жерге қол да жүгіртпеді. Менің ойымды қағаздан оқып отырғандай — бір қия баспады. Тіпті сыпайы. Сыпайы болғанда орынсыз ебелектеп, не ыбылжып тұрған жоқ. Қәдімгі табиғи қалпы. Өзі баттитып көрсетпесе де, осы адамның өзінен өресі көп жоғары екенін біліп, ығында кеткенінді білмей қаласын. Ал, жымиғаны бар-ау, сенімен әлде қашан сырласып, бәрін ұғып қойған адамның езу тартысы.

Сен айтушы едің ғой, «қалауын тапса қар жанады» деп, бұ да сол қалауын тапты ма, білмеймін, онша қыстамай-ақ біраз ішкізіп жіберді. Шырақтың қара көлеңкесі қалтылдаған көмескі сәулесі кісіге бүгінгі халін ұмыттырып, өң мен түстің арасындағыдай бір күйге түсіреді екен. Қара көлеңкеде қарулы еркектің білегі мойныма жұмсақ оралып, ақырындап өзіне тартып үлкен кеудесіне сіңіріп бара жатты... Света екі шекесін қос қолдап қысып, төмен қарап! Менің көз алдыма ұрысқақ Мюсяны атып тастайтын солдат елестеді. О да осы, Света айтқан офицер сияқты, ұзын бойлы, сымбатты болатын. Өзге солдаттар әйелдерге әукесін салып, сасып-пысып жатқанда, ол қарқылдап күліп алып, ауыз гармонын ойнап тұра берген. Светаға «тоқташы енді» дегенімше оның өзі де іркіліп қалды. Қос тізесін қапсыра құшақтап алып, иегін тізесіне тіреп көзі мұнарланып бұйығып отыр. Айтылмаған әңгімесі алқымына тіреліп, көз алдынан тізіліп өтіп жатыр. Мұнарланған анау көгілдір көздері, сөніп қалған оты, я қарсы алдындағы мені көріп отырған жоқ. «Кешегіні» көріп отыр. Бет әлпетінен танып қалдым, қазір тағы сөйлейді. Маған айта ма, я мына қалың орманға айта ма, бұл енді ақтарылып, арылып болмай тоқтамайды. Бірақ, ақтарылғанмен арыла ала ма?

— Білмеймін, сол өзі адам ба, әлде адам бейнесіндегі сиқыршы сайтан ба. Бұрын өмірімде көрмеген бір халге түстім.

Света кенет қабағын түйіп, сәл бөгелді де содан кейін менің бетіме қарады. Жаңағы: «ал, топырақ шаш, түкір бетіме!» деген қарасы.

— Мен «дүниенің бәрін ұмытып кеттім» дедім ғой. Соған сеніп отырсын ба? Жок, адам еш нәрсені мүлдем ұмытып кете алмайды екен. Николай да ауық-ауық көзіме елестеп кетеді, орман ішіндегі сені де есіме алып қоям, койнымда жатқан адамның кім екенін де білем. Тәтті тағамға ащы тамызғандай, осылардың есіме түскенін ұнаппадым. Көкірегімде бас көтерген әлсіз ұятты бойымды жайлап алған ыстық құмарлық тұншықтыра берді. «Жарайды, кейін, ертең... бір орайы болар...» құшырланып жатып, осы сөздерді дауыстап та айттым ғой деймін. Осыдан кейін мені қаншық емессін деп айтып көрші.

Мастығым ертеңгісін тарады... Тұла бойым жеңілдеп, тазарып ояндым. Көзімді ашып алсам — таң атқан екен. Сонда да бұйығып жата тұрғым келді. Бірақ анау, бойына дарытпай, әскери адам ширақ қой, тез тұрып киіне бастады. Ауызғы бөлмеге шығып күзетші солдатты шақырып алды.

— Бұйрығыңызға әзірмін, полковник мырза, — деді солдат.

— Столға екі адамға шай даярла.

Шені полковник екен. Әскери формасын киіп алған соң көзіме соншалықты жат болып көрінді. Қарсы алдымда соғыс басталғалы үрейімізді алған жасыл мундир отыр. Түннің сиқыры будай тарап кетті. Арамызда ешқандай жақындық болмаған сияқты, енді қайтадан көкірегіме үрей кіре бастады. Полковник те түк көрмегендей, бойын аулақ салып жай ғана сыпайы отыр. Тек сәлден кейін менің көзімдегі үрейді көріп, жылы шыраймен жымнып, езу тартты. Бірақ күлкісі пышақ кескендей тиылып, ойы өзге жаққа бөлініп кетті. Алдындағы суып баратқан кофесін бір-екі ұрттап қойды. Тағдырдың келемежін қарасайшы, кешегі маған жармасатын солдат, ас-су әкеліп күтуші болып жүр. Есіктен кіріп келе жатып, полковниктің желкесінен маған қылмындай қарап, көзін қысып қойды. Онысы «бәрін білемін» дегені. Рұқсат сұрап жас офицері кірді. Полковникке тіл қатар алдында, о да маған жалт етіп бір көз тастап өтті. Көзінде бір жымысқы ұшқын жылт ете қалды. Бұ да «түнде не істегеніңді білем» деп тұр. Осындайда өзіне өзің нағыз жезөкше болып көрінеді екенсің.

Жас офицер бөгде адам болғанға іркіліп қалып еді, полковник.

— Баяндай бер, түндегі ұрыстың жайы немене? — деді.

— Партизандардың шағын тобы екен. Жаралы біреуін қолға түсірдік, — деді офицер.

— Кім екенін анықтадыңдар ма?

— Бұрын осы деревняда сельсоветтің председатели болған. Ал, өзі тіл қатпайды.

— Бір адамның тілін шығара алмағандарың... жалқаулықтарың ұстады-ау, э, — деп полковник ащы мырс етті.

— Қандай тәртіп болады, полковник мырза?

Полковник тәртіп беруге октала берді де, менің үр-лиген түріме көзі түсіп:

— Э-э... кейін тәртіп берермін, — дей салды.

Ертеңгі астан кейін менімен жылы қоштасты. Тіпті кәдімгідей қимастық білдірді.

— Мынадай тамаша кеш үшін сізге көп рахмет, фрейлен. Әттең тек қызмет бабы қинап тұр. Ілгері жүруіміз керек. Амал қанша. Қош болыңыз.

Содан солдатты шақырып алып, «фрейленге, азық-түлік бер», деп әмір етті де, басын иіп шығып кетті.

«Тамаша кеш» үшін қанша рахмет айтса да, түндегі менің қойнымдағы адам бұл емес. Бұл емес екенін тәніммен сездім. Түндегінің бәрі сорақы рахат түс сияқты. Таң ата оянып кеттім...

Бірақ көресім әлі алдымда екен. Үйден шыға бергенде қораның ішінде скамейкада отырған адамға көзім түсті. Түрінен жан шошығандай. Бір аяғы ағаштай сіресіп жер тіреген, балағын қақ айырған, қан-қан, балтырын таңған лас марлеге де қан ұйып қалыпты. Бет аузы көнектей боп ісіп кеткен, езуінде, мұрын астында да қан ұйып қалыпты. Жаралы аяғына салмақ салмайын деп тұтқын ұзын скамейканың үстінде бір жамбастап қисайып отыр. Алғаш қарағанында сау мүшесін, бет бедерін қалдырмай мылжалап тастаған тірі өлік сияқты. Кенет ине шаншып алғандай селк ете қалдым. Тұтқынның ісіп кеткен қабағының астынан титтей боп сығырайып жалғыз көзі маған қадалып тұр екен. Бір сәт орнымнан қозғала алмай қалдым. Түндегі мылтық даусын ұйқылы-ояу жатып мен де естідім. Не атыс екенін түсінбей, бірақ секем алып оянып бара жатыр едім, полковник ояу екен, менің елегізгенім-

ді біліп, «еріккен солдаттардың ісі ғой, еш нәрсе емес», деп баурына қыса түскен. Атыс ұзап естілмей кетті де... Менің тәтті ұйқым онша бұзылған жоқ еді...

Сыртқа шықсам, қақпаның аузындағы сақшыдан өте алмай он бес-жиырма адам көшеде шоғырланып тұр. Көбі қатын-қалаш, бала-шаға да бар. Шамасы сельсовет председателінің тағдырын бізуге келгендер болса керек. Бала көтерген бір әйел еңкілдеп келіп жылайды. Бес-алты жасар баласы шешесінің етегіне жармасқан. Көзі шарасынан шығып кетіпті. Байғұс балада зәре жоқ.

Сол адамдардың алдынан қалай өткенімді... Арсыз адам жерге кіріп кетпейді екен. Өттім. Буыным қалтыраса да өттім әйтеуір.

— Ұяттан бір нәрсе қалған екен. Қып-қызыл болып кеткенін қарашы,— деді бір әйел.

Онысына да рахмет. Аяғаны болар.

Света ащы мырс етіп, езу тартты. Бірақ езуінен күлкі емес, мүсәпірліктің табын көрем. Ол тағы да үнсіз отыр. Әңгімесін айтып болды ма, егер айтып болса, бұл ақтарылғаны байғұсқа жеңілдік әкелген жоқ. Өңінде, өңінде ғана емес-ау, бүкіл тереңінде арылмас бір күйзеліс тепсінеді. Сол күйзелістің аржағынан не ғыларын білмей дағдарған, сасқан адамның дәрменсіз ажары көрініп келеді. Бір қолын таянып, бір қолымен жер шұқып біраз отырды. Ішін жегідей жеген мазасыз ойы барын сезем.

— Мен үлкен бақытсыздыққа ұшырадым. Екі қабат боп қалдым,— деді Света бір түрлі қарлыққан дауыспен, басын көтерместен.

— Қой қайдан білесін, бекер шығар,— дедім. Сасқаным ба, жұбатқаным ба, білмеймін.

— Жоқ, бекер емес. Басында бар, білесін ғой.

Я-я, әйел адам екі қабат болғанын сезеді. Ол сезбеуге болмайтын нәрсе. Мен Светаға еш нәрсе айта алмадым. Кейімін бе, ұрсам ба? Ол кімге керек? Бақытсыз адамға оның екеуі де обал. Істеген ісі болса, оның жазасы күні бұрын артығымен кесілген. Жұбаныш айтайын десең — сөзің жалған боп шығады. Жалған сөз жарасын одан бетер ушықтырады. Мен үндегенім жоқ. Кейде үндемеген де жақсылық.

Светаның не ойлап отырғанын білмеймін. Оның халі мені қинап барады. Ләззаты мен қасіреті араласқан осы бір маскара түн уақыт оза келе ұмыт болар еді. Шыбын жаны құрғыр шықпаған соң, тән жарасы сияқты, жан

жарасы да түбі бір жазылады ғой. Бірақ ішіндегісін қайтеді? Не де болса қалап тиген жары Николайдан сонша сақтанып келгенде... Тұла бойы тұңғышы мұның қиын-қыстауда әйелдік осалдық жасап алған ең маскара сағатын өмір бойы есіне салатын болса?.. Білмеймін. Аржағына менің ақылым жетпеді. Мүмкін, өмірдің өзі бір қисынын табатын шығар. Адам баласын өмір бойы арылмайтын азапқа салу... Нағыз үлкен қиянат сол емес пе?

— Ал, Назира,— деді Света басын көтеріп менің бетіме тіке қарап.— Біраз уақыт жолдас болып, бір бірімізге үйренісіп қалып едік. Сөге жамандама. Енді екеуімізге ажырасуға тура келіп тұр. Қош бол.

Мен сасқанымнан аузымды ашып, бақырайып Светаның бетіне қадалып қаппын.

— Қош болғаны қалай? Сонда?... Екеуіміз...

— Мен өз жөнімді табуым керек. Сенің де жолың болсын.

Төбемнен жай түскендей болды. Тіл ката алмай қалдым. Менің осы халімді Света сезді ғой деймін, жүдеу тартқан қатқыл өңі жұмсарып:

— Саған жалғыз қиын болатынын білем, үйренбеген, білмеген жерің ғой, бұл жақ,— деді.— Бірақ менің халімді түсінсейші сен. Жаңағының бәрін ақтарғаннан кейін, енді мен сенімен бірге жүре алмаймын.

— Соны маған несін айттың, ішінде жата бермей...

Бақытсыздық адамды тез есейтеді екен. Света маған кәдімгі көпті көрген кексе адамдай мүсіркей қарады. Мұңлы көзі «сен әлі біраз нәрсені түсінбейсің ғой» деп тұр.

— Айтпасам одан да жаман болар еді. Жә, мен саған басшы болып жарытпаспын. Мир не без добрых людей. Бір орайы болар саған да. Сен, түсін, Нәзира. Мен енді сенімен бірге жүре алмаймын. Қош бол.

Света түйіншегін тез буып алды да жүріп кетті. Сонынан ұзақ қарап тұрдым. Жаңағы келгендегісіндей емес, жүрісі ширақ. Орманға терендеп алыстап барады. Ағаш арасынан түскен күн сәулесінен ақсары шашы жарқ етіп қалады. Артына қайрылып қарай ма деп елең етем. Бірақ артына қайрылып қарамады.

Мен жалғыз қалдым.

Бірінші кітаптың соңы

А Н Т

ДРАМАЛЫҚ ДАСТАН

Бірінші бөлім

ТҮНГІ СЫР

Қараңғы түн. Қара жамылған Бәтима ханым көрінеді.

Бәтима ханым

О, жасаған!

Аз болып па еді, талқың менен тауқыметің,

Бір халықтың басына?!

Берекесі мен ұйтқысы бұл елдің,

Тар қиядан жол тапқан,

Шырғалаңнан жөн тапқан

Әбілхайыр арысым,

Қаза болды қыңыр тартқан қырсықтың

Қиянатшыл қолынан.

Асау елдің билігін

Ұстатқаның әйелдің әлсіз қолына

Зауалың шығар сынаған.

Дүрліккен көптің тізгінін

Тұқырта тартар күш қайда?

Арысымның арқасынан

Ауып түскен ауыр жүк

Қайыстырып барад белімді.

Жебей көргін, Би-Фатима пірім-ай!

Ойым онға бөлініп дал болды —

Ақылын бер ел ағасы дананың.

Күдік кіріп күпті болды көңілім

Жүрегін бер жаудан қайтпас батырдың.

Қабырғам қайысып, қарым талды —

Білегін бер батпан күшті балуанның.

Қараңғыдан қолы кісендеулі Сауран сұлтан көрінеді.

Соңында екі жасакшы күзеті бар.

Сауран сұлтан

Бопай ханым. (*Бәтима ханым селт етеді, жауап бермейді*).

Бәтима ханым, дәт.

Бәтима ханым

Дәт дейсің бе?

Дәтің болса, істедің ғой қолыңмен,
Енді қандай орайы бар дәтіңнің?

Сауран сұлтан

Ісім болса қолымменен істеген
Көтергелі тұрған қылша мойным бар.

Бәтима ханым

Керең болса екен деп едім құлағым,
Сенің сұмдық даусыңа.

Сауран сұлтан

Я-а...

Келіп тұр әбден бұл сөзіңнің орайы.
Ал, менің орайым жоқ па екен?
Қанды қанжар тайқымай соққан жүректен
Бар түйінді бір-ақ шешті деп пе едің?

Бәтима ханым

Қанды мойын айыпкер,
Не бетіңмен айтпақсың дәтінді?
Ақталғың келсе дәл ертен
Дүйім көптің алдында
Сені тартар талқы бар.
Талайыңды сонда сынарсың.

Сауран сұлтан

Бәтима ханым, білемін.
Осы таңда топ алдында
Тар қыспаққа салмақсың.
Талқыңа әзір болсам да мәзірім жоқ.
Әбілхайырдан кейінгі
Айтысарым сен болғай деп тәңірден
Тілеген сәтім жоқ еді.
Амалым қанша, құдай салса басыма.
Ол емес еді айтпағым.

Бәтима ханым

Баска сөздің не жөні бар бұл жерде?

Сауран сұлтан

Көп алдында айтылмайтын сырым бар.

Сонымды тында.

Топ алдында ақтарылмайтын шерім бар.

Құлағыңды тос соныма.

Бәтима ханым

Жана салған жараннан,

Ыршып аққан ыстық қанның

Буы бүрқырап тұрғанда —

Ескі жараға білте салып, сұлтаным,

Не мұратқа жетпексің?

Сауран сұлтан

Ескі жара деймісің?

Сорғалап аққан қаннан да

Шемен боп қатқан шер жаман.

Айтайын да арылайын біржола

Қарызым кетпесін мойнында.

Бәтима ханым

Кіналасар кезенді

Өткізіп алған жок па едің?

Сауран сұлтан

Өткізіп алсам қайтейін,

Тындап болмай уәжімді

Басымды қалай алмақсың?!

Бәтима ханым

Талқы ертең-дүр.

Сауран сұлтан

Жок, Бәтима ханым,

Бүгін айтар кебім бар.

Тұтасып біткен бәйтеректің қос бұтағы

Қай жерінен жарылды?

Қос құшаққа ажырамастай айқасқан,

Қай жерінен жылан кірді сыналап,

Әбілхайыр ханыңның жолына

Аз құрбандық шалдым ба?
Мал-жанымды айтып қайтейін,
Тосқан жоқ па ем жолына
Іманым мен арымды.

Бәтима ханым

Бергеніңнің несін қазып айтасың,
Бір-ақ сілтеп семсерді
Артығымен қайырып алдың ғой...

Сауран сұлтан

Жоқ, Бәтима ханым... Білмей тұрсың,
Егескен жауды өз колыңмен
Өлтірсең де аямай
Айызың қанып кегің қайтпаған
Жаман екен дүнияда.
Әбілхайыр өлгенменен он есе қып
О дүниеге алып кетті ұпайын.
Жұрдай болып тоналып,
Артында оның мен қалдым.
Он қайтара өлтірсем де жауымды.
Орны толмас ойсыраған олқымның.
Бәтима ханым,
Арғың менен бергінді
Ақтарып түгел тебіrentсең
Сезер едің сен дағы.
Бопай атың есінде ме?

БОПАЙ ҚЫЗ

Шапқан ат тұяғының дүрсілі. «Қиқулаған» қыз дауыстары.—
Қасында екі серік қызы бар — Бәтима келеді. Бәтима бұл кезде он
сегіздер шамасында.

Бәтима (*артына қайрылып*)

Қаңтарып таста аттарды.
Ыстықтай отқа жіберме.

Бірінші қыз

Уәделі жерге жігіттен
Қыздар бұрын жетіпті.
Көрінбейді ғой қарасы.

Екінші қыз

Әккі жігіт, кім білед,
Бір тасада бас бағып
Тұрған шығар сығалап.
Олай болса жалтарайық біз дағы.

Бәтима

Асқақ туған ханзада
Азырқансаң онысын
Сауран болса есімі
Бұқпаптайды білер ме?!
Келіп қалар ұзамай.

Бірінші қыз

Ай, Бопайжан-ай,
Алып-ұшып жүрегің
Ет пісірім ерте келдің-ау.
Осынша еткен еңбегің
Арзипұғын нәрсе ме?

Екінші қыз

Е, неге арzymасын.
Нағыз сұлтан ақ сүйек.

Бірінші қыз

Сұлтандығын қайтейін,
Аяулы біздің Бопайжан
Хан ұлына лайық емес пе?!
Түрін айтшы одан да,
Қарағанда көз тояр
Сымбаты бар ма шіркіннің?

Екінші қыз

Ойдәйт дерсің,
Жұрттан асқан дарабоз,
Жауға шапқан ер жүрек,
Батыр Сауран атанған.
Қайратына көркі сай.
Айналайын Дос-атам,
Ескі жолды елемей
Бойжеткенше бұландап
Басынды бос қойғаны,
Бәтима апа, шын бақытың бар екен.

Мандайынан шертіп жүріп ақыры
Тауып алдың нарқасқасын жігіттің!

Б і р і н ш і к ы з

Отыз ұлдың ішіндегі жалғызы,
Мандайындағы жұлдызы.
Бопайжанға ерік бермей соншама
Дос-атама не болған.
Бопайжан, айтшы, өзі жақсы ма?

Б ә т и м а

Егер жақсы болмаса
Осыңша есім кетер ме?!
Исі қазақтан озып туған жан ғой ол.
Құдай тағала есінді алғаны
Қиын болады екен, қыздар-ау.
«Бопайжаным» деп сұқтанған
Жалғыз ауыз сөзіне
Құрбандық болғым келеді.

Б і р і н ш і к ы з

Апыр-ай, елтіп-ақ қалған екенсін.
Қайырлы болсын қадамың.

Е к і н ш і к ы з

Ана қырдан қыздар-ау,
Қылаң берді-ау бір атты.

Б ә т и м а *(елең етіп)*

Я, дара келеді. Сол болғай.
Екпіні қатты... өзі ғой...
Ал, қыздар, сендер енді зытындар.
Бой тасалап күтіндер,
Ана қырдың астынан.

Б і р і н ш і к ы з

Жер жұтқандай біз жоқпыз.
Алаңсыз сырлас, Бопайжан.
Екі қыз кетеді.

Б ә т и м а *(елегізіп, жол тосып)*

Зымырап келеді. Аңсаған екен. *(Қарсы жүгіре түсіп тоқтайды)*

Сабырымды сарқып соншама.
Маған не болды, япыр-ау.
Алты ата Әлім, қала берді кіші жүз
Азамат тұтып алшандатып жүргенде..
Төмен етектерінің бірі ғана болдым ба?
Дұғалап алған басымды
Не сиқыры бар еді,
Мына Сауран сұлтанның?!
Сауран... сұлтан... сұлтаным.
Сұлтаным келеді асығып.
Апта көрмесем айға татиды,
Жұма көрмесем жылдан артық зарығам.
Ел аузына іліккен
Қайда кетті қайратын
Батыр қыз атанған Бәтима?
Жеткен жерін осы-ақ болғаны ма?
Анамыз Хауаның кешкен жолынан
Аттап өте алмады батыр қыз.
Еркелетіп ат қойып ең Бопай деп...
Асық атар топайдай
Ықшам ғана Бопай деген ат қойдың.

Шауып келген ат дүрсілі. Жүгіре басып Сауран сұлтан келеді.

С а у р а н с ұ л т а н
Бопай... Бопайжан...
Менен бұрын кепсің ғой.
Мен де асығып әрең жеттім-ау.

Б ә т и м а
Асып кетті жұмадан
Мен күткелі сарғайып.
Асыққанына болайын.

С а у р а н с ұ л т а н
Ай, Бопай-жан-ай,
Сар желіп жер шолған.
Сағалап жүріп ел шолған
Беймаза бір уақытқа тап болдық.

Б ә т и м а
Ел аралап, жер шолам деп,
Ұмытып кетпе Бопайыңды біржола.

Сауран сұлтан

Жоқ, Бопайжан,
Сені ұмытқан шағым сірә болған жоқ.

Бәтима

Ұмытқан шағың жоқ болса,
Ынтыққан шағың да аз болар.
Жолыңды тосып сарғайдым.

Сауран сұлтан

Айттым ғой, қалқам, Бопайжан.
Алдымызда қым-қуыт бір кезең тұр.

Бәтима

Хан тұқымы — сендердің
Дау дамайларың біткен бе?!
Хан мен сұлтан,
Айқасыңның ақырын тоссам
Бұ дүниеден кәрі қыз боп өтермін

Сауран сұлтан

Бопайжан...

Бәтима

Кұдаларың қайда, сұлтаным,
Жібермек болған әкеме?

Сауран сұлтан (қысылып)

Бопайжан...

Өзіңе аян саған деген көңілім.
Бұл жалғанда сенен артық жар құшам деп
Арман еткен кезім жоқ.
Сабыр етші азғана...
Бүгінгі сөздің басқа боп тұр сыңайы.
Кіші жүздің хан тағы
Таласқа түсті тағы да.
«Аға баласы жол менікі» деп өрепкіп
Жәдіге тұқымы тұр сайланып.

Бәтима

Кімді атамақсың Жәдігенің әулеті?

Сауран сұлтан

Ауыз бірлігі жоқ әлі,
Жәдігеден өрген бес сұлтан
Бесеуі де түсті таласқа.
Жатып атар жымысқы,
Жылыстап өтіп арадан
Барақ шығар түрі бар алдына.

Бәтима

Кулық деген де — ақылдың бір сыңары,
Мүмкін, Барақ сұлтан бабын табар халықтың?

Сауран сұлтан

Ай, Болайжан-ай,
Залымдықпен билікті алса алар-ау,
Арамдықпен елді өріске
Шығара алмас ешкім де.
Барақ сұлтан қыран емес самғайтұғын қияға.
Өлексе андыған құзғын ғой.
Атам қазақтың басын қосу арманым,
Барақ болса біріктірмейді бір атаның баласын.
Азғана елді қырқыстырып өз-ара
Арасынан жем іздейтін жымысқы.
Өріске бастар ұлан қайда?
Қайран елім-ай,
Алыс жайылып, шашырап кеткенінді қайтейін.
Әттең дүние-ай,
Ұран тастап, жиып алып ширатып,
Жауға салса — табындырмай қоймас ең.
Қоқаның мен Хиуаң
Алдыңа кеп иіліп.
Жортуылшы Жонғарың
Алатаудан бері аса алмай
Жымып жүрер еді-ау.

Бәтима

Ендеше өзің неге түспейсің,
Осы бір үлкен таласқа?
Әлде хан көтерер Сауранды
Ақ киіз жок па қазақта?
Сен де Жәдігенің бір баласы емес пе ең?

Сауран сұлтан

Жок, Бопайжан,
Қанша өжет болсам да,
Өлер жерімді білемін.
Қолындағысын жауға берсе берер-ау,
Бірақ жақынына бермейді
Жәдігенің тұқымы.
Тоқалдан туған сорым және бар.

Бәтима (*еміреніп, құшақтап*)

Жабыдан туғаныңды қайтейін —
Тұлпар болсаң.
Құладыңнан туғаныңды қайтейін —
Құмай болсаң.
Тәуекел ет те бағыңды сына.
Соңынан ерген әкемнің
Алты Әлімнің баласын
Өз жағыңа түгел жығып берейін.

Сауран сұлтан

Бәтима... Бопайым...
Ер азаматтан артық асыл серігім...
Тәуекел *шіркін* жетер-ау.
Әттең дүние,
Таразының тартпай тұрған басы бар.
Өзім болмасам, қайтейін,
Өзімдей көрген досым бар.
Мәрелеген жерімнен
Табылса керек, иншалла.
Мен құрықты Өсеке тұқымына салдым.

Бәтима

Сонда... Әбілхайыр ма?

Сауран сұлтан

Иә...

Бәтима

Өсеке іні баласы,
Жәдігенің сенен өзге тұқымы
Жолын оған бере ме?

Сауран сұлтан

Әрине өз ырқымен бермейді,
Бірақ ырқынан шығарар күш тапсақ...
Әбілхайыр да бекер қарап жүрген жоқ —
Соңына ерткен қабырғалы елі бар.
Оған мен косылсам.
Сенің әкең әкеп берсе Әлімді...
Әлім деген Кіші жүздің ағасы,
Әлімді алсақ қайда кетпек қалғаны.
Мен белімді будым осыған.

Бәтима

Әбілхайырыңды мықтап сынап көріп пе ең?
Күндердің күні болғанда
Қарның ашып жүрмесін.

Сауран сұлтан

Талай сынағам,
Сақ етер тисе санына
Сақсыры толса қанына
Сабырын сарықпас сабаз ол.
Осы бір қиын заманда
Бытыраған қазақтың
Басын қосса сол қосады.
Түбін ойлайтын терең ол,
Алысты көретін көреген.

Бәтима

Қайдан білейін.
Өз қасыңда бірер ғана көргенмін.
Сырын сыртқа шығармас
Бітеу жатқан бір жап ед.

Сауран сұлтан

Бопайжан... Бәтима...
Мен бір жайсыз жағдаймен
Келіп тұрмын өзіңе...
Бір төтенше ахуал...
Бар шырықты бұзып тұр.
Мен сіздің ауылға барамын.

Бәтима

Барғаның қалай, апыр-ау,

Құда салмай араға,
Өзің барғаның... қалай болмақ, сұлтаным?

Сауран сұлтан

Мен... сіздің ауылға...
Құда түсуге келе жатырмын.
Алдымен өз сөзіңді алмаққа,
Қосшыларымды қалдырып,
Арнайы саған жолығуға келіп ем..

Бәтима

Мен сөзімді берген жоқ па едім, сұлтаным...
А... Апырау... Сен біздің ауылға
Күйеу емес, құда боп келе жатсың ба?

Сауран сұлтан

Иә...

Бәтима

Не дедің?
Ашып айтшы не сұмдығың болса да...

Сауран сұлтан

Мен сені Әбілхайыр сұлтанға
Айттырғалы келемін.

Бәтима

Астағыпыралла-ау!
Бұл қайдағы сұмдығың?!
Алысқан қол... айтысқан серт...
Бәрі жалған болғаны ма?

Сауран сұлтан

Бопайжан, жалғандығы жоқ зәредей,
Қолденеңнен киліккен мынау іс
Менін де шырқымды бұзып тұр.
Амалым жоқ қайтейін.
Әбілхайырдың таққа барар
Жалғыз жолы осы жол.

Бәтима (елегізіп, үмітпен)

Неге амалың жоқ?..
Жалынайын әкеме,

Жақтасын сол Әбілхайыр сұлтанды.
Бар сиыңғаның сол болса...

Сауран сұлтан

Ай, Бопайжан-ай,
Ет жақын боп шатыстырмай сүйегін,
Қазақ шіркін беруші ме ед пейілін.

Бәтима

О, тәңірім,
Ансағаным, ардағым деп жүрсем,
Хан саудасына салдың ба әкеп басымды?!

Сауран сұлтан

Хан саудасы емес,
Ел тағдырына тартып тұрмын мен сені.
Жатқа емес, Әбілхайырдай арысқа берем.

Бәтима

Әбілхайырдай арысыңа
Шайнап тастаған асыңды бересің бе?!

Сауран сұлтан

Шайнап тастаған асым емес — асылымды берем.
Аялаған ардағымды — жалғандағы қимасымды
берем,

Бәтима

Сауран сұлтан көлгірсіме сен өйтіп,
Алты Әлімді ауызына түгел қаратқан,
Абзал әкем азат қойған басымды —
Хан тұқымы сендердің
Салғызбасын саудаңа.

Сауран сұлтан

Терең емес пе едің, Бопайжан?
Әкең азат қойғанда —
Бас бұйдаңды түріп жіберген жоқ-ты мойныңа.
Отыз ұлды би Достан
Алты Әлімнің тізгінін
Оңай ұстап отырған жоқ қолына.
Отыз ұлы — отыз жерге қаққан шегесі.
Отыз ұлдың ортасындағы жалғыз

— Сенсін алтын қадағы.
Өзекті жерге қағуға
Тосып келген орайын.
Сол орайы келді енді.
Кіші жүздің ханынан артық — бір қызды
Кай құдайға бермек-ті?!

Бәтима

Анқау басым, қапы кеткен скем ғой.
Ыстығым деп, ынтығым деп құшқаным
Саудагер екен қатыгез.
Құшағың жалын — ішің мұз әзәзіл.
Жанымды беріп едім,
Енді бас азаттығымды бермеспін!

Сауран сұлтан

Бас азаттығы дегенді
Қайдан алдың, Бәтима?!
Сен де, мен де, анамыздан туғанда —
Нокта менен қамытты
Қабат киіп туғанбыз.
Оңай деп пе ең ел билігінің өтеуі?
Мына қазақ, Әз-Тәуке хан өлгенде
Бірлік таппай үшке бөлінді.
Отызға бөлінер түрі бар күні ертен.
Ұйтқы керек кобалжыған халқыма.
Бүтіндігі мен бірлігі үшін қазақтың
Құрбандыққа шалып тұрмын бір қызын.

Бәтима

Жоқ, жоқ, ел бүлініп,
Ертіс бұзылса да мен үшін
Бұл зорлығыңа көнбеймін,
Басқаға сал қанды құрығыңды.
Жалғандағы жар дегенім сен болсаң...
Қараң қалсын дүние... (*Жылайды*).

Сауран сұлтан

Сүйгенім асылдың сынығы десем,
Көп ұрғашының бірі ме едің, Бәтима?!
Көрсетпе көз жасыңды! Шыдап бак.
Мен шыдадым, сен де шыда!
(*Бәтима жасын тиып сазарып қалған.*)

Бәтима

Шыда... Шыдап бактым, мен бейбак.
Адам түгіл жел тимеген бетіне,
Отыз ұлдың арасында алшандап
Еркін өскен ерке қыздың зорлыққа
Шыдағанын кім көрген.
Шыдап бактым, мен бейбак.
Ақ некемен салған кезде оң жаққа
Құмырсканың илеуіне салғандай
Жар төсегінен шошыдым.
Бармағымды қарш-қарш шайнап талай түн,
Таң атырдым торға түскен
Өлекшіндей теңселіп.

Сауран сұлтан

Шыда...
Шыдап бақ деп әмір еттім әйелге,
Әбілхайырдай абзал тұтқан досыма
Бір ұрғашыны киып ем.
Әттең дүние-ай, әйелге деген ынтықтың
Азамат ердің құнынан
Ауыр тиер азабы барын білмеппін.
Қызу айкас кезінде
Денеге түскен жаракат
Ауырғаны білінбес
Соңынан шығар зардабы.
Бауыр етімді боршалап
Кесіп әкеткендей болды менің де.
Толарсақтан оқ тиіп,
Қыршып алып үзіп тастап топшысын
Жортып кеткен арлан едім жаралы,
Хан сарайынан аулақта
Жарамды жалап жатқанда
Ел шетіне жау тиді.

«АҚТАБАН ШҰБЫРЫНДЫ»

Алыстан үрейлі сарын естілгендей, кенет сол сарын ұлғайып, аяғы
ызы-кию шуға ұласты.

Мақыраған кой, бақырған түйе, кісінеген, шыңғырған жылқы.

Дүрліккен мал дүбірі, шапқан ат дүрсілі. Дабыл қағып кикүлап
ұрандаған шапқын сарыны ызы-кию үрей шуылын көктей өтіп өктем
самғайды.

Қарсыласып соғысып жатқан әскер жоқ. Бейбіт, бейқам елге тиген
сойқанды сүргін.

Бірнеше еркек көйлек-дамбалшаң жүгіре шығып, кейбіреуі найза
қағыстырып, қайсыбірі жалаң қолмен айқасып қаза тауып жатыр.
Төсектегі әйелдерді шыңғыртып, шашынан сүйреп баратқан жау
сарбаздары; қараңғыда ойдым-ойдым сәуледен, кейбіреулердің
әйелге әукесі түсіп, оқырана күлген өлермен кескіндері көрініп
қалады.

Бір шетте Қонтәжі. Ол алдындағы мың басыға әмір беріп тұр.

Қ о н т ә ж і

Шеріктерге әмірімді тез жеткізі!

Алаң болып олжаға

Бөгелмесін жолынан.

Өлексеге үймелеген қыранның

Қиялап ұшқан қаршыға

Жолып қнып кететін.

Кейін келер қалың көш

Жинап алар қазақтың

Бар тірнегін қалдырмай.

Қатын-қызың бұл елдің

Жол-жөнекей жәукемдеп

Бой суытып жатпасын.

Мауық басар кезең әлі келген жоқ.

Алдымызда толас бермес сүргін бар,

Қан сасыған қырғын бар.

Шалдырмай өтсе сол сыннан

Ұрғашысын қазақтың

Түп-түгел пышақ үстінен

Үлестіріп беремін!

Ал, қазір қатыны мен қалашын,

Алжыған шалы мен бесіктегі баласын.

Түгел қырсын, тірі жанды қалдырмай.

Түгел қырсын, тып-типыл.

М ы ң б а с ы

Құп таксыр!

Қ о н т ә ж і

Түгел қырсын, түп-түгел,

Тірі қалған қазақты,

Көрсетпесін көзіме!

Қалдырмасын ұрпағын!

М ы н б а с ы

Күлдық, алдияр!

К о н т ә ж і

Қалдырмасын ұрпағын...
Екі көкжал қырқысса
Бірі қалмай бірі өліп
Бас сауғалап кетпейтін.
Апат болған арланның
Бөлтірігі қалса артында
Қапысын тауып бір қабар.
Қалдырмасын ұрпағын.
Жеңілген жау ес жиып,
Бел көтерсе қайтадан
Салар сұмдық сойқанды.
Қайта шапқан жау жаман.
Артында тұяқ қалмасын.
Түгел қырсын тып-типыл.

Контәжінің сөзінің соңғы жағын тағы да айқай-шу көміп кетеді.
Шыңғырған ана даусы, шырқыраған сәби даусы. Жас нәрестені
бесігімен найзаға шапшып жүгіріп өткен шеріктер көрініп қалады.
Ақсақалды шалды сақалынан сүйреп шығып найзалаған, әйелдерді
қылышпен шапқан шеріктер.

Қараңғыны дүрліктірген қызыл қырғын шапқын дүрілі басылады.
Қараңғыда ұлыған қорқау қасқыр мен жапалақ даусы бірте-бірте
күшейіп, жанынды елегізітіп, төбе күйканы шымырлатады.

Ақырын «Елім-ай» сарыны естіледі. Түнекке саңылау кіріп
қаракөлеңке күлгін тартады. Ала-кеуім, бейуақыт. Арып-ашып,
босып келе жатқан халықтың қарасы көрінеді. Босқынның алды
сахнаға келіп тоқтайды. Ақ сақалды, аруақты кісі — үйсін Төле
би бар ортасында. Көп ішінеп қарт ана Төле бидің қасына келеді.

Қ а р т а н а

Талай боздақ бүлдіршін,
Толықсыған арулар.
Қыршынынан қиылып
Аңырап қалдым артында.
Қаудыраған кәрі сүйекті
Сүйретіп келем мен бейбақ.
Өзі берген ит жанды
Алмағаны тәңірім,
Әлі де көріп болмаған
Бар ма деп сорақы сұмдығым,
Жан-жүрегім шошиды.

Уа, Төле би,
Сені халқын
Көрегенім деуші еді,
Ақ табан боп шұбырған,
Қаралы мына халқыңның,
Көргенің бар ма, жарқыным.
Тоқырайтын тұрлауын?
Бордай тозған казактың
Босагасын бекітіп,
Еңсесіп қайта көтерер
Көрдің бе үміт сәулесін?
Түйгенің мен сезгенің
Жорамалың бар болса —
Айтсаңшы мына езілген еліңе.
Етегін қағып, ес жиып
Көтерсін де еңсесін.

Т ө л е б и

Алдан талай сүргін көрем, кейуана.
Толас таппаған қырғын көрем.
Алма бетін айғыздап,
Шашын жұлып зарлаған
Қатын-қызын көрем казактың.
Сонда да үмітсіз емеспін.
Елімді тоздырған бұл жойқып,
Қақыраған казакты
Қайта қосып бүтіндеп,
Түгендеп берер түбінде.
Осы менің жорамалым, үмітім.

Қ а р т а н а

Арты қайыр көрінед,
Жорамалың оң болсын.
Әумин.
Әйтсе дағы бұл таңда
Көрініп тұрған төбесі
Жаксылықты айта алмай,
Қиналдың-ау, жарқыным.

Т ө л е б и

Жұбаныш болар жылы сөз,
Заманың әдіра қалды ғой.
Жаба тоқып жауырды

Жұбатқанша бұл елді —
Ащысын айтып аямай
Ашындырғанын абзал-ды.

Жаракты тобымен Сауран сұлтан кіреді.

Сауран сұлтан
Ассалаумағалайкүм,
Айып етпеңіз, ақсақал,
Бұрын-соңды көрмесем де жүзінді,
Жорамалдап тұрған жайым бар.
Үйсін Төле би бабамыз
Сіз болмағай едіңіз?

Төле би
Уағалайкүм ұссалам!
Болсақ болармыз.
Жолың болсын, батырым.

Сауран сұлтан
Сауран сұлтан дейтұғын
Ініңіз болам, ақсақал.
Арып-ашып алыстан,
Қиналып келген шығар деп
Алдыңыздан шығып ем.

Төле би
Көп жаса, шырақ, сұлтаным,
Кұдайдан қайтсын құрметің.
Қолпаштасаң да қаншама
Қаудыраған жалғыз шал
Кімге тұлға болмақ-ты.
Шапқындыға ұшыраған ағайын
Босып келе жатқан қалың ел —
Соның қамын не қылдың?
Мойның алыс жер шалғай,
Орысқа тіреп арқанды —
Аман тұрған әзірге
Сен едің ғой Кіші жүз.

Сауран сұлтан
Күтіп алып жатырмыз
Қолда барды аямай.

Барға мәзір, жоқ жағдай,
Күн туғанда басына
Алпамсадай азамат
Қауызына тарының
Сыйып кетер деуші еді,
Атырау мен Алтайдың
Арасына сыя алмай
Ағайынмен алысып
Шашырап жүрген ел едік.
Көңіл шіркін сыйғанда
Бір өңірге бәріміз
Түгел сыйып жатырмыз.
Әбілхайыр хан сәлем айтты, қария.
Ауыр күнде ақыл қосып
Бірге болмақ ойы бар.
Қаруын қамдап, қол жинап
Дайындап жатыр жасағын.
Асқынған жаудың алдынан
Тосқауыл боп бөгерге
Әзір қолға басшы боп
Аттанып барам, қария.

Т ө л е б и

Бір жақсылықтың пышанын
Көрсетіп тұрсын, сұлтаным.
Жау бар еді-ау іргемде —
Ағайынға арқа сүйейін
Деп ойламай Семеке
Окшаулашып ол жатты.
Қалың Арғын, Найманнан
Асып кайда барад деп
Қамсыз қалды Қайып хан.
Әбілхайыр алдын ойлапты.
Көсем тұтқан пысығың
Ағайынмен аңдысып
Іргесіне үңілмей
Алысқа салса пазарын
Жақсылық демей не дейін.
Екіншісі өз ісін,
Ақ көкірек Саураным.
Қалың елдің тізгініне таласып,
Қырқыспаған кезің жоқ еді, хан-сұлтан
Жәдігенің тұқымы,

Агадан тудым деп асқынбай,
Әбілхайыр ханменен,
Қиямет мына кезеңде
Тізе қосып шығыпсың.
Осы бір ізгі ісінді
Бүтіндіктің басы болғай деп тіледім.

Төрт-бес жасар бала жетелеген кемпір келеді.

К е м п і р

Уа, би мен сұлтан, дәтім бар.
Мына бір шикі өкпе кебенек
Алдарыңа келіп тұр.

Т ө л е б и

О, жөніңді айт, жаркыным.

К е м п і р

Орта жүзде қалың найман ішінде
Садыр деген ел едік.
Сол Садырдың ел ағасы үлкені
Жомарт батыр атанған.

Т ө л е б и

Білуші ем Жомарт батырды.

К е м п і р

Түн ортасынан асқанда,
Шырт ұйқыда жатқанда
Ауылына батырдың
Қапысын тауып жау тиді.
Ер азамат атын ұстап міне алмай,
Ақ сауытын кие алмай,
Қарусыз айқасты жауменен.
Жомарт батыр бас болып
Бекініп алып шатқалға
Таспен соғып дұшпанын
Таң атқанша соғысты.
Таң сәріде қаза тапты қайран ер
Тоғыз бірдей арысы
Бірге сұлады әкесімен.

Төле би

Шәһит кеткен екен ғой.
Иманды болсың асыл азамат.

Кемпір

Хайуаннан да қаскөй екен қас дұшпан.
Рахымнан нышан жоқ.
Еңкейген мүшкіл кәрі мен
Бесіктегі сәбиді
Найзаға түгел шанышты.
Мына сәби Қазанғап
Төңкерген қазан астына
Алып қалдым жасырып.
Түгел қырды ауылды
Рулы елдің артында
Қалған жалғыз тұяқ бұл.

Жұрт шошынады. «Астағыпыралла, неткен сұмдық!» «Хайуан екен
хайуан да сәбиге қас қылмаушы еді ғой». «Жап аяйтын не қалды!»
деген дауыстар.

Кемпір

Өлмелі мендей кемпірдің
Осы жерге жеткені
Ит жандылығы шығар-ақ.
Мына Қазанғап жетімді,
Өз қолыңа ал, Төле би.
Жаугершіліктен түскен олжа деп
Салып қойма малдарыңның соңына.
Азамат қылып жеткеріп
Еліне қайтар ұланды.
Кіндік кескен жұртына
Оралып түтін түтетсін.
Аты өшпесін рулы елдің.

Төле би

Бері келші, балақан Қазанғап.
Қыруар елдің артында қалған жалғыз көпек. (*Маң-
дайынан сипап*) Қолыңды жайшы, батамды берейін.
(*Бала қолын жаяды*)

Төле би

Күніренген еліңнің,
Запыран құсқан шеріңнің

Кесапаттан айығып
Күлер күнін көрерсің.
Суалып қалған көліңнің,
Өрт жалаған өріңнің
Көдесі қайта тұтасып,
Шалғыны қайта жайқалып
Түлер күнін көрерсің.
Шашын жұлған анаңның,
Бетін жыртқан апанның,
Уанғанын көрерсің.
Босып кеткен халықтың
Белін қайта көтеріп,
Айбат қылып жауына
Ту алғанын көрерсің.
Адасып қалған күшіктей,
Шикі өкпе кебенек
Кемеліңе толарсын.
Көндіріп жауды ыркына,
Ата қоныс жұртына
Ырғалып қайта қонарсын.
Күндердің күні өткенде
Жетімек жалқы көр бала
«Қазанғап» деп ұран шақырған
Рулы ел сен боларсын.

Төле би сөзінің аяғында — сахнада қол жайып тұрған жалғыз
бала — Қазанғап.

САРДАР САЙЛАУ

Барак сұлтан мен Сауран сұлтан келе жатыр.

Б а р а к с ұ л т а н

Дер кезінде оралдың, бауырым.
Асқынып кеткен дұшпанның
Тұмсығын тасқа соқтырған
Сауран сұлтан болды деп
Күмпілдеп жатыр қалың ел.
Құтты болсын мәртебең.

С а у р а н с ұ л т а н

Шып пейіліңнен айтылса,
Барак аға, күрсапмын.

Б а р а қ с ұ л т а н

Сен пейіліңді Әбілхайырға бергенмен,
Біздің пейіл өзіңде ғой, Сауран бауырым.
Жәдігеден туғаныңды
Сен ұмытқанмен біз ұмытқан жоқпыз.

С а у р а н с ұ л т а н

Аталастарымның осынша шын бауырмал екенін
бұрынырақ білсемші.

Б а р а қ с ұ л т а н

Сыртқа тепкен біз емес,
Тас бауыр болған өзіңсің,
Таразының екі басы теңесіп дәл келгенде
Ауып шықтың жат жаққа.
Жә. Өткеніңе салауат,
Жәдігенің әулеті
Сынасар жерге келіп қалдық тағы да,
Қарыңа тартар күнің бар ма, жарқыным?

С а у р а н с ұ л т а н

Сардарлық қой айтпағың?

Б а р а қ с ұ л т а н

Я. Қол бастаушы кім болмақ?
Үш жүздің сарбаздарының тізгіні
Түйіскелі тұрған жоқ па бір қолға?
Кімнің қолын лайық көресің,
Сол тізгінді ұстауға.

С а у р а н с ұ л т а н

Ау, үш жүздің үш ханы бар.
Билікті бөлісетін де
Өлісетін де солар ғой,
Тізгінді маған кім берсін.

Б а р а қ с ұ л т а н

Қол кімдікі болса
Тізгін де соныкі емес пе?
Кіші жүзге таңдау тиер түбінде
Кімді атамақсың сонда?

Сауран сұлтан

Атып алмаған аюдын
Бөліске салмай терісін
Қоя тұрсақ қайтеді,
Барак аға?

Барак сұлтан

Өрлігің болса да көлгірлігің жок еді.
Жалтарғаның жараспас,
Өсеке тұқымына еткен еңбегің
Еш боп кетіп жүрмесін?

Сауран сұлтан

Сонда не демексін?

Барак сұлтан

Жақсылықты көп жасай берме ханыңа.
Борышкер болып қалады ол саған.
Бүгінгі алған дүниесінің,
Төлеуі болар түбінде.
Соны ойламайды деп пе едің Әбілхайыр.
Аласысы бар адамның жоғы жақсы барынан,

Сауран сұлтан

Барак сұлтан іш есепке жүйріксің,
Әттең аңдығаның от басы.
Ағайынмен аңдыспай
Алысқа караған кезінді көрсемші.
Үш арыстың баласы, бір қолға берсе тізгінді.
Қақыратып қайтадан,
Үшке айырсақ не болмақ?

Барак сұлтан

Үшке айырма
Тек ұстайтын қолды тап.
Өсеке баласына осы билік олқы ма?
Хандығына қосып Сардар қылсаң үш жүзге
Шалдырмай кетер аяғын.
Тактан күдер үздіріп,
Жәдігенің тұқымын
Ерттеп мініп алмасын,
Тап сонда өзің боларсың алдыменен мөңкітін.

Аңғалдықпен аңдамай
Қыл майканның түбінен
Қылғындыртып алғасын
Тулағанынды қайтейін

Сауран сұлтан

Барак сұлтан, жайым мәлім өзіне
Іздегенім елге тұтқа болар ұл еді,
Сол азамат табылса,
Қосшылықты қорлық тұтар жайым жоқ.

Барак сұлтан

Тапқаның Әбілхайыр ғой.

Сауран сұлтан

Я. Бәрімізден артық көрдім ақылын
Ойлағаны мансабы емес басының.
Бүлінген жұртын бүгіндеп,
Қабырғалы ел етіп
Жат тұмсығы батпайтын
Қамал қылмақ ойы бар.

Барак сұлтан

Қамал соғып, қала сап,
Жер шұқыған ел емес,
Қонарымды сай білсін,
Көшерімді жел білсін деп
Босып жүрген халықты
Қай қазыққа байлайсың?
Қазақ деген ағын су —
Оны қалай бөгейсін?
Қазақ деген соққан жел —
Оны қалай қармайсың.
Қол жетпеске құлаш ұрмай,
Қолыңа іліккенін қарма.
Сен алысқа қарап асқақтайсың,
Ал ебі барлар аяғыңның астындағыны
Алып жатыр жымқырып.

Сауран сұлтан

Осының ғой, бездіретін, бауырым,
Жібекті түте білмес жұп қылады.
Сен біреу емессің,

Сен көпсің. Барақ.
Сенің осы пиғылың
Елімді бордай тоздырған.
«Ауылыңды жау шапса,
Бірге шап» деген мақалды
Шығарған да сендерсің.
Бірге шауып Жоңғармен,
Қазақ деген еліңді
Хан талапайға салмақсың.

Б а р а қ с ұ л т а н

Бүгін көрген^{*} қоқай ма?
Сүргін бітер, жау кетер.
Ел де келер қалпына.
Сақалыңды сипап қалма тек сонда,
Әбілхайырдың тілі тәтті, ділі қатты.

С а у р а н с ұ л т а н

Жан едің ғой шашылмайтын бекерге.
Өтпес жерге сына қағып қайтесің.

Б а р а қ с ұ л т а н

Әбілхайырға менің астымдағы тағымды бердің,
Өз қойыңдағы жарыңды бердің,
Енді жаныңды берген екенсің.
Ырысың мен құтың еді-ау, Бәтима.
Қазақтан ондай қыз күнде тумайтын.
Отыз қатын алсан да,
Орны толмас Бопайдың. (*Кетеді*).

С а у р а н с ұ л т а н

Басқасы келмей қолыңнан
Бітеу жараға біз сұғып,
Бір шабақтап кеттің-ау.
Басымды тігер ісіме
Бір әйелді кия алмай,
Қиналғаным не еткенім?!
Басылмай қойды-ау, аңсарым.
Боз баладай алып ұшып жүрегім,
Хан сарайға жеткенімше асықтым.
Қон етімді кесіп алса қыңқ етпес,
Қайда қалды қайратым мен қажырым?

Әбілхайыр мен Бәтима ханым келеді.

Әбілхайыр хан

Аман-есен жеттің бе, Сауран бауырым?

Сауран сұлтан

Армысың, хан нем. *(Екеуі құшақтасып көріседі)*

Әбілхайыр хан

Жақын тартып жасыңнан
«Аға» деп қалған дағдыңнан
Жаңылмасаңшы, Саураным.

Сауран сұлтан

«Жақыныңды жаттай сыйла
Жат жанынан түңілсін».
Хан сыйлауды қазаққа
Үйретейік те өзіміз.

Әбілхайыр хан

Хабарыңды естіп алыстан,
Қуанып жатырмыз, бауырым.

Бәтима ханым

Ау, хан нем,
Бізге дағы кезек бер,
Қайнымызбен көрісіп
Мауқымызды басайық.
(Сауран сұлтанға)
Қалың елің кастерлеп
«Батыр» деген ат қойды.
Ол атыңды айтпасам
Қолпаштамады демессін.
Үйреніп қалған аузыммен
«Сұлтаным» дейінші.
Кел, сұлтаным, көріселің.

Сауран сұлтан

Қарашысына не деп ат қойса да
Ханшайымның еркі ғой. *(Көріседі)*
Тұнығымды шайқап кеттің-ау тағы да,
Айтпасаң етті құлақтан кіріп қолқама жетер
«Сұлтаным» деген назыңды.

Бәтима ханым

Хабаршыңа қуанышыңды жеткізген
Ат мінгізіп, тон кигіздім қолымнан.
Семіріп қалдық дақпыртыңа сыртыңнан.
Ал, енді бір, өз аузыңмен сөйлеші.

Әбілхайыр хан

Я, көзбен көргеннің түйгені де көп болмақ.

Сауран сұлтан

Құлағыңмен естігенің сес беріп
Үрейінді алса дағы қаншама,
Көзбен көрген сұмдық екен, хан нем,
Түйесі ботасынан айрылып,
Анасы баласынан айрылып,
Қопарылып кіндік кескен жерінен
Күңіреніп босып келед қалың ел.
Қан қақырып, запыран жұтып аһ ұрып
«Елім-ай» деп еңіреген зарына,
Қанша қатты шар болатпын десем де
Сай-сүйегім сырқырады, хан нем.
Оқ қағарың Шөмекей мен Жеті ру
Шапқынның алды оларға да жетіпті.

Әбілхайыр хан

Естіп жатырмын.
Күңіренген елдің гөй-гөйі,
Біздің құлаққа да жетті гөй.
Ал, көрген түйгенің бар ма, басқа да?
Қалып па екен халықтың
Қайрат қылар қауқары.

Сауран сұлтан

Жаудың нағыз өтінде,
Отқа бұрын шарпылған
Орта жүз бауырың емес пе?!
Ашынған екен Арғын, Найман баласы.
Арттарынан күш жетіп,
Қолға қару тиген соң
Аттап өтті ажалдан.
Ең аяғы мөжан топай қойшысы
Ер азаматтай ерлік етті айбынды.

Әттең, қапы қалғаны болмаса
Ерлігінен мін таппадым.

Бәтима ханым

Қапыда қалған қайран ел,
Еңсесін қайта көтерсе...

Сауран сұлтан

Сол жақсылықтың нышанын
Түйіп қайттым, хан ием.

Әбілхайыр хан

Ал, жаудың сыңайын не дейсін?

Сауран сұлтан

Арышын басып асқынған
Бір тойтарып тастадық.
Бірақ қалың жатыр арт жағы.
Жоңғардағы ойрат жөңкіліп
Тұтас көтерілген түрі бар.

Әбілхайыр хан

Я, үлкен сүргін алда тұр.

Сауран сұлтан

Бүгін де үлкен бір түйін
Шешілмек деп естідім.

Әбілхайыр хан

Пәтуа менен бірлікке
Жетсек деген үміт бар.

Сауран сұлтан

Қолды кімге бастатпақ екен ағайын,
Аңғартты ма көмейін?

Әбілхайыр хан

Алдын ала еш қайсы
Аңдатпай тұр ажарын.

Сауран сұлтан

Күш кімдікі болғанда
Тізгін де соныкі болмай ма?!

Бас сауғалап келгенде
Билікке таласар қандай хап?

Б ә т н м а

Күйзеліске түскен елдің көңілі
Шетін келер, сұлтаным.
Астамшылықпен аңдамай
Жарасын басып алмайық.

Ә б і л х а й ы р х а н

Қалың әскер тізгінін
Ұстатуға өзгеге
Менің дағы құлқым жоқ.
Әйтсе дағы, биліктен бұрын бауырым,
Бірлік мені қинап тұр.
Әліптің артын бағайық,
Сабыр кыл, Сауран батырым.

Бөкенбай кіреді.

С а у р а н с ұ л т а н

Хан нем, Орта жүзде Керейден шыққан азамат
Бөкенбай батыр құзырыңа келіп тұр.

Б ө к е н б а й

Ассалаумағалайкүм, алдияр.

Ә б і л х а й ы р х а н

Уағалайкүм уссалам, батырым.

Б ө к е н б а й

Алдияр,
кер заманға кез болдық.
Пана іздеген торғайдай
Босып жүрген халқың бар.
Ел дертіне ем іздеп,
Алдыңа келген қарашыңның бірімін.

Ә б і л х а й ы р х а н

Елдің дертіне ем табатын
Ер азаматы емес пе!

С а у р а н с ұ л т а н

Бөкенбай батыр беренмен

Қан майданда табыстық.
Жолдасы үшін жаны пида
Нағыз жомарт ер екен.
Қалқан қылып кеудесін
Алып қалды ажалдан.
Өле өлгенше өтелмес
Қарыздар болдым батырға.
Хан алдында, қанды көйлек дос болып,
Серт беріссек деп едім.

Б ө к е н б а й

Сауран батыр асыра мақтап жібердің,
Сен де сақтап қалып ең
Менің шыбын жанымды.

Ә б і л х а й ы р х а н

Көксегенімді көргендей болдым-ау
Екеуіңнің ісіңнен.
Өнеге болсын өзгеге —
Қаруларыңды алмасып,
Дос болындар айнымас.

Б ө к е н б а й

Төреңе құлдық, алдияр.

Сауран сұлтан

Құп аламын алдияр.
Келші, батырым — бауырым.

Екеуі қылыштарын алмасып құшақтасып көріседі.

Ә б і л х а й ы р х а н

Қәне, Бәтима ханым, Сауран бауырым,
Өзіміз шығайық қоңақтардың алдынан,
Иіліп төсек, жатып жастық болайық.
Жолын іздейік мәмленің.

Бұлар кетеді. Қайып хан мен Төле би келе жатыр.

Қ а й ы п х а н

Төле би, осы бастан сөзімді
Пісіріп алам өзіңмен.
Сардарлыққа шын таласам, — жол менікі.

Төле би

Бағып көрелік ағайынның аусарын.
Тұтас ұстап бар қазақты билеген
Заманы жоқ әз-Тәукенің кешегі.
Жауға шабар қол табылмаса да
Тізгінге таласар қол табылады бұл қазақтан.
Сен жалғыз емессін, Қайып хан.
Үш жүздің бес ханы бар.

Қайып хан

Болса қайтейін, жол менікі.
Мұбада жолымды бермесе
Мен де жоқпын оларға.
Сөз дегенге шорқақпын.
Қыңырлығыма бір басып
Кисайып жатып алайын.
Тіл мен жакты құдайым
Аямай саған берді ғой,
Өзің ніп алып келгін ар жағын.
Біріміз қыссақ сығымдап,
Біріміз жайлап сипасақ
Қайда бармақ, тәйірі.
Өнерінді салып бақ.
Оң жамбасыма мен сені
Отырғыздым ба, бекерге.

Төле би

Алты-алашты түгел билеген
Әз-Тәукенің де оң жамбасы
Орным болған заман-ай.
Құдай салса қайтейін.

Қайып хан

Кәне шалым, ханың үшін аянба.
Орта жүздің қаз дауысты Қазбегі
Қыңыратқып келмей қапты жиынға.
Енді сенен сөз асырар адам жоқ түге.

Екеуі шығады. Бұларға ілесе Семек хан мен Мыртық би келе жатыр.

Мыртық би

Хан нем-ау, екшей келсе үш жүздің

Сардарлыққа сізден артық кімі бар?!
Орта жүзден Семеке хан тұрғанда
Әбілхайыр мен Қайып хан
Жолын қалай бермейді.
Ұлы жүз бен Кіші жүз
Бірі момын, бірі содыр,
О бастан-ақ құдайым
Орта жүзге жазған жоқ па билікті.

Семеке хан (оны тыңдамай)

Келмей қалды Қаракесек Қазбек би,
Бұл қылығын жорысам екен қалай деп?
Әй, тереңге тарттың-ау, Қаздауыс.
Күні кеше хан Тәукенің тұсында
Бірі болып жеті жарғыш биінің
Қазақ тұрмақ қарақалпақ, қырғыздың
Басын қосып билік айтқан Қазыбек
Жалғыз қазақ тартысқанда өзара
Араға түсіп ұсақтап,
Қайтейін деп жатырсың-ау сен бүгін. (Мыртық
биге)

Сұңқар қылып ұшырамын мен сені,
Жоктатпағын қаз дауысты Қазбекті.

Мыртық би

Хан нем-ау, Қазбек-Қазбек дейсіз кеп,
Бір адамдай тіл мен жакты құдайым
Бізге де берген аямай.
Дауын болса алып келші алдыма,
Шықпастай бір шырғалаңға салайын.
Үш арыстың баласы
Үш жүзі жыл бойы дауласып
Бітім таппай қырқыссын.
Шүкіршілік бергеніне алланың,
Іске ұятты болсам да
Сөзге ұялған жерім жоқ.

Семеке хан

Бүгін хандар сөйлейді.
Сен жұрттың аузын бағып,
Аңдып отыр қапысын
Мен ұсақсынып қалғанымда іркіліп
Сабақтап әкет ар жағын.

Ілік тауып сөздің түбін түрткілеп,
Шымшып алып түртіп жібер шаптан бір.
Сен ыршытып, тулатып берсең оларды
Басалқы сөз қайтып келер өзіме.

Мыртық би

Е, хан ием,
Бұл міндетіңе қиналман,
Шаяндай бір шағып берейін,
Ыршымай көрсін әп бәлам!

Семеке хан

Байка бірақ,
Насырға шабар сөз айтпа.

* * *

Хан ордасы. Әбілхайыр хан, Бәтима ханым, Барак, Сауран
сұлтандар қонақтарды қарсы алып тұр. Өз топтарымен Қайып хан,
Төле би, Семеке хан, Мыртық билер келеді.

Бәтима ханым

Күн Шыңғыс бабамнан өрген хан задам
Қарадан шыққан жақсы менен жайсаңым,
Алыс жайлап, алшақ жүрген өңшең асылым!
Бастарың қосылды себеппен.
Ауыл қондырып әр қайсыңның алдыңнан
Бар-ақ еді күтіп алар орайым
Қысыл-таяң заманаға кез келіп,
Қарбаластан сасып-пысып жатырмыз.
Осы-ақ болды барша мәзір, жоқ жағдай.

Төле би

Салтанат құрып, сайран кешер заман ба?!
Ел басына бұлт оралса
Жоралғы жолда қалады.
Алда риза болсын, Бәтима ханым.

Бәтима ханым

Екі ханым екі арысымды билеген,
Екеуің де сынығысың асылдың,
Қымбатымсын кимайтын.
Қайсысынды төрге бұрын шақыруды біле алмай

Қиналып тұрған жайым бар.
Ел агасы ғой, екеуіңнің ортаңнан
Төле атама жолды берсем деп едім.
Қарадан шыққан Бәтима
Қарына тартып тұр демессіз.
(Төле би төрге шығады).

Сауран сұлтан

Ақылыңнан айналайын, Бопайжан,
Алдын ала екі ханның еңсесін
Еңкейтіп бір бердің-ау,

Барак сұлтан

Иә... ырысың ғой ақылды болса алғаның,
Ырысты екен Әбілхайыр шіркінің.

Бәтима ханым

Төрге шығыңыздар, хан зада,
Жақсы менен жайсаңым.
Үш арыстың баласы
Күн туғанда басына
«Ой бауырымдап» көрісіп
Табысып жатыр ағайын.
Ел билеген хандарым,
Ендігі сөзді сендерден
Тосып отыр қалың ел.
Мәслихаттарыңа береке бітім берсін.

Бәтима ханым тізе бүгіп, сәлем етіп шығып кетеді. Хандар мен билер жайғасып отырады. Кім сөз бастарын білмей аз уақыт үнсіз қалысады. Кейбіреулер ыңғайсызданып қақырынып қояды.

Төле би

Біз қонақпыз,
Әбілхайыр хан, ел иесі сенсін ғой,
Сөзді өзін бастай бер.
Есеміз кетпес біздің де
Кезегімен қақсармыз.

Әбілхайыр хан

Қер заманға кез кеп тұрмыз мінекей
Күні кеше қандай едің, қарындас?
Бүтін тұрған ажырамай арамыз.
Әз-Тәукенің заманында

Кімнің қолы батып еді жонына?!
Тап осылар тоқ болса
Бізге де тыныш болар деп
Үрпін жүрген қонсылар
Бүгін неге асқынды?
Торғауытың мен Ойратың
Бетін қашан бері қарай бұрып еді?!
Іздемеуші ме ед жемтігін
Сонау арғы шұршіттен.
Ал, бүгінгі күнін не болды?
Ойрат келіп ойрат салды ордаңа.
Арқа көлде сұлатып,
Ақтабан қып шұбыртқан жоқ па халқыңды.
Осының бәрі Ойраттың
Күші озғанынан деп пе едің?!
Жоқ, Ойрат күші озған жоқ.?
Ол Қазақ күшінің тозғанын
Неге тозды?

Тоздырған кім, ағайын?
Түбін қазып айыпкерді іздейтін
Заманың емес бүгінде;
Жан алқымға тіреліп
Қысылтаянда тұрған жайың бар.
Жедел hareket қажет, hareket.
Hарекет басы біршілік.
Бір жагадан бас, бір жеңнен қол шығарып
Бар әскерін үш жүздің
Бір басшының қолына
Түгел жинап берейік.
Пәтуа қылайық осыған.

С е м е к е х а н

Бұл пәтуаға бармасак та өзіміз,
Дұшпаның-ақ әкелген жоқ па еріксіз
Басқа сөздің көрмей тұрмын орайын.
Сен не дейсің, Қайып хан?

Қ а й ы п х а н

Мен не дейін, түге?!
Мен де ағайынмен біргемін.
Тек қол бастаушы кім болмақ,
Айтшы, түге, соынды
Тек өздеріңе қарай бұлтармай

Жүгініп тұрып жолына
Жоралғысына қарап айт.

С е м е к е х а н

Қайып хан,
Аға сыйлап өскен елміз ғой.
Үлкендігіңе дауым жоқ.
Әйтсе де осы тұстағы
Басқа боп тұр-ау жоралғы.
Жоңғардың тұңғыш соққысын
Жонымды тосып көтердім.
Кім бастаса соғысты
Бітіруші де сол болмақ.
Жолына егер жығылсаң
Дәл осыған тоқтарсын.

С а у р а н с ұ л т а н

Айтысып кеттің екі аға,
Інім бар ед деп артымда
Есіңе неге алмайсын.
Кіші жүздің де санатқа
Кірер күні болар ма?
Егер ондай күн болса
Келіп тұр дәл осы жолы орайы.
Мен қамшы тастап толғанып
Дау қуған адам емеспін,
Ақ найзаны қолға алып
Жау қуған адаммын.
Анайы айтсам айып етпегін:
Қол кімдікі болса —
Жол да сонікі емес пе?!

М ы р т ы қ б и

Е, бәсе,
Дәл осылай боларын
Көңілі құрғыр сезіп ед.
Дауды салып ағайынның алдына
Ақ жолына жүгінудің орнына
Дізеге сап, жұмырығыңа бастың ба?!
Басарсын сен Кіші жүз, басарсын.
Сені де ағайын деп мен бейбақ
Босқа емексіп жүрдім-ау.
Сөйтіп шоқпарынды шошандатпасаң

Сен Кіші жүз боласың ба?!

Т ө л е б и

Әй, Мыртық би,
Қыршаңқы болған түйедей
Сүйкене берме әркімге.
Пәтуа бітім іздеген
Ағайынның шырқын бұзбақ па ең?!

М ы р т ы қ б и

«Аға, аға» дегенге
Асқақтай берме, Төле би.
Мен де
Көкшулан, көк сақал болғанмын.
«Мыртық» деуін қарашы...
Е, Мыртық болсам қайтейін.
Бермеген бойын құдайдың
Кімнен тартып аламын.
Оның есесіне тәңірім
Талмайтын тіл мен жак берген.
Жатырынан анамның
Зарлап туған зар жақпын
Сөйлерменге келші тура қарсыма,
Төле би деп атансаң да неше бір
Әуселенді көрейін. *(Қоқиланып қояды)*

Т ө л е б и

Саған сірә дауа болмас жарқыным.
Нағыз бей дауа екенсін.
Менің шекісерім де, бекісерім де
Айналайын даусыңнан
Қазбек еді қаз дауыс.
Қазбек бүлінгенді бүтіндеп жүргенде,
Бүтінді бүлдіріп жүретін
Сен едің ғой, Мыртық би.
Қартайған мына шағымда
Сені берген қарсыма
Көктен келген зауал ма?
Болмаса мына бәйгеге
Тұлпарын қоспай Қазбектей
Қыршаңқысын қосқан Қөкшолақ
Семеке хан салған зауал ма?
Қайдап білейін, шырағым.

Мыртық би

Ойбай-ау мына Үйсіннің
Сөзі өтіп кетті-ау сүйектен.
Алдияр ханым, ойбай-ау
Не ғып шыдап отырсын.

Семеке хан (ашулы)

Отыр омалғыр
Өшір үніңді.

Әбілхайыр хан

Уа ағайын,
Сөйлер сөзге келгенде
Бәріміз де төрт аяғы тең жорғамыз.
Әттең, пәтуалы іске келгенде
Төрт тұяғымыз тапырақтап
Аннан-саннан бір тиеді.
«Бірлік-бірлік» дейміз-ау,
Сол бірліктің шешімі
Билікке келіп тірелсе
Ісімізден қашып кетед береке.
Мына бір төнген апаттан
Қазақты сақтар бір дауа
Бірлік болса айнымас
Сол бірліктің құнын алдымен
Мен төлейін ағайын.
Бездім осы биліктен.
Қол басыны екі арыс.
Қалағаның сайлаңдар.

Сауран сұлтан (абыржып)

Апыр-ау,
Әбілхайырға не болған,
Сақалды қолдан бергені?

Барак сұлтан

Асықпа, бауырым,
Әбілхайыр залым ғой,
Бір ойлағаны бар шығар.
Қағыспай жатып биліктен
Оп-онай безіп шықты деп
Өз басым сірә сенбеймін.

Қайып хан

Ақылыңа қанық едім, карағым,
Абзал інім Әбілжан.
Жол білген нағыз сұңғыла
Адамның ісін істедің.
Өзгелерге де жол салып,
Жөн көрсетіп кеттің түге
Ал енді, сен арылшы, Семекс.

Семекс хан

Алға тұтып отырмыз ғой аға деп,
Алдымен сіз арылығыз, Қайып хан.
Шүкіршілік, сөз кезегін тосатың,
Сабыр берген құдайым.

Қайып хан

Жолым солай.
Менің сөзім соңғы сөз.
Өз көмейінді аңғартып шық алдымен.
Менен, түге сөз қашпас.

Семекс хан

Жолың үлкен емес еді демеймін.
Кәдесі келгенде аға тұтып, Қайып хан
Жол бермеген жерім сірә жоқ еді.
Мына тұстың бөлек боп тұр жосығы
Тұщы етіме ащы таяқ
Алдымен тиген мен едім.
Ойратта кеткен құны толмас кегім бар.
Әрине, қай қазақтың кегі жоқ,
Кімнің елі бүлінбеді ойраттан.
Дәл осылай дау айтсаң
Құлдық ұрам уәжіне.
Бірақ... салмақтап көрші әйтсе де:
Менің көрген қорлығым,
Менің тартқан шығыным
Артық емес пе, ағайын?
Басқасын айтып қайтейін,
Қіндік кескен жерім қалды,
Ата-қоныс мекенім қалды
Қаскөй ойрат қолында.
Ата-бабам моласының үстінде
Ат ойнатып жүрген жоқ па, қас дұшпан.

Ата-мекенімді азат еткенше
Қалың қолың үш жүздің
Өзім бастап барайын,
Қақаған жаудың өтіне
Алдымен өзім шығайын,
Осы жолғы тізгінді
Ағайын маған берсін деп,
Қолқа салсам қиылып
Орынсыз ба осыным?!

Қ а й ы п х а н

Сөздің майын тамызасын-ау, Семске.
Сонда менің жерім қалмап па,
Жау тұяғының астында?!
Алатауды арқалап,
Қаратауды қолтықтап
Кетіп пе едім, мен түге.
Дәл сендей сөзге жүйрік майталман
Болмасам да.

Жол-жоралғыға жетікпін.
Бере алмаймын, түге, жолымды.

Б а р а к с ұ л т а н (*Сауран сұлтанға*)

Бір сүйекке таластырып екеуін,
Түк білмеген маң төбеттей маңкнып
Отырғанын көрдің бе,
Әбілхайыр залымның.
Сұмдығының тереңін қараш апыр-ай,
Сол сүйекті бөлісе алмай ырылдап,
Біліп отыр өз алдына әкеліп
Тастайтынын ақыры.
Біз де қарап қалмайық,
Сол сүйекті іліп әкетіп
Маған берсең қайтеді?

С а у р а н с ұ л т а н

Жоқ, Барак сұлтан бауырым.
Баска адам ол сүйектің егесі.

Б а р а к с ұ л т а н

Қимадың-ау, Сауран, қандасым.
Жат тұтсаң да қаншама
Сенен гөрі мен бауырмал боп жүрмейін.

Т ө л е б и

Уа хандарым,
Қақтығыстарың бара жатыр қатайып,
Сабаңа түсіп жұмсарып
Мәмлеге келу соңыра.
Қиындап кетіп жүрмесің.
Таласып отырғаның белгілі,
Әскер басылық қой үш жүзге.
Соншама биік мансапқа
Таласпай қалай шыдарсын.
Ондай батпан құйрықты
Өзгеге қалай киярсын?!
Я-а, қырқысарсын, кимассың!
Ау сонда төңірегіңе зер салып,
Қарар кезің болар ма?
Саныңды қысса саксырың
Сарыарқа саған тар болар,
Сары қымызды сапырып ішкен мырзалар
Шалшық суға зар болар,
Кезеңге жетіп отырған
Ұғармысың халіңді?!
Бір-біріңе қотыр тушанды
Қиыспаған ағайын,
Жауда қалды ырғын дәулетің.
«Жаның шыкса да

жақыныңа берме,

Жиған-тергенің жатқа бұйырсын»,—
деп қарғап па еді,
Құдай тағала қазақты.
Сол қарғыс емей немене,
Бүгін келіп ойрандатқан орданды.
Жан алқымға тіреліп,
Ықылық атар сәтінде
Арылмадың ба осы бір —
Іштарлық пен қызғаныш деген кеселден.
Тұтас бүтін қазақты
Қақыратып үшке айырған
Осы мінезің емес пе?!
Уа, бүтін елімді тоздырып алған хандарым,
Енді тозған елді бүтіндер
Жолды қалай табарсын?
Күні кеше хан Тәукенің алдында

Касқайып отырып сайраған
Төле бабаң бүгінде —
Үшеуіңе кезек қарап жаутандап
Кісендеулі аттай кібіртіктеп отырған жайы бар.
Уа береке бітім айтайын,
Берермісін тізгінінді, ағайын.

Әбілхайыр хан
Мен бергенмін тізгінімді, қария.

Семеке хан
Төрене мен де жүгіндім, Төле би.

Мыртық би
Тек, қарыма тартсам қарым сынсын деп айт.
Ұлы жүз өзіңсің
Кіші жүздің дәмін татып бүгінде
Кіріптар болған жайың бар.
Екеуіне де бұрылмай
Тікесінен тіліп айт.

Қайып хан
Мен де бердім тізгінді.
Әруаққа шет болмассын, түге.

Төле би
Әруаққа шет болар болмасын.
Шет болмасқа халқыма
Ниет қылдым, қарындас.
Өлі аруақ емес дәл бүгін
Мені тебіrentіп отырған
Тіршілігі тірінің.
Қара қылды қак жару
Онай емес маған да.
Семеке хан мен Қайып хан
Азынды қимай отырғанда өздерің
Кепті бер деп қолқа салғаның
Буынсыз жерге пышақ ұрғаның емес пе?!
Кісі киімі кіршіл,
Кісі аты тершіл-ді —
Кісі қолымен киіп-жарып, еңсеріп
Кете алар ма екенсің?!
Бір-біріңе кеткен үлесінді

Мысқалдап өлшеп отырған ағайын,
Қолындағысын өзгенін
Қопарып бер деп батпандап,
Қалайша қолқа салмақсың.
Қолы көбің қол бастаңдар.
Өзің ата қол басыны, Кіші жүз.

Б а р а қ с ұ л т а н

Төреңе құлдық.
Лебізіңнен айналайын Төле би,
Ағалық сөз айтылса,
Ағалық сөз шынайы ғаділ сөз болса,
Оған жығылмас жан болмас.
Кіші жүзге берсең егер қалауын
Біздің атар басшымыз
Олқы соқпас ешкімнен.
Қаптап шапқан қас жауды
Қайтарып бір тастаған
Сауран сұлтан батырды
Сардарлыққа атаймыз.

С а у р а н с ұ л т а н

Барақ бауырым,
Үш арыстың баласы,
Бір қолға берсе тізгінді,
Берекесін алып биліктің
Бөліске енді салмайық.
Бір қолда болсын бар тізгін.
Түмен қолды бастауға
Найзагер өжет батырдан
Ақыл артық айлакер.
Әбілхайыр хан қол бастасын.
Осы біздің пәтуа,
Төле би баба арысым.

Т ө л е б и

Ендеше, пәтуа қылайық осыған.
Әбілхайыр хан қол бастасын.
Мақұл ма, әлеумет?

Д а у ы с т а р

Мақұл. Пәтуа. Мақұл.

Т ө л е б и

Пәтуа бітім осы болды, қарындас.
Бір жағадан бас, бір жеңнен
Қол шығарайық, ағайын,
«Мен алмадым өзге алды,
Ұпайым кетті» демендер.
Ойрат ойсыратып кеткен қазақтың
Ұпайын қайтарар жолы дендер осыны.
Ажыраған ағайынды табыстырам,
Бытыраған қазақтың басын қосам,
Деп арыған кәріңмін.
Бүгінгі күн басы болғай бірліктің.
Боздағымның қанымен,
Халқымның запыран зарымен
Шегеленсін осы бүтіндік.
Бата қылайық осыған.
Әумин.

Келесі сахнада Әбілхайыр хан, Бәтима ханым, Сауран сұлтан.

Ә б і л х а й ы р х а н

Қызметің өтіп кетті, Саураным.
Осы жақсылығыңның өтеуін
Таба алар ма екем, бауырым?!

С а у р а н с ұ л т а н

Әбіл аға, ажырамастай қосып едік тіземізді
Менің еңбегім сатусыз ғой өзіңе.
Үш арыстың баласын,
Бір басшының қолына
Жиып әкеп берген күні —
Өтелер еді менің еңбегім.
Хан нем, жакындап қалдық-ау деймін, соған біз.

Ә б і л х а й ы р х а н

Алда үлкен асу бар.

С а у р а н с ұ л т а н

Ойрат па ол асуың?

Әбілхайыр хан

Ойрат осал жау емес.
Өз ішінде қазақтың
Ойраттан жаман жауы бар.
Ойлай берсең ой түбі
Жеткізбейтін тұңғық.
Бүгінгі тірліктің қамын қылайық.
Жеті ру мен Әлімнің
Қолын бастап жорыққа
Аттана бер, бауырым.
Бай ұлының қалың қолы
Артыңнан жетер қамданып.
Үш жүздің күші тұтаспай
Үлкен айқас бастама.

Сауран сұлтан

Мақұл, хан нем.

Әбілхайыр хан

Жортқанда жолың болсын, батырым, бауырым.

Сауран сұлтан

Айтқаның келсін, Әбіл аға.
(Екеуі құшақтасып қоштасады).

Әбілхайыр хан

Бәтима ханым, Сауран сұлтанды
өз қолыңмен аттандырып сал. (Кетеді).

Бәтима ханым

Сұлтаным, өзіңе арнап ақ сауыт
Тоқытқалы ай болды,
Жұмысы қалды бір түндік.
Бітірермін таң ата.

Сауран сұлтан

Бәтима ханым,
Ықыласына күлдікпін.
Сарылмасаң етті соншама.
Талайды көрген көк берен
Қорғайды ғой Сауранды.

Бәтима ханым
Үй үстіне үй тіксе,
Зияны қашан болып еді?!
Ақ сауыттың, сұлтаным,
Әр шілтерін көгендеп
Ақ тілеумен қададым.

Сауран сұлтан
Ақ тілеуін арнаған,
Асыл зада ханымның
Садағасы кетсемші.

Бәтима ханым
Сатып жіберген қарына
Садаға болып қайтесің?!
Мен-ақ тілейін тілеуінді
Мұрат еткен жолыңнан
Бөгдеге бола бөгелме.

Сауран сұлтан
«Бөгде» деп пе едім, қайтейін,
Жолымыз бір ғой, Бәтима ханым,
Қызметіңе әзірмін.

Бәтима ханым
«Бәтима ханым»...
Бопай атын ұмыттың,
Екі жақтан екеулеп
Біріміз тұншықтырып,
Біріміз қылғындырсақ та
Өлген жоқ әлі Бопай қыз.

Сауран сұлтан
Не дейсің, ханым?
Тиылсаң етті өткеннен.

Бәтима ханым
Садаға кетейін, сұлтаным,
Өткенімді өлтіріп,
Көміп тастар күш тапшы.

Сауран сұлтан
Ақылды еді ғой Әбілхайыр,

Бір әйелдің көңілін
Таба алмағаны не еткені.

Бәтима ханым

Я, ақылды.
Дәріс алған шәкірттей
Ұйып күнде тындаймын,
Ақылға кенде болмаспын.
Ал, ынтығымды қайт дейсің?
Төңбекшітіп түндерде
Ындынымды кептірген.
Ансарымды қайт дейсің?

Сауран сұлтан

Жоқ, Бәтима ханым,
Екеуіміздің арамыз,
Түпсіз терең шынырау —
Жар қабақтан қол созба,
Мерт болармыз біріміз.

Бәтима ханым

Әбілхайырмен қосылып,
Мына қалың қазақты,
Жеткізем деп жұмаққа,
Шырылдатып бір қызды,
Салып қойдың тозаққа.
Арда емген асаудай.
Арыны бітпес Бопай қыз —
Алты алашқа сыр бермес
Бәтима ханым кербезбен
Айкасып жатыр ішімде.
Екеуінің де түрі жоқ
Өліспей тұрып берісер.

Сауран сұлтан

Андықан жау алмай қоймас,
Бірі өліп, бірі қалар түбінде.
Бәтима ханым әккі ғой.
Жарға жықпас Бопайды.

Бәтима ханым

«Жарға жықпас...»
Шығармастан дыбысын

Түншыктырып өлтір дейсін бе?
Жоқ... жоқ!...
Өзегімді өртеген,
Жанымды отқа қарыған
Әдіре калсын хандық салтанат.
Сүйген жарын құшақтап
Беріспей өлер Бопай қыз.
(Сауранды құшақтайды)

Сауран сұлтан

Тоқта, Бәтима ханым,
Ұрғашылық жасама.
Қабырғасын қақыратып сөксең де
Қабағын шытпас ер болатын
Мен сүйген Бопай қыз.
Жаманатқа қалдырма,
Өлсін Бопай осалдығын көрсетпей!
Сауран сұлтан Бәтима ханымға
Қызмет қылар құлдық ұрып.
(Бәтима ханымның ұшып кеткен сәукелесін әпереді.
Бәтима ханым бойын түзеп шығып кетеді)
Бұрын біреу едің, енді екеу болдың.
Алтайы қызыл түлкідей
Еліктіріп есімді алған Бопай қыз.
Толған айдай толықсыған,
Іші жалын, сырты мұз
Бәтима ханым...
Екеу боп кірдің кеудеме.
Бірің жаққан отынды,
Бірің үрлеп маздатып,
Өртеп жатсың жанымды.
Сыртым бүтін, ішім түтін,
Күйгенше тамұқ отына
Айқара ашып төсімді,
Жауға жалғыз тисемші.

Екінші бөлім

«АҢЫРАҚАЙ»

Ойраттармен соңғы соғыс. Тарихқа әйгілі «Аңырақай» соғысы.
Қиулап шапқан аттылар елестеп көрініп қалады. Найзасын кезеп
келіп айрас тірескен екі қол. Қанды қырғын қақтығыстар

Тобын бастап Әбілхайыр хан төбеге шығады. Қасында Семек хан,
Қайып хан, Барақ сұлтан, Сейіткүлдар. Бұлар дүрбелең соғысты
бақылап тұр.

Қ а й ы п х а н

Аруақ! Аруақ, жау қашты!

Б а р а қ с ұ л т а н

Ақсарбас, ақсарбар! Жау жеңілді!

С е й і т к ү л

Я, құдай бере гөр.

Жеңіс, жеңіс, алдияр.

Бөкенбай мен Сауран сұлтан келеді.

С а у р а н с ұ л т а н

Жау жеңілді, хан нем,

Қабыл болды дұғамыз.

Б ө к е н б а й

Ойраттың өзіне салдық ойранды,

Хан нем, қашқан жауды құтқармасқа

Әмір қылдым сарбазға.

Ә б і л х а й ы р х а н

Құдай тағала берген екен тілекті.

Жеткен екен құлағына

Күңіренген қазақтың

Қанды жасы, мұң зары.

Асқар белім Бөкенбай,

Айналайын Саураным,

Екі бірдей беренім,

Әттең шіркін екеуің,

Ертерек тізе косқанда,

Ақ табан боп шұбырған,

Алка көлде сұлаған,

Қаралы күнді кешегі

Шыққыр көзім көрер ме еді?!

Б ө к е н б а й

Алдияр, өзіңе тартар олжам бар. (Ишарат қылады)

Сарбаздар Қоңтәжіні алып шығады...

Қас жауынды алдына

Алып келдім, алдияр.

Сауран сұлтан

Менін дағы Қоңтәжі еді қуғаным.

Жойқын екен Бөкенбай.

Қағып кетті колымнан.

Бөкенбай

Олжамыз ортақ қашанда,

Сауран сұлтан бауырым.

Сауран сұлтан

Қызғанғаным емес, бауырым, Бөкенбай,

Қызыққаным ғой ерлігіңе.

Қоңтәжі

Сауға, Әбілхайыр хан,

Ежелден ерлік заңы ғой,

Сауға бер басымды.

Жомарт болар жеңген ер.

Әбілхайыр хан

Қай ерліктің заңымен,

Қырып едің қазақтың

Қемпір-шалын, бесіктегі баласын?

Қазақтан ұрпақ қалдымасқа ант еткен.

Сұмдығыңды естіп ем.

Бас сауғалап қалтырадың ба қан ішер?!
Қоңтәжі

Қалай даттаймын десе де

Жеңген ердің еркі ғой.

Бірақ жеңіс шарабын

Бойыңа өлшеп ішпесең

Ақылыңды алып қана қоймайды.

Екі бірдей көзіңді

Су қараңғы соқыр қып та кететін.

Әбілхайыр хан ойлап қой

Ертеңгі де күніңді.

Әбілхайыр хан

Сол ертеңгі күні үшін халқымның

Ата жауын аямасқа ант еткем.

Қоңтәжі

Жау біткеннің бәрі алыста деп пе едің,
Аталастан да айқасарың табылар.
Соңы ойламағаның неткенің,
Әбілхайыр көреген?

Әбілхайыр хан

Сен не деп тұрсын, Қоңтәжі?

Қоңтәжі

Абырой менен атаққа
Қошаметші көп болса,
Сүк көздердің қызғаншақ
Көп боларын одан да
Ұмыттың ба, Әбілхайыр кемеңгер?
Жақындарың алған кезде жағадан
Ебін тапсаң жәрдем етер жау қолы.

Әбілхайыр хан

Астымдағы тағым шайқалса
Қас дұшпанның найзасын
Тіреу қылып жан сақтап
Қорлық өмір кешпесің.

Қайып хан

Әбілхайыр хан,
Қолымыз бірге болған соң
Олжаға да ортақпыз.
Қолқа салам, Қоңтәжіні маған бер.

Семеке хан

Алдымды орай бердің-ау, Қайып хан,
Орта жүздің олжасы емес пе Қоңтәжі?!

Әбілхайыр хан

Қоңтәжінің басына төлейтін,
Қызықпайық қыруар олжаға.
Енді қайтып қол көтерместей казакқа
Халық алдында берейік жазасын.
(Қоңтәжіні алып кетуге ишара қылады)

Сауран сұлтан

Хан нем,

Қаһарыңды тіксең жауыңа
Қарашыңа қайырымың мол болсын.
Мына жігіт аты Нартай
Сырлыбай байдың құлы екен.
Түбі тексіз болғанымен
Асып кетті өзгелерден ерлігі.
Қиналған қыстау кезеңде
Жалтармай шапты жауына.
Құзырына құлдық ұрып келіп тұр.

Әбілхайыр хан

Құлдығыңды айт, қарашым.

Нартай

Жалғыз ғана құлдығым бар, хан ием.
Қарақан қара басымның
Азаттығын алып бергін, алдияр.
Басым азат болған соң
Қай жауыңа салсаң да
Іркіліп қалар жан емен.
Жаным пида бұл халықтың жолына.

Әбілхайыр хан

Басың азат, қарашым.

Нартай

Төреңе құлдық, алдияр.

Әбілхайыр хан

«Нартай құл» атың жойылсын.
«Нартай батыр» болсын
Лауазымың ендігі.

Бөкенбай

«Нартай батыр» деп жар салайық күлемге.
Батыр атың құтты болсын, жас өрен!

Әбілхайыр хан

Уа, ағайын-қарындас,
Күңіренген елдің көз жасы тыйылды,
Езілген елдің еңсесі көтерілді,
Шалқар-шаттық болсын аяғы,

Той бастандар!
Қыздырындар думанды!

Халық көңілді Той бастаушы — жыры ақынның алыстан
шырқаған даусы жақындай береді.

Б а р а қ с ұ л т а н (*Қайып ханға*)

Асып кетті-ау Әбілхайыр.
Терезесі тең екі хан,
Қатар қолқа салғанда
Кұлағына да ілмеді.

Қ а й ы п х а н

Асып кетті.
Тасы өрге домалап тасып тұр ғой түге.

Б а р а қ с ұ л т а н

Ақырынан қорқам осының.
Қоңтәжінің мойнына түскен бұғалық
Баска мойынға да түспесе...

Қ а й ы п х а н

Не дедің түге, Барақ сұлтан?
Көзімді аштың-ау бір сұмдыққа.

Б а р а қ с ұ л т а н

Я, Қайып хан.
Олжаның үлкені өз басымыз боп жүрмесін.

Қ а й ы п х а н

Апыр-ай, рас болар осының.
Әбілхайырдың пиғылынан шошыдым.
Өз басымыз сауға болар түбінде,
Есің барда елін тап.

ЫДЫРАУ

Әбілхайырдың шатыры. Әбілхайыр мен Бәтима ханым.

Ә б і л х а й ы р х а н

Хабар салмай көшіп кетті Қайып хан.
Оқшау тігіп шатырын

Семеке хан ол жатыр.
Жаксылықтың нышаны емес қайсы да.

Бәтима ханым

Япыр-ау, үш жыл бойы бірге көшіп, бір қонып,
Бірге шауып жауға да,
Араласып қаш-жыны,
Кеткен жоқ па еді халықтың.
Қауқылдасып қуанып ішкен қымыздың
Буы тарқап болмай жатып.
Шіл боғындай бытырағаны бұл қалай?

Әбілхайыр хан

Сорлы халық, баламысын есін білмеген,
Айықпай жатып сүзектен,
Өлетінін ескермей
Қара суық өтіне
Ойнап шығып кететін.
Неге ойламайсың жар астында жау барын.
Балалығың ба бұл білместік,
Мінезің бе әлде өзгермес
Сүйегіңмен бір кетер?

Сейіткүл кіреді.

Сейіткүл

Хан ием, бір жаманат естіп келдім.

Әбілхайыр хан

Тағы немене боп қалды, Сейіткүл?

Сейіткүл

Сауран сұлтан қол бастап
Қайып ханның соңынан
Қуа шауып кетіпті.

Бәтима ханым

Жасаған-ау не дейді?
Қызу еді, арынды,
Насырға шабар іс қылып,
Ел бүлдіріп жүрмесін.

Әбілхайыр хан

Жет соңынан, Сейіткүл,

Қайтар дереу Сауранды —
Күшке сала көрмесін.
Хан жарлығын тез жеткіз.

Сейіткүл

Құп, алдияр. Ұштым соңынан.

Сейіткүл кетеді.

Әбілхайыр хан

Бәтима ханым.

Бәтима ханым

Ләббай, хан нем.

Әбілхайыр хан

Бәтима ханым,

Ақылгөйім, едің ғой қашан да,

Ақыл салар ісім бар.

Бәтима ханым

Ия, хан нем,

Каршадайымнан кеңесіп,

Данышпан қылдың жасымнан.

Қимасыма қолқа сап,

Қинаған жерің жоқ әлі,

Құрғақ ақыл қысыр сөз

Оның несін аяйын.

Әбілхайыр хан

Ерлі-зайыптының түтіні

Шығып жатса бір жерден

Сол емес пе шаңырақтың мұраты?!

Екеуміздің ойымыз

Бөлініп көрген жоқ еді.

Бәтима ханым

Мен де солай жорушы ем,

Кейін байқап қарасам,

Менікі тек жаңғырық,

Өзім дағы байқамай

Сенің айтқан сөзіңді

Қайталаппын өзіңе.

Ақыл қостым деп еріме,
Мәз болыппын соған да.

Әбілхайыр хан

Бәтима ханым, байқаймын,
Көңілінде үлкен олқы бар,

Бәтима ханым

Олқы болса қайтесің, хан ием,
Назымды айтып көрген жоқ ем мазалап,
Орынсыз болар еркелігім ендігі.
Дауға түсер дауысыңды жаратып,
Ақыл салар шаруанды айта бер.

Әбілхайыр хан

Сыртымыз бір, ішіміз
Басқа ма еді, Бәтима?

Бәтима ханым

Сенің ішің тас қамал,
Қақпасын ашқан кезің жоқ.

Әбілхайыр хан

Ел басқарған адамның
Сыршыл болар жайы жоқ.
Бір досыңа сыр айтсаң.
Оның тағы досы бар.
Сөзің рас, ханның іші тас қамал,
Саңлау кірсе-ақ қақпасын,
Қайтып жаба алмайсың.
Ішінде жатқан бар сұмдық,
Бітеу жара боп ісініп,
Жарылмастан өзегі
Көрге бірге кіреді.
Билік деген әзәзіл
Қызықтырып әкеліп,
Кигізеді алтын хамытын.
Мойның үзіліп түскенше
Сол хамытты қимайсың,
Қатының мен балаңды,
Іманың мен арынды
Түгел бересің төлеуіне,

Сонда да тоймас обыр ол,
Өтеуі кетер үрім бұтағыңа.

Бәтима ханым

Арда емген асаудай,
Бұла өскен жан едім.
Бұғалығым түсіп мойныма
Хан саудасына тартылдым.
Таңдап алған жарың емен,
Хан көтерген ақ киіздің
Бір пұшпағын ұстаған
Алты Әлімнің қолымын.

Әбілхайыр хан

Біліп жүрмін, Бәтима,
Аршылмаған өкпең бар,
Айтылмаған назың бар.
Айтпасам да түсінер деп жүр едім,
Айтқыздың акыры.
Қалағаның емес ем,
Қан жұтсаң да көндің ғой.
Некемізді қиып едік есеппен,
Есем толмады деп айта алман.
Сонда да үлкен олқым бар.
Алты Әлімді түгел әкеп берсең дағы қолыма,
Әттегене-ай, бермедін-ау пейіліңді.

Бәтима ханым

Аз олжа ма алты Әлім?
Қанағат қыл хан нем.
Ел билігі тұрғанда —
Әйел пейілі бұйым ба?!

Әбілхайыр хан

Ынтығыңнан айырып,
Қан жылатып алып ем.
Асықтық деген жалын ғой,
Өшірем деп үрлесең
Өрши берер лапылдап.
Қол тигізбей жараңа
Ақырын тостым асықпай.
Ынтығың мен ыстығың,
Жастық уыз көңілің —

Маған жазмыш болмады.
Шешек жарып гүл ашқан
Бұйырмады сәуірін.
Кемелденіп келіскен
Толықсыған найкалып
Жазынды тостым алдыннан.
Жеткен жоқ па сол шағың?

Бәтима ханым

Жалған айтып күпір болып қайтейін,
Көкірегімде әлі де
Ұйтқыған жалын бар.
Жар деп кұшып жүргенің —
Құр сұлдері Бопайдың.

Әбілхайыр хан

Иә. Жазмыш солай,
Ханда жар болмайды,
Ханым болады.
Ханда бала болмайды,
Мұрагер ханзада болады.
Хан тақтың үстінде деп пе ең,
Жоқ, тахыт ханның үстінде.
Сен де, мен де — тіреуішіміз сол тахыттың.
Қалап алған тағдырым сол қайтейін,
Сенің дағы пешенене жазылғаны сол тағдыр.
Арда өскен Бопай қыз,
Хан ордасының құрсауына сыя алмай,
Тулап жүр әлі ішінде.
Құлын-тайдай ойнаған.
Еркін шағың өтті енді.
Мезгіл жетті тыйылар.
Хандыққа сен де ортақсын.
Ералы мен Нұралы —
Екі бірдей сұлтанның
Анасы сенсін ақылгөй,
Қарш еткізіп қыршып алған кіндіктей
Өткенінді үзіп таста бір жола.
Талайына жазылған
Камытынды ки енді.

Бұрқан-тарқан шулы Қайып хан кіреді.

Қ а й ы п х а н

Асып кеттің Әбілхайыр, асып кеттің!
Ойраттан қалған ойранды
Сен салдың ғой ордама.
Досым болып жүргенінде көлгірсіп.
Қойнында балтаң барын білсемші.
Сен екенсің ғой қапысын аңдыған қас жауым.

Ә б і л х а й ы р х а н

Сабыр ағасы, сабыр,
Ашуыңа су сеуіп,
Сабаңа түсіп сөйлеші.

Қ а й ы п х а н

Өзім өртеніп баратқанда
Күйдіруін қарашы сызданып,
Сабыр қылар нем қалды,
Тапа-тал түстің кезінде
Көшіме тиді қаракшың.

Семеке хан мен Бөкенбай кіреді.

Ә б і л х а й ы р х а н

Бір ағаттық іс болды,
Айып бізден ағасы,
Кешіргін.

Қ а й ы п х а н

Абыройымды төгіп тұрып айрандай,
Айыптымын деп сызыласын кеп.
Көшіме тиіп тал түсте,
Ұзында өшің, кегің қайсы қысқада?
Айтшы түге.

Ә б і л х а й ы р х а н

Жаксы келдің, Семеке хан,
Төрге шығың екеуін де.
Арандамай ашуға,
Мәслихат қылайық сабырмен.

С е м е к е х а н

Жаксы келдің деп сызылуың келісті,

Әттеген-ай, келістірген ісінді көре алсамшы,
Әбілхайыр хан.

Әбілхайыр хан

Хан Семеке қатарым,
Екі ортаға дәнекер —
Басалқы сөз байсалды
Дәметіп едім өзіңнен.

Семеке хан

Қатарым дейсің бе, Әбілхайыр.
Қатар десек
Қаһарың не мына төндірген?

Қайып хан

Салып қойып қорлыққа.
Қатарым деген мәймөңкең —
Мазағың ғой түге, Әбілхайыр!
Қорлығы өтіп кетті-ау, бәрінен де.

Бәтима ханым

Сәлем бердік, екі бекзат қайнаға.
(*Тізе бүгіп сәлем етеді*).
Үлкен қайнаға ашуыңыз қатты екен,
Айыпты болған ішінің,
Апшысын мықтап қуырып,
Бердіңіз әбден сазайын.
Енді төрге шырып бел шешіп,
Мәслихат етіңіз байсалды.
Біз де күйіп отырмыз
Бір тентектің ісіне.
Айыпкерді алдыңызға әкеліп,
Аяғыңызға жығайын,
Тоғыз бастаған торқалы
Айыбым бар төлейтін,
Тарту етейін жолымен.

Шығады.

Қайып хан

Әбілхайыр хан, сенікі күр мәймөңке,
Қатының ақылды екен өзіңнен
Сөзін айтты-ау жолын білген адамның.

Бұдан былай қарашы
Өзіңді қойып қатыңа жүгінсін.
Мен де тоқтадым
Ханымның айтқан сөзіне.

С е м е к е х а н

Қартайсаң да аңғалсың-ау, Қайып хан,
Бірі найзасын кезеп айдап кеп,
Бірі тілін безеп жайлап кеп,
Әкелген жоқ па аранның дәл шетіне.
Қарашы бір алды-артыңа.
Жығылған соң аранға
Тыпыршығаннан не пайда?!
Қ а й ы п х а н

С е м е к е х а н

Семеке хан, не дейсің?
Айласы бар ма еді артыңда?

Б ө к е н б а й (Семекеге)

Хан нем, жауды жақыннан іздеме
Елдің іші бүлінер,
Пәлені қатыннан іздеме
Үйдің іші бүлінер.
Сапты аяққа ас кұйып,
Қарауыл қарап сабынан
Қай мұратқа жетеміз.

С е м е к е х а н

Батырсың ғой, Бөкенбай,
Батырға жарасқан аңғалдық
Мерт қылады хандарды.
Түскен жоқ па әнекей — қыл бұғау
Қайып ханның мойнына.
Ертең-ақ сол бұғалық
Семекенің алқымын
Сықпасына кім кепіл?!
Жақынның ісі осы ма?

Қ а й ы п х а н

Жаудан бетер іс қылса
Әдіра қалсын жақындық.
Әзәзілдің тіліне
Алдана жаздаппын ғой түге.

Әбілхайыр хан

Қиналып тұрмын қарындас.
Қашқалы тұрған қоянға,
«Тәйт» дегесін не жорық.
Өзі де шетінеп тұрған іс еді.
Бүлдіріп алды бір тентек.
Құдай куә бұл іске
Жұмсағаным жоқ Сауран сұлтанды.
Тоқтатсын деп зорлықты
Қуғыншы салдым соңынан.
Айыбын төлеп ағаттын
Айыпкерді аяғыңа жығуға әзірмін.
Ал, Қайып хан
Өз ісіңе де үңіліп,
Ой жүгіртіп қарашы,
Өнеге болар ағасын,
Басын қосып үш ханның
Кенесер кебің аз ба еді?
Хабар салмай қарындасқа
Қаша көшкенің не еткенің?

Қайып хан

Әбілхайыр хан,
Мен сендей тілдің майын тамызғап
Жез таңдай зар жақ емеспін.
Бұлдыратпай жөніңе көш.
Айыптымын деп алып,
Мені айыптағаның қай тәлкек?
Қарындасқа хабар салмай көшкенім —
Қара қазандай өкпем бар.
Үш арыстың қолының
Тізгінін саған қиып бергенде,
Терезесі тең хандардың
Бір қолкасын қимадың,
Тап осының астамшылық емей немене?!

Әбілхайыр хан

Қоңтәжі еді ғой қолқаңыз?

Қайып хан

Я, Қоңтәжіні бермедің.
Ендеше мен де қырсықтым.

Әбілхайыр хан

Қайып хан,
Қырсықканың бір Қонтәжі болса,
Оның да болар орайы,
Алдымызда қиын-қыстау іс бар-ау,
Қисынын таптырмай кинаған,
Соны неге ойламаймыз.

Семеке хан

Қылышпенен шешілер
Түйін емес еді ғой ол, Әбілхайыр.

Әбілхайыр хан

Хан Семеке,
Бір тентектің қылығын,
Бастың ғой біраз бетіме.
Қоздыра бермей өкпені,
Бірлік-бітім жол іздеп,
Келешегін қазақтың
Кеңес қылсақ деп едім.

Семеке хан

Әбілхайыр хан,
Жас та болсаң бас болдың,
Арғы-бергіні бажайлап
Жиған-түйгенің бар шығар.
Иландырып біздерді
Көкейінді көрсетші.

Әбілхайыр хан

Сендерден бөле-жаратын
Оқшау ойым жоқ менің.
Бір қазақтың басына
Әңгір таяқ ойнаса,
Бар қазақтың мүйізі
Сырқырайтын кез келді.
Ағайынға сырт беріп,
Әр қайсымыз өз күйімізді күйттеген
Кешегі күнің не болды?
Құлын-тайың енесінен айрылды,
Ұл-қызың анасынан айрылды,
Халқың қарындасынан айрылып,

Зар еніреп босып кетті.
Ойратты жеңген бір мастығымыз
Мың кайғымызды ұмыттырғаны ма?
Тұрмыстан жеген мың теперіш
Болмағаны ма бір дәріс?
Жау жеңіліп, уайым-қайғы таусылып,
Қой үстіне боз торғай
Жұмыртқалар заман келіп пе ед?
Ойланайық осыны?

К а й ы п х а н

Ойланғанда қайт дейсің?
Кегім қайтты ойраттан.
Шүкір деймін соған да.
Хақ тағаланың бақиға жазған жұмағын,
Орнатам деп аз күндік бұл фәниде
Күпір болар жайым жоқ.
Барға мәзірміз.

С е м е к е х а н

Әбілхайыр хан,
Сөзіңнің түпкі төркінін
Танытпай тұрсын-ау әлі де.

Ә б і л х а й ы р х а н

«Боздағымның қапымен,
Халқымның запыран зарымен
Шегеленсін бүтіндік»,— деп
Бата қылып еді-ау Төле би.
Су екеш су да шашылып жатқан тастарды,
Бірге ағызып апаратын бір сайға.
Судай аққан ыстық қаны қазақтың
Болмағаны ма су құрлы?!

С е м е к е х а н

Сол сайыңның арнасы
Құяр екен қай жерге?
Шерменде қылмай біздерді
Ар жағыңды аңғартшы.

Ә б і л х а й ы р х а н

Қеңеспегім сол еді,

Бөкенбай

Құлдық ұрам, хандарың,
Қараның да жолы бар.
Төле бабам сөзіне,
Әбілхайыр ханның уәжіне
Құлап тұрмын бір жола.
Сауран сұлтан екеуміз
Қанды көйлек дос болдық.
Сол достық үрім бұтаққа,
Кетсін деп ант ішкенбіз
Қанды майдан үстінде.
Үш арыстың баласы
Қазақ деген теректің
Үш бұтағы емес пе?
Үш бұтақты қакыратып үшеуің
Үш княға тартасың.

Семеке хан

Жә, Бөкенбай,
Хан тұрып кара сөйлегенді қайдан шығардың?!
Анайының арынымен шешілер
Оңай түйін емес бұл.
Әбілхайырдың сөзі әккі —
Құрып қойған тұзақтай,
Сен килігер іс емес,
Бүйректен сирақ шығарма.

Бөкенбай

Тепсіне берме, хан ием,
Ойраттан көрген теперіш
Батыр қылды халықты.
Қалың Керей елім бар.
Өлмесімді мен де ойлармын.

Кетеді.

Қайып хан

Әбілхайырдың іші қалың қыртыс, ну жыныс,
Қаңғалақтап шыға алмассың бір кірсең.
Басым аман тұрғанда
Тартпасам болмас бойымды.

Әбілхайыр хан

Ау, ағайын, тым болмаса кеңесіп,
Келейік те бір мәмлеге.
Бірге аққан қанымыздың
Басылған жоқ қой буы да.

Семеке хан

Бұлдыратсаң да қаншама
Көрініп қалды көмейің.
Үш арыстың түгел ұстап тізгінін
Үйреніп қалған қолың бар,
Енді сенің уысыңа
Олқы болар Кіші жүз.

Қайып хан

Дұрыс айтасың, асып кетті Әбілхайыр хан.
Өз ұлысын азырқап,
Бізге салды құрықты.

Семеке хан

Әбілхайыр хан, пиғылыңнан қорқамын
Жәдіге тағын жолсыз алып малдандың.
Арты қуыс ұрының,
Кеше ғана копаңдап,
Кіші жүздің тағында
Ілде-алдалап отыр ең.
Ойратқа салған ойраның гой,
Көзіңнің етін ісіріп,
Кемеріңнен асырған.
Өзгелердің сыбағасын жырып жеп,
Жастайыңнан машық алған әккісің.
Қомағайдың көзі жаман сұғанақ —
Өз ұлысың енді саған олқы боп
Бізге қарап сұқтандың.

Әбілхайыр хан

Осыншама үріккендей оскырып,
Озбырлығым өтіп пе еді ағайын.
Үш жыл бойы тізе қосып жұп жазбай,
Бірге өткіздік бар зобалаң сүргінді.
Жерім бар ма ақыл салмай іс қылған?
Әр шайқастың ақылдасып алдында,

Олжаны да салмадым ба ортаңа.
Пәтуа қып үш арыстың билігін
Түгел әкеп бергеніңмен колыма.
Тізгініңді жұлқа тартқан өктемсіп
Кезім қашан болып еді ағайын?

Қ а й ы п х а н

Обалына не керек, онысы рас.
Ұлық етіп қойсақ та
Кішіліктен жазбады.

С е м е к е х а н

«Тізгініңді жұлқа тартқан жерім жоқ»
Жұлқа тартсаң жұлқысар едік біз дағы.
Жымын білдірмей жымқырып,
Жырып әкетесің бе деп қорқам.
Күш кімдікі болса, жол соныкі
Оны да кеше көргенбіз.
Теңеп алмай тереземді сенімен,
Кенес құрар жайым жоқ.
Өзі білсін Қайып хан,
Түсемін десе дұзаққа
Мойын өзінікі.

Қ а й ы п х а н

Қой, түге.
Сөзімізден қашып барад береке.
Әбілхайыр хан, айыбың да өзіңе.
Басым сауға!
Сенің тәтті лебізіңе елігіп,
Торға түсер жайым жоқ,
Қош болыңдар, хандарым,
Қисая тартқаным жағушы еді өзіме
Кұдайым сол қыңырлықтан жазбасын.

Кетеді.

С е м е к е х а н

Мен де өзімнің жеріме,
Көштің бетін түзедім.
Айыпқа бұйырмассын, Әбілхайыр хан.
Көріскенше күн жақсы.

Кетеді.

Әбілхайыр хан

Той бітті,
Думан тарады.
Осы-ақ болды қауқылдасқан қазақтың,
Баталасқан пәтуалы бірлігі.
Үш жыл бойы бірге төккен қанымыз
Әкелмеді татулыққа үш күндік.
Көшпелі ойрат аңқаусың-ау, сен дағы,
Тіс қаққан әккі дұшпан бөлсең айлакер
Қазақты алу қиын ба?
Бір-біріне айдап салсаң еппенен
Өзін-өзі ит сілікпесін шығарып,
Езіп-жаншып өлмеші қып әкеліп,
Тастар еді аяғыңның астына.

Бәтима ханым кіреді.

Бәтима ханым

Тап осылай боларын,
Жүрегі құрғыр сезіп ед.
Ел шайқалса айналып кеп соғатын
Қақ ортасынан қазақтың
Қаға алмадыңдар-ау бір қазық.

Әбілхайыр хан

Ымыраға келе алмадық бел шешіп,
Қараңғыда қалың көші қазақтың
Тағы да бір тұңғыыққа тірелді.
Енді бұдан кім шығарар жол тауып?

Бәтима ханым

Сен шығарасың тұңғыықтан, хан нем,
Қалың қолы қан сасытқан далаңды,
От шайнаған ойратты да жеңдің ғой.

Әбілхайыр хан

Бұл халықтың өз ішінде андысып,
Тас қамалға шықпастай боп бекінген
Ойраттан бетер жауы бар,
Шапсам қылышым өтпейді,
Атсам оғым жетпейді.
Жігерімді құм қылып,
Діңкемді әбден құрытты.

Бәтима ханым

Ханның тағын көргенде
Қызылға түскен жеңдеттей
Қыркысасындар жан алысып, жан беріп,
Бермегі болар алмақтың,
Дөңбекшіткен түндерде,
Уайымы барын тахыттың,
Қайыстырар белінді
Салмағы барын биліктің
Ойласа егер ертерек —
Мүмкін адам иманын
Сатпас еді мансапқа.

Әбілхайыр хан

Тауым шағылған кезімде
Табаң ба бұл, Бәтима?

Бәтима ханым

Жок, хан ием, табам емес, бұл сенің
Тәңірім жазған тағдырың.
Кұдай қосқан қосағым,
Боларым болып бояуым
Сіңгенде қайда барамын.
Екеуіміздің кигеніміз бір қамыт,
Оны шешіп ала алмайсың мойныңнан.
Басың менен бірге түсер домалап,
Дұшпан көзге бөрі арығын көрсетпей,
Сүйрей бер сол тәңір салған жүгінді.
Көшің келіп тұңғыыққа тірелсе,
Шыңыраудан қиялап шығар жолын тап.

Әбілхайыр хан

Көптен бері қинай жүрген ойым бар,
Тірі жанға шығармаған тісімнен,
Бірде үміт, бірде үрей ауысып,
Бекініп ап кобалжыдым каншама.
Жүз ойландым, мын толгандым, екшедім.
Сынық сүйем шалыс бассаң жанылып,
Үрім-бұтақ зәу-затың да жабылып
Түзей алмас, кате болар мәңгілік.
Ата-бабам істемеген ежелден
Тосын іске белді бумақ жайым бар.

Бәтима ханым

Түйіп едім дөңбекшіткен түндерден
Тереңінде тебіrentкен сыр барын.
Бітеу жара сияктанып ісініп.
Сыздап келе жатыр еді ішінде...
Жарылар күні жеткен бе?

Әбілхайыр хан

Тірі жанға сыр бермеспін деп едім,
Сезіпсің бәрін, Бәтима.

Бәтима ханым

Көңіліміз бөлек болғанмен
Төсегіміз бір ғой, хан ием.
Күйкі жағдай күйдірсе де қаншама,
Білем сені дөңбекшіте алмасын.

Әбілхайыр хан

Көштің бетін тұңғиыққа тірелген,
Жол түспеген бір соныға бұрмақпын.

Бәтима ханым

Бағдарыңды ашып айтшы, хан ием.

Әбілхайыр хан

Қобалжушы-ем бекіндім-ақ десем де,
Тап бүгінгі екі ханның қылығы —
Баска жолды қалдырмады баратын
Пәтуа бірлік таба алмадық ақыры.
Дәл кешегі «Ақ табан» мен «Алқа көл»,
Соры қалың соқыр елдің басына
Әлі талай оралатын түрі бар.
Бір мықтының паналамай ығына,
Тас төбеңнен бұлт айығар рай жоқ,
Ресейге елші салмақ ойым бар.

Бәтима ханым

— Апыр-ау, сонда бағынасың ба бір жола?

Сауран сұлтан мен Сейіткүл кіреді.

Сауран сұлтан

Суыт кетіп бара жатыр екі хан,

Шырайларын ұнатпадым, хан нем.

Әбілхайыр хан

Қай шырайымыз бар еді келіскен?!
Ұшынып тұрған ел үшін

Ушықтырдың ұрынып.

Мен мәміленің жолын іздесем,

Сен пәлелі жолға бастадың.

Сауран сұлтан

Мәміле іздеген ағайын.

Хабар салмай көше ме?!

Қара таудан әрі асып,

Шыршығына жеткесін

Хабаршы салып артынан

Кандай ымыра табамыз?

Қиырға тартса қыңырат қып

Қырыма алмай қайтейін.

Әбілхайыр хан

Оңалмай-ақ ағайынның райы,

Шырғалаңға салып қойды шықпастай,

Жол таба алмай көп сандалдым.

Ақтармаған арғы-бергім қалмады.

Қиналып тұрмын дағдарып.

Сауран сұлтан

Көреген деп көсем тұтып сенгенім —

Сен дағдарсаң артындағы аламан

Қалың жұртын қай қиядан жол табар?

Қызыл тілді безенгенмен зарлатып,

Ел дертіне ем болмайды, хан нем.

Қызыл тіл шіркін жеткізсе егер мұратқа

Сөйлер сөзден жан салмаған алдына

Осы қазақ отырмас па еді баяғыда-ақ жұмақта.

Жо-оқ, сығып ұстар құрсау керек темірден.

О заман да бұ заман.

Бір ауылға хан болса да.

Кім беріп ед өз билігін еркімен?

Білек қана біріктіре алад халықты.

Әбілхайыр хан

Білектің жолын көре алмай тұрмын сонда да.

Сауран сұлтан

Басқа жолың көнекей?
Исі казакты басын косып ел қылып,
Біріктірмек адамға
Орайлы дәл осы түс.
Семеке хан мен Қанып хан
Қара өзек шактың үстінде
Қалт-құлт етіп тұрған кез.
Бір соккыдан қалмайды.

Бәтима ханым

Не деп тұрсың, сұлтамым?
Қаны кеппей ойратпенен соғыстың,
Ағайынға қалай қылыш сермейсің?
Кеше ғана тізе қосып бір сапта
Қас дұшпанға бірге шапқан атойлап,
Бір казактың баласы...
Өзі мен өзі соғысып,
Қан төгіспек қалайша?

Сауран сұлтан

Бәтима ханым,
Білмей-ақ қой мұндай істің сыңайын
Әйел тұрсын еркекті де шошытып,
Төбе құйқасын шымырлатар сұмдық бар,
Хан нем,
Арғы-бергі тауарихқа көз салсаң;
Шашыраған көп тобырды іргелі
Мәмләкет қып, хандар аз ба, шындаған?
Көз салшы әне, іргендегі орысқа
Кеше сонау ноғайлының тұсында
Алтын ордаға тәуелді боп әр кайсы
Әр орманды паналаған көп кінәз —
Басы қалай бірікті?
Бүгін міне тас камалға айналып,
Қолы батпас не бір жойқын дұшпанның
Ормандай қалың ел болды.
Көрейікші өткен күнін екшеп бір —
Қызылбас пен түріктің,
Болмаса анау кара құрым шұршіттің
Олардың да бір-бірімен қырқысқан
Болмап па еді қырық пышак хандары?

Кайсысы әкеп беріп еді еркімен
Өз тізгінін өзгеге?
Әдіра қалған қызыл тілдің заманы.
Қызыл тіл емес қылыш шешер түйін бұл.
Қырсық тартқан қыныр батыр домалап,
Өз қанына балшықша илеп өздерін,
Отқа қақтап, мұзға қарып шындамай —
Қандай халық ел болып еді іргелі?

Бәтима ханым

Сөзін қандай сұмдық еді, сұлтаным?

Сауран сұлтан

Бәтима ханым, айттым ғой,
Әйел тұрмақ еркек шошыр жұмыс бұл.
Хан нем, ниет қылған ісіміз —
Құрбандыққа тоймайтын бір жалтауыз.
Ағайынның қаны менен көз жасын
Арқалаймыз ақыретке екеуміз!
Басқа жол жоқ.

Лағнат камыт киіп алып мойнына,
Иманыңмен қош айтыспай бір жола —
Қадам басар бетің емес бұл сапар.
Бар тілеуім, зар тілеуім өзіңнен.
Қайтармағыл осы алған бетімнен.
Қыруар күш тұрған шақта қолымда,
Екі ханды еңсесін басып еңкейтіп,
Көңбісті қып қолына әкеп берейін.

Әбілхайыр хан

Жетер осы ушықтырғаның біразға.
Шатынап тұрған ағайынның арасын
Ажыраттың бір жола.

Сауран сұлтан

Қақсап тұрмын ғой, хан нем,
Күштен басқа дауа жоқ.
Күш деген де аума-төкпе пәрсе ғой.
Олардын да ертең-ақ
Терезесі теңелер.
Сәт-сағатын қапы жіберсек
Өкінішпен өтерміз.

Әбілхайыр хан

Күшке салар тұсым емес бұл кезең.

Сауран сұлтан

Неге тартынасың, хан нем,

Антымыз қайда?

Қан төгістен қаймықсақ,

Қарғыс пенен көз жасы

Болса жолға бөгесін,

Биік мақсат мұратқа

Несіне құлаш сермедік?!

Әбілхайыр хан

Қан төгіс пен қарғыстап

Қаймығатын жан болса,

Хан болады несіне?!

Мені жіпсіз байлайтын

Ол емес-ау, бауырым.

Күшім шағын, қол қысқа,

Дәрменсіздік қой құртып тұрған діңкемді.

Сауран сұлтан

Не деп тұрсың?

Күш жетеді, хан нем.

Ерік бергіл, босатқыл тек қолымды.

Әбілхайыр хан

Қол күші мен сенің айтып тұрғаның?

Ол жетер-ау бүгінге.

Ал ертеңгісін қайтесің?

Сауран сұлтан

Ертеңгісі ме?

Ертеңгісі кешегі —

Хан Тәукенің заманы.

Бүкіл казак тұтасып

Бағынады бір ханға.

Әбілхайыр хан

«Ертеңгісі — кешегі...»

Сол кешегіңнің аяғы емес пе

«Ақтабан шұбырындыға» әкелген?

Әз-Тәукеге тіл тигізер әддім жоқ.
Бірақ жер шолып өріс іздесем,—
Оның тапқан қонысын да баянды
«Жер ұйық» деп айта алман.
Шегендеп өріп шегелеп,
Тас камалдай бекіткен
Мәмләкеті қайда оның?
Көзі жұмылмай жатып-ақ,
Қабырғасы қақырап.
Кеткен жоқ па тоз-тоз боп.

Сауран сұлтан

Қираған сол мәмлекетті
Құрастырып қайтадан,
Ел қылуға еңселі
Ант еткен жоқ па едік екеуміз?!

Әбілхайыр хан

Қан құйысып ант ішкенбіз.
Бірақ амалың қане?
Өтпес жарлық бойға қорлық.
Қайран болмаса кайтейін?

Сауран сұлтан

Босқындыға ұшыратқан қазақты,
Қалың жауды тас-талқан ғып жеңгенде
Аттың басын енді неге тежедің?
Абыройың мен атағын асып тұрғанда,
Қарулы қолың өзгенің еңсесін басып тұрғанда
Қаймыққаның не еткенің?
Дауамай ма жүрегің?

Әбілхайыр хан

«Дауамай ма жүрегің?»..
Ханның тәжін киген күні-ақ басымды
Нысана ғып тіккем дұшпан оғына.
Жүрек пенен білек жұмсар кез болса,
Аяматын жерім бе бұл, бауырым,
Қайып хан мен Семеке —
Жолымдағы бар бөгесін сол болса,
Өз қолыммен-ақ қылғындырып
Өлтірер ем екеуін.

Сауран сұлтан

Енді қандай бөгесін бар, хан ием?

Әбілхайыр хан

Малын емес қотандағы көнбісті,
Жортып жүрген кең даланың аңындай
Қайыру бермес халқын бар.
Тағдыр айдап бір үйір боп
Шоғырланса бір күні —
Ертең тағы бытырай қашып жөнелер.
Құлашың жетпес қармауға.

Сауран сұлтан

Әбілхайыр хан,
Осы-ақ болды ма өрең жеткен өрісін?
Қармауыңа қысқа болса құлашын
Неменеге қолың создың қияға?
Келте мансап, отау-тахыт несі
Жәдігенің өз әулетінде жоқ па еді?!

Бәтима ханым

Сабырынды саркып алма, сұлтаным

Сауран сұлтан

Сабырым бітсе қайтейін,
Ағайынның қанынан
Аттап өтер кез келді.
Қолымды қакпа, хан ием.

Әбілхайыр хан

Бірліктің жолы ол емес.
Қырсығы бітпес қырқыстың
Басы болмақ бұл ісің.
Рұқсатым жоқ менің.

Бәтима ханым

Сұлтан қайным,
Шімірікпей аққан қан мен қарғыстан,
Мойныңа артып сөнша сұмдық күнәні,
Ойласаңшы машхардағы жазаны.

Сауран сұлтан

Сайып қыран, сұңқар туған ұлы бар,

Саф арғымақ саңлақ мінген ері бар,
Еркін өскен, желдей ескеп бұл халық —
Қайдағы ойрат зонғардан.
Қорлық көріп жүнжіп кеткен түріне
Намыс буып, зығырданым қайнаған.
Сол халықтың басын қосып ел қылып,
Еңсесін бір көтерсем
Арманым жоқ деп едім.
Хақ тағала берсе осы тілекті —
Қырық мың жыл қон етімді боршалап,
Шыжғырса да күллі тамұқ отына
— Қыңқ етпестен қыбым қанып жатар ем.
Ниет қылған бұл жолыма көлденең
Шашын жайып ғазиз анам қарсы алдымда тұрса да,
Аттап өтем ақ сүтінен, қайрылмай.

Бәтима ханым

Астағыпыр-алла!
Бетін қатты, ниетін
Сұмдық екен сұлтаным,
Хақ тағала жар болып,
Қайтарсын өзі райдан.

Сауран сұлтан

Дәл осындай ұрымтал
Енді айналып келмейді.
Сертті достық хақымен
Ақтық жолы қиылып
Құлдық ұрам өзіне,
Рұқсат еткін, хан нем.

Әбілхайыр хан

Рұқсатым жоқ менін.

Сауран сұлтан

Әбілхайыр хан, «Әттегенге» дегіздің
Жарым жолға жетпей-ақ.
Жалт берерінді білсемші...
Рұқсатың жоқ болса,
Мен де жокпын өзіне...

Кетеді.

Бәтима ханым

Сабыр қылшы, сұлтаным.

Әбілхайыр хан

Білмеуші ме ең қайсарлығын Сауранның

Мандайын тасқа сокса да

Тайқымас алған бетінен.

Қайрылмайды ол енді.

Ырылдасып қырқысқан.

Хан-сұлтанның ішінде

Арқа сүйер тірегім.

Ат күйрығын сен кессең

Ойсырамаған нем қалды?!

Үшінші бөлім

АРПАЛЫС

Әбілхайыр хан

Он сапардан сәтті оралдың, Сейіткүл,

Көзің жіті, сергек еді көңілің.

Айтшы көне, көрген-түйген кебінді

Қалай екен ахуалы орыстың?

Петр ағзам сом темірден құрсауын,

Шындап соғып тас бекітіп беріп ед,

Қолы жұмсақ әйел патша шегесін,

Былқылдатып алмап па екен босатып!

Сейіткүл

Мызғымапты шегесі.

Тұтасып жатқан қалың ел,

Шайқалмапты дәулеті.

Бөкенбай

Ұйтқысы мықты-ау шіркіннің.

Сейіткүл

Астанасы ту тіккен

Темір қазық бейне бір

Ел шайқалса айналып,

Табатыны сол қазық.

Көктегі сонау құдайдан
Патшасының жердегі
Күшті ме дедім қаһары.

Әбілхайыр хан

Петр ағзам патшалардың ішінде,
Ақыл қайраты озық туған ерені,
Көлбеу жатқан Орыстың
Етек-жеңің жиып алып ширатып,
Шынықтырып шымыр болат ел қылды

Бөкенбай

Апыр-ай десеңізші, алдияр.
Төрт тағанын тағының
Тапжылмастай бекіткен.
Дәл осындай тахытқа
Қосабалы бәйбіше тұрмақ
Қаршадай бала мінсе де шайқалмас.

Сейіткүл

Алдияр,
Ақ патшаның арнайы салған елшісі,
Мәмет мырза Тәуекелев
Құзырына келіп тұр.

Әбілхайыр хан

Алып келгін, Сейіткүл.

Сейіткүл шығады.

Әбілхайыр хан

Бәтима ханым, дарабозым Бөкенбай,
Алды-артымды түгел болжап барладым
Барар жер, басар тау таппадым.
Талай хандар шиыр қылған ескі жол
Шырғаланнан шығаратын сиқы жоқ.
Жол таба алмай тар қияға тірелген
Елдің көшін бір соныға бастадым.

Бәтима ханым

Тәңірім өзі жарылқасын
Нәнет қылған бетіннен.
Қорқамын тек көбейіп барад жауларың,

Тар кезеңде демеу болар қарындас
Ат құйрығын үзіп кетті жат болып.

Б ө к е н б а й

Қыңырлары қиғаш тартып,
Кежірлері кері сүйреп,
Сандалмаған кезі бар ма қазақтың?
Арғыменен-бергіні
Мен де екшедім, хан ием.
Етегінен ұстасам,
Хан жетерлік елімде.
Әттен тек береке мен бірлікке
Ұйтқы болар бірі жоқ.
Хан ием, жолыңды сенің жөн көрдім.
Мен өзінмен біргемін.

Ә б і л х а й ы р х а н

Жақыныңмен жаттан бетер қыркысып,
Әзәзілге сатып ғазиз жаныңды,
Өліп-талып қолың жеткен тізгінді
Өзге қолға ұстатуың оңай ма?
Біле-білсең халық деген
Қазынаң ғой қолдағы
Балаң ақыл, шолақ ойлы
Хандар менен билер-ай,
Тым болмаса сол қазынаңды
Күтіп ұстап баппенен,
Жеуді дағы білмейсің,
Бөрідей тиіп берекесін қашырып,
Енді дәулетті шайқап төгіп біттің-ау.

Екі қосшысың ертіп Тәуекелев, Сейітқұл кіреді.

Т ә у е к е л е в

Алдияр тақсыр, Әбілхайыр хан.
Құзырыңызға тағзым етем
Ассалаумәлікүм.

Ә б і л х а й ы р х а н

Уағалайкүм әс салам, Мәмет мырза.

Т ә у е к е л е в

Әбілхайыр хан, ұлы Ресейді, кіші Ресейді, һәм ақ Ресейді билеп-төстеуші, Теріскей һәм күн шығыс елдерінің

әміршісі ұлы мәртебелі император Анна Иоанн қызы ағзам сіздің жазған хатыңызға ілтифат білдіріп, көшпенді қазақ халқына тауфиқ шапағатын тигізіп, өз қарауына аларға ниет қылды. Ушбу фәрманын орнына келтіріп, Сізден — Әбілхайыр Баһадүр ханнан, Ресей мәмлекетіне бағынышты болып, адал қызмет қылмаққа ант аларға мені — Тәуекел оғлы Мәмет мырзаны елші даражасында жіберерге рахим етті. Шунки ұлық мәртебелі әміріне куәлік хақында үшбу-фәрман — грамотасын сізге һәм рахим қылды.

(Әбілхайырға патшаның грамотасын ұсынады. Әбілхайыр грамотаны алып төбесіне тигізіп іззет білдіреді).

Әбілхайыр хан

Ұлық мәртебелі, ұлы мархабатты, ғақылына дәулеті сай күн сәулетті ұлы ағзам император ханымға хақ тағаладан ұзақ бақытты патшалық ғұмыр тілейміз. Әумин.

Тәуекелев

Ұлық мәртебелі, күн сәулетті император Анна Иоанн қызы ағзам Әбілхайыр Баһадүр ханға зор ілтифат-құрмет көрсетіп, ресімді булек сый-сияпатын һәм рахим қылды.

Әбілхайыр ханға сусар ішік, қама бәрік, алмас кылыш тарту етеді.

Әбілхайыр хан

Ұлық мәртебелі, күн сәулетті ұлы ағзамның тауфиқ ілтифатына құрсанмын. Мәмет мырза, ұлы ағзам ханымның саламаттығы шәп па?

Тәуекелев

Аллаға мың да бір рахмет, бек шәп.

Әбілхайыр хан

Ресей мәмлекетінің ахуалы жақсы ма?

Тәуекелев

Аллаға шүкір, әлбәтте.

Ресей мәмләкәтін бүгінде

Жиһандағы қуатлы

һәм айбарлы мәмләкат.

Алдияр, өз халқыңыз

Төңірегіңізде түгел ме?
Сіз ниет қылған бұл іске
Алалығы жоқ па екен?

Әбілхайыр хан

Мәмет мырза,
Арғы-бергі тауарихты болжайтын,
Шын ғұлама адамсыз.
Көштің бетін оқыс бұрсаң шұғылға
Қайдан болсын түгелдік.
Сөйтседағы халықтың
Көпшілігі соңымда.
Өзгелерді де ұзамас,
Осы жолға оралар.
(*Бөкенбайды таныстырып*).
Бөкенбай батыр, бұл кісі.
Орта жүздегі аруақты азамат.
Тізе қосып менімен
Бір сапарға ниет қылған жайы бар.

Тәуекелев

Есенбісіз, батырым.

Бөкенбай

Ассалаумағалайкүм, Мәмет мырза.
Құтты болсын қадамың.

Тәуекелев

Ұзын құлағына даланың,
Мен һәм құлақ тосып келіп ем.
Есім-ңізге қанықпын,
Бөкенбай батыр әфәнді.
Заңғарменен соғыста
Аруағыңыз аспандап,
Атыңыз жеткен алысқа.
Әбілхайыр ханменен
Ниетіңіз қосылса
Бек онды болған, батырым.

Бөкенбай

Соңымнан ерген халықты
Мен де осы жолға бастадым.

Тәуекелев

Ұлы ағзам дұшманға
Қатал болса қаһарлы,
Достарына бек жомарт.
Сіз сияқты абыройлы азамат
Қерек Ресей тағының
Қызметіне бегірек.
Өз басыңды қастерлеп
Қазынасынан ағзамның
Бес жүз теңге ұсынам.

Бөкенбай

Мәмет мырза, рахмет,
Ойлағаным тек қана
Қара қазан, сор баланың қамы еді.
Қызыметім сатусыз.

Тәуекелев

Азаматтың ақшаға
Қызықпағаны бек әйбат.
Бірақ патша ағзамның
Сыйынан бас тартқаның
Астамшылық емес пе?
Ойлап көрші, батырым.

Бөкенбай

Тағы да көп рахмет,
Мәмет мырза құрметтім.
Бермегенге ренжіген жөн болса
Алмағанға айыптаудың жөні жоқ
Міндет қылған ісіңіз
Оңай болмас сізге де,
Қажет болар қаражат.
Ел басшысы атанған
Сабаздарым сау болса
Жерде қалмас ақшаңыз.

Әбілхайырхан

Мәмет мырза,
Ел ағасы, басшылар
Келіп қалар түгелдей.
Мәслихатты ертең бастармыз.

Кұрық тимеген асаудай
Жылқы мінез елім бар.
Койдай тізіліп қораға
Бірден кіре қоймаса
Онша қапа болмаңыз.

Тәуекелев

Қиғаш тартушылар көп пе еді?
Хәтте, елдің тізгінін
Босатып алғансыз ба, алдияр?
Әбілхайыр ханды әзәлдан
Аруакты деп естуші ек.

Әбілхайыр хан

Қиғаш тартар қияс пен
Бұра тартар бір мойын
Табылмай қалмас қашанда
Қалың елдің ішінен.
Мәмет мырза, сіз дағы
Бек сабырлы болыңыз.

Тәуекелев

Әбілхайыр хан, білесіз ғой өзіңіз.
Сөздің басы қатты болса әманда
Тәтті болмақ аяғы.
Ұлы ағзам сіздің жазған бұ хатқа
Көп қиналды ойланып.
Қазақ деген еркін халық қайырусыз,
Өзге тұрсын өз хандарын тәрк етіп
Ұнатпаса жортып кетер жайына.
Ақ патшаның әміріне бағынып
Тұрар ма ертең бүгін берген сертінде?
Россия империясының қызметін
Атқара ма, құлдық ұрып қылаусыз?
Бұл империя бағынышты елдердің
Басқа жаққа бұра тартар бұлтаңын
Көтермейді сірә да.

Әбілхайыр хан

Ия, білем бәрін, Мәмет мырза.
Ақ патшаның әзәлдан
Ығы қанша мол болса
Қолы сонша қатты еді.

Не де болса бетті осылай бүрдык қой,
Көштің беті жүре келе түзелер,
Жүре келе табысармыз біз дағы.

Бәтима ханым

Мәмет мырза, елші болып келсең де
Задың башқұрт түбің бір,
Қайнылықтан қашпассын.
Құрмет қылайын қайнымдай.
Мансабыңа лайық
Арнайы тіккен ордам бар
Мына Торғайдың бойында.
Ұзақ жолдан жал қыларсын.

Тәуекелев

Бәтима ханым, бек рахмет.

Бәтима ханым, Тәуекелев, Сейітқұлдар шығады.

Әбілхайыр хан

Қыңыр ғой Қайып хан,
Сәлемші салдым ел ағасы Төлеге
Ұлы жүздің көш бағдарын осылай
Бұрса керек терең ойлы қария.
Семеке хан түлкі мінез жымысқы
Анысын бағып ол отыр.
Орта жүзді осы жолға
Сен бастадың, Бөкенбай.

Бөкенбай

Иілмей сынар томырық,
Жалтара білмес тоң мойын,—
Асу бермес асқар мен
Кешу бермес дариядан
Тура тартқан елміз ғой.
Қайтер дейсіз хан ием,
Көштің басы бұрылса,
Соңғы толқын лоқсып барып
О дағы түбі оралар.

Әбілхайыр хан

Сол лоқсуынан қорқам, Бөкенбай,
Арыны қатты ел едік,

Ақтарылып қалмасақ не қылсын,
Ресей деген алып қой,
Паналадық ығына.
Етене боп сіңісіп
Бауыр басып кетерміз бе?

Бөкенбай

Екі қырдың арасы да адамды
Адастырады кей кезде.
Қиырды болжау оңай ма?
Тәуекел қылып бел буып,
Соныға тартқан сапар ғой,
Сәтті болғай деп тілейік.

Сейіткүл кіреді.

Әбілхайыр хан
Ел жиналып болды ма, Сейіткүл?

Сейіткүл

Жиналып болды, хан ием.

Әбілхайыр хан

Қауқылдасқан халықтың,
Қаңқуын қапы жібермес
Сақ құлағым едің ғой.
Аңғардың ба жұрттың ажарын?

Сейіткүл

Ажарлары әр қилы.
Көбінің-ақ сыңайы
Осы жолға бекініп
Белін буып келгендер
Көпті көрген көнелер
Арғы-бергіні толғанып,
Қиналып отыр күрсініп.
«Әбілхайыр хан патшадан келген бар сыйды
Жалғыз өзі алды» деп,
Сұғанак ру басылар
Есімді әбден тандырды.

Әбілхайыр хан

Сейіткүл *(патшадан келген сыйлықты нұсқап)* мына
сүйекті сол иттерге таста.

Сауран мен Барақ сұлтандар келеді.

Хош келдіңіздер Сауран, Барақ бауырым.
Қиын іске қадам басар шағымда
Демеу болар қос қанатым.

Б а р а қ с ұ л т а н

Әбілхайыр хан, колпаштауың келісті.
Қолтығыма қойған көпшігің
Қолқама кетер тас болмаса не қылсын?!
Қай бір бауырың елжіреп бара жатыр дейсің,
Ағайыннан асып іс қылып,
Аяғың жұмсартпақ амалың дағы,

Ә б і л х а й ы р х а н

Тындырып қойған ісім жоқ.
Елдің көшін оқысқа бұру
Оңай емес маған да.
Ақ патшаға ант берер алдында
Алдыңнан өтіп ақыл салғалы шақырдым.

С а у р а н с ұ л т а н

Әбілхайыр хан...
Ант берем дейсің бе?
Сертінен аттап өткен адамның
Антында қандай тұрлау бар?

Ә б і л х а й ы р х а н

Сен не деп тұрсың, Сауран сұлтан?

С а у р а н с ұ л т а н

Сен ұмытсаң да мен ұмытпап
Ертеде берген сертімді
Жәдіге мен Өсекенің әулеті,—
Жас өспірім екі сұлтан —
Басын қосып қазақтың,
Еңсесі биік ел қылмаққа ант еткен.
Бүгін міне сол екі жас
Қылаң тартып сақал-шашы
Жер ортасына келіпті.
Құдай куә тайғаным жоқ сертімнен.

Ә б і л х а й ы р х а н

Сол елдің қамы емес пе,

Бәрімізді қинаған.
Мынау үлкен бет бұрыста
Бар тауқыметін көтерейік бірігіп.

Б а р а қ с ұ л т а н
Істерін өзің істеп ап,
Тауқыметін артсаң шіркін өзгеге..
Әбілхайыр хан,
Оған сенің ақыл-айлаң жетеді.

С а у р а н с ұ л т а н
Әбілхайыр хан, жеткен жерің осы ма?

Ә б і л х а й ы р х а н
Аз ғана күндік мансабыма мәз болып,
Уайымсыз жатқан күнім жоқ менің,
Тінтінектеп әр қияға көз салдым,
Өзге жолдың таба алмадым орайын.

С а у р а н с ұ л т а н
Өз еркінмен бағынасың ба өзгеге?

Ә б і л х а й ы р х а н
Басқа амал дәрмен жоқ.

С а у р а н с ұ л т а н
Бұл қазақтың хандық үшін қырқысқан
Сұғанақ көз сұлтандары аз ба еді?
Қалтыраны бар қолыңның
Тізгінге неге жармастың?

Б а р а қ с ұ л т а н
Әбілхайыр қанша терең жасырсаң да
Залымдығың сезілді.
Терезесі тең сұлтандарға
Өз қолыңның жетпегесін қаруы,
Патшаның темір шеңгелін
Салмақсың ғой алқымнан.

Б ө к е н б а й
Сауран, Барақ қос сұлтан,
Кебінді біраз тыңдадым.
Барар жерің баяғы

Ескі шиыс шырғалаң,
Жел өтінді желпілдеген түндігі
Қараша үйін қазақтың
Ықтасынға қондыратын кез келді.
Қара қазан сар баланың
Ойладындар ма ертеңін?
Мен Әбілхайыр ханмен біргемін,
Қанды көйлек достым Сауран, сенің де
Ойланатын шағың бұл.

Сауран сұлтан

Не деп тұрсын, батыр достым Бөкенбай?
Өрге шабар өренім десем сен дағы
Сай сағалап бұқпантайға бастың ба?
Ат үстіндегі халқыңды
Жер шұқыған мұжықтың
Ығына қалай тықпақсын?
Аршындаған арғымақты
Арбаға қалай жекпексін?

Бөкенбай

Асқақтай беріп қайтеміз, Сауран достым,
Аяқ артар қара таппай
Ақ табан боп шұбырғаның
Кеше ғана емес пе?!

Сауран сұлтан

Найза менен ақ сауыттың орнына
Құрық пенен қауға беріп қолына,
Жау өтінде ұстайтұғын жұртыңды,
Паналатсаң бір мықтының ығына,
Өз ошағын қорғай алмас мүсәпір,
Можан-топай момын болып,
Жүнжүп кетер ертең-ақ.

Барақ сұлтан

Көкейдегі сөзімді айттың, Саураным

Сауран сұлтан

Әбілхайыр хан,
Бергенін айтар қас жаманың емес ем,
Жақсылығымды салық қылып қайтейін,
Қөңілім қалып, өкпемді артып кетсем де

Қиянат қылған жоқ едім.
Бала жастан бірге өскен екі дос —
Жар қабаққа келіп тұрмыз дәл бүгін
Қайтпасаң мына қияс жолыңнан —
Жау болармыз бітіспес.

Әбілхайыр хан

Сауран достым,
Маған қылған қызметің,
Мойнымдағы өтеуі толмас қарызым
Жаным пида сол үшін.
Ал, қиянат қылсаң елдің мына ісіне
Оның жолы бір басқа.
Хан Әбілхайыр басыңды алар қаймықпай.

Сауран сұлтан

Бітіспейтін жерге жетсек екеуміз,
Сауға бер деп сұрамасын басымды.

Барак сұлтан

Әбілхайыр хан, табылмаймыз біз саған
Мына көздеген жеріңнен,
Қосылмаймыз Ресейге.

Сауран сұлтан

Қайтар ана ақ патшаның елшісін.
Егер ақ патшаға ант берсең
Тәуекелің тірі кетпейді бұл жерден!

Әбілхайыр хан

Солай ма?
Қолқама сірә көнбесең
Қоқан-лоққым бар дейсің бе?

Сауран сұлтан

Менің айтқан сөзімнің
Несне болмасын білуші едің ғой, хан ием.

Әбілхайыр хан

Қорқытуға келдің бе, қос сұлтан?
Ағат бастым демеймін.
Жүз ойланып, мың толғанған ісім бұл —
Айнымаймын алған бетімнен,

Екеуіңе де ескертем —
Ел тағдыры таразыға түскенде
Аяушылық болмайды.

Б ө к е н б а й

(Қынабындағы қылышын суырып алып, Сауран сұлтанға ұсынады).

Сауран достым, қылышынды қайтып ал,
Кім біледі — күндердің күні болғанда
Өз мойнына шауып жүрмесін...

Сауран сұлтан

Не деп тұрсың, батыр достым Бөкенбай?
Алысқан қол, айтысқан серт осы ма?

Б ө к е н б а й

Жол айрыққа келіп тұрмыз екеуіміз.
Елшіні саған өлтіртіп
Ел басына айықпас
Пәле төндіртер жайым жоқ.
(Екеуі үнсіз қылыштарын алмастырып алады).

* * *

Бәтима ханым
Қасында күтуші әйелі.

Б ә т и м а х а н ы м *(Әйелге)*

Сыртқа шығып көз салшы,
Көрінбей ме екен Сұлтанның карасы?
Қапелімде келіп қалса
Бейсауат жанды үй сыртынан жүргізбе.

Әйел шығады.

Қайсар еді жасынан,
Қайырылмай кетсе қайтемін?..
Жоқ... бір сокпай кетпес..
Достық хақы — пайғамбардың парызы.
Одан аттап кеткені..
Апыр-ай қайдам..
Суып кетті арамыз.
Сөнген оттың қоламтасын қайта үрлеп
Тұтатпақ болған далбаса...

Жок, жок...
Боларым болып, бояуым сіңген шағымда
Албырт жастай алып-ұшып кеуілім...
Апыр-ау маған не болды?
Албырт шақтың басылмап па еді аптығы?!
Ендігі іздегенің басқа емес пе, Бәтима,
Қайда сенің салихалы сабырың?..

Сауран сұлтан кіреді.

Сауран сұлтан

Батима ханым...

Бәтима ханым

Армысың, қайным.

Сауран сұлтан

Бәтима ханым,
Қияс келіп ханыңмен,
Қайрылмай қырыс кетіп ем,
Келіспесін мәмлеміз
Күн ілгері білсем де
Аттап кете алмадым сенің сөзіңді.

Бәтима ханым

Сұлтан қайным,
Ескі достың оңай болмас борышы,
Ат құйрығын үзбей аздап сабыр қыл.
Бәрін естіп жатырмын.

Сауран сұлтан

Естігеніңнің қатесі жоқ ендеше.
Бітіспеске кетіппіз.

Бәтима ханым

Арыныңды басшы, сұлтаным.
Бітісер жол бітелген жоқ бір жола.

Сауран сұлтан

Бітелмеген не қалды?
Ахыреттік достарын
Антынан аттап, сертінен тайса...
Қан құйлы қас дұшпаннан бетер

Қаскөйлігі емес пе?
Ескі достары сатып кетті Сауранды.

Бәтима ханым
Қалай екен сұлтаным?
Бәрімізге ен салып
Әр тұғырға қондырып —
Талайымызды тәңірдей
Мандайға жазып беріп ең.
Мықты емес пе еді есебің.
Есенді не ғып жібердің?
Сүйгенінді сатып жетпек мұратың
Уысыңнан сусып шығып кетті ме?

Сауран сұлтан
Табан ба, бұл Бәтима?
Я-а, табаларсың, корларсың.

Бәтима ханым
Қабырғаң қатып, бекіді ғой бұғанан.
Қорлық десең бір қорлыққа шыдарсың.
Балапандай қауырсыны қатпаған
Жап-жас қыз да сол қорлықтан өлмеген.

Сауран сұлтан
Менің сол бір ісімді
Кек тұтып па ең өмірлік?

Бәтима ханым
Кек тұта алсам жақсы ғой.
Әйел залым қыбын тауып кек алып,
Айызы қанып арылар еді азаптан.

Сауран сұлтан
Ыстық көңіл суыл бітер кез болды,
Сонда дағы қимастығың қалды ма?

Бәтима ханым
Ысыған көңіл басылар
Уақыт қана өткен жоқ,
Мүз боп қатар кеудеге
Істерің түсті араға.

Сауран сұлтан

Елдің ісі, азамат ердің борышы
Ажыратса да Әбілхайырмен арамды,
Бәтима ханым өзіңнен
Үзе алмадым пейілімді.
Жұрт таң қалған қайсарлығы Сауранның
Дәл осыған жетпеді.
Шамырқанып көтерілген шар болат
Шабысар жерге келгенде
Сылқ түседі қолымнан.
Неткен жан ең осынша
Мүшкіл қылған халімді?

Бәтима ханым

Жауар бұлттай түнеріп
Төбемізде сен тұрсың.
Мүшкіл халің осы болса, сұлтаным,
Қаһарыңа қайта мінген кезінде
Күніміз біздің не болмақ?

Сауран сұлтан

Қырсық жолдан қылышпенен кайтарың,
Қыңыр ханды тезге тарту орнына —
Есек дәме, алдамшы үміт жетелеп
Тағы келдім, Әбілхайыр алдына.
Істің артын сөзге салсаң шұбатып
Сиыр құйымшақ боп жіңішкеріп бітетін.

Бәтима ханым

Сол жіңішке жол іздегенім менің де
Екі бірдей марқасқаның басын
Бір қазанға сыйғыза алмай әлекпін.
Аңсағаным татулық пен тыныштық.
Сауран сұлтан бір қолқамды берер деп
Алдыңнан өттім қиылып.

Сауран сұлтан

Бәтима ханым, борышкер едім өзіңе
Ақ жолыңа ғазиз басым құрбандық.
Сенің үшін жанымды отқа салар ем,
Әттең дүние-ай, осы қолқаң қинап тұр.

Бәтима ханым

Өткен ісің ұмыт бопты-ау, сұлтаным
Сенің қолқаң аз қинап па еді Бопайды?

Сауран сұлтан

Ол азапты ахыретке
Мен де аркалап кетермін.

Бәтима ханым

Хан мен сұлтан —
Бірің жұбайым, бірің қимасым,
Араңа түстім шырылдап.
Ата қуған жау емес,
Ажырасқан екі дос
Табысар кезің келіп тұр.
Абзал тұтып ардақтаған, сұлтаным
Қайтсаң етті райдан.

Сауран сұлтан

«Абзал тұтып ардақтаған сұлтаным. »
Осы сөзді аярлықпен айтпасан
Қайтар ана Әбілхайыр ханыңды
Мына қырсық жолынан.

Бәтима ханым

Ол қолымнан келмей тұр, сұлтаным,

Сауран сұлтан

Солай ма?

Кімнің түтінін түтетсең
Соның сөзін сөйлерсің деген осы да
Өлген екен Бопай қыз.

Бәтима ханым

«Өлсін» деген өзің емес пе ең?
Әбілхайырға сен қосқанмен
Қосыла алмай көп қиналды Бопай қыз.
Амалы қанша бейбақтың...
Мезгіл өтті — заман озды, ескі тозды.
Жуыспай жүрген жарына
Түршігіп жүріп түшіркеніп,
Жатырқай жүріп жанын берді ақыры.
Бопайды енді іздеме.

Сатып кеткен малын қайта даулаған
Саудагерді көріп пе ең?!
Түтеткенім Әбілхайырдың түтіні
Сөйлейтінім де соның сөзі, жасырман.

Сауран сұлтан

Өлсем көрге бірге кетер сырым ед.
Ат құйрығын үзер жерде айтайын.
«Көп қиналды дейсің Бопай қыз»
Ал, Сауранның халін білдің бе?
Қыршып алған кіндіктей
Арамызды бір-ақ үзіп тастамақ
Есебім жаңсақ болыпты.
Қарылып келем өмір бойы
Тозақтың сөнбес отына.
Әбілхайырға өз қолымнан сені берсем де
Қызғаныштан өртеніп кете жаздадым.
Жатсам-тұрсам көз алдымнан
Кетпей қойды Бопай қыз.
Тыйылармын деп ем сүйгенім
Жұбайы болып өзгенің
Басына жаулық салғасын.
Хан сарайында толықсыған келіншек
Бәтима ханым қайта түлеп құлпырып
Өзегімді одан бетер өртеді.
Заман озды — ескі тозды дейсің бе?
Жоқ.
Саған деген ынтығым
Толас бермей бір сағат
Аш бөрідей тойымсыз
Кеміріп жатыр қолқамды.
Заман озды — мінезін менен ақылың
Алты алашқа әйгілі
Бәйбіше болдың салихалы.
Сонда да ынтығым тынбады.
От басымның ажары
Балаларымның анасы
Ақылгөй сырбаз серігім
Әттең дүние, болмадың, деп сен неге
Құса болды көңілім.
Толтырам деп ойсыраған орныңды
Шариғатты аттап алты қатын алып ем —
Бір аққудың орнына

Арзымайды екен жүз қарға —
Бекер болды бәрі де!
Қайтейін несібесі мол екен,
Әбілхайыр шіркіннің.
Қош бол, Бәтима ханым,
Хан саркытына сұқтанған
Көп сұлтанның ішінен
Таба алмассың Сауранды.

Бәтима ханым

Сабыр қылшы, сұлтаным...
Апыр-ау... Хан неме қиын ғой,
Онсыз да көп дұшпаны
Қиын-қыстау кезеңде
Қасында болсаң деп едім...

Сауран сұлтан

Маған оңай болып па?
Әбілхайыр тонап алды
Тамтығымды қалдырмай.
Айтар сөзді тауыстық.
Арамызда ажал тұр.
Қолымды жіпсіз байлаған
Сен ғана едің, Бәтима.
Сенен де күстім бір жола.
Хош бол, ханым!..

Шығады.

Бәтима ханым

Сұмдық...
Бір сұмдықты сезгендей.
Түршігіп кетті-ау жүрегім.
Қан...
Қан төгіске бастап кетті-ау бұл Сауран.
Апыр-ай... Екі асыл газиз бастың
Ыршып түспей біреуі
Токтамас сірә бұл егес.
Қан тартып тұрған қайсысы екен?
О, жасаған,
Екі арысымның жұрынын
Бір өзіңе тапсырдым.

Биік төбенің басына жиналған халық. Топ алдында Әбілхайыр хан, Бәтима ханым, Тәуекелев, Бөкенбай, Сейітқұлдар. Азғана тобы бар Барақ пен Сауран сұлтандар да келеді.

Әбілхайыр хан

Уа халайық, қаумалаған қарындас.
Ен далада еркін жайлап
Жайына көшкен ел едің.
Еркін дәуренің өтіп кетті.
Жан-жағыңнан жаландаған көп дұшпан
Сүргін салып жеріңе
Талай тығырыққа тіреген жоқ па?!
Уа, ұмытармысың кешегі
Ақтабан боп шұбырған
Қаралы босқын күніңді?!
Маңдайыңа жазған сорыңның
Сол болар деймісін нақ соңы?!
Арғың менен бергінді
Келешек ертеңгі күніңді
Көп ойладым түндер бойы төңбекшіп.
Бүгін келіп тағы да
Тар қияға тірелдің.
Тізгініңді беріп тірлігіңді
Артқаннан соң мойныма
Жатпай-тұрмай жол іздедім халқыма.
Тар қиядан алып шығар
Соны сокпақ мегзедім.
Пана керек арқа сүйер
Демеу болар күш керек —
Осы екі керегінді
Орыстан тапқан жайым бар.

Дауыстар

— Ниетің қабыл болсын, хан ием.
— Сөзіңе құлдық, алдияр.
— Жок,бағынбаймыз орысқа.
— Я, қосылмаймыз ешкімге.
— Жок қосыламыз. Пана керек халыққа.

Әбілхайыр хан

Уа халайық, сабыр қылындар.

Ұлы ағзам ақ патшаның елшісі
Мәмет мырза сөйлесін.

Тәуекелев

Қадірлі қазақ туғанлар,
Сіздің ұлық мәртебелі
Әбілхайыр ханыңыз
Ұлық мәртебелі, күн сәулетті
Император ұлы ағзам
Анна Иоанн қызына
Елші салып қазақ халқын өзінің
Шапағатлы қол астына аларға
Өтініш айтты бегірек.
Император ұлы ағзам
Анна Иоанн қызының
Рахимы түсіп сізләргә
Әбілхайыр баһадүр ханның өтілін
Қабыл алды құп көріп.
Бұл қазақ халқы үшін
Неңдей дә зур шапағат.
Сіздің татар, башқұрт туғаннар,
Ресей империясын паналап
Берекелі тыныш шәп гұмыр
Яшап килә куп ыллар.
Қазір Ресей империясы жиһанда
Дұшманнарын түгел ықтырған,
Айбатлы һәм зур мәмләкат.
Күн батыс уә күн шығыс,
Солтүстік уә оңтүстік
Көрші елдердің һәммасы
Ресейдің қаһарынан қорынып,
Аны бегірек те құрмет тұталар.

Б а р а қ с ұ л т а н

Ресейің сонша күшті болғанда
Кеше сонау Хиуадан
Бекөбіштің ақ құнын
Неге өндіріп алмады.

Тәуекелев

Хиуадан Бекович —
Черкасский мырзаның
Құнын өндіріп аларға

Ресейдің күші жетпей қалған жоқ.
Пұрсаты болмады ол кезде.
Аннан кейін ұлы ағзам
Петр патшаның қазасы
Қол байлады еріксіз.
Хиуаға Бекович
Ізгу ниет тауфиқлы
Елші болып барғаннар.
Уапат қылу елшіні
Хайуаннан зұлым жауыздық.
Жаман ғадет дәл мұндай
Ғибадатлы илләрдің
Дәстүрінде болмаған.
Ресейдің мәмләкаты алып-дүр,
Надандықтан болған ғайыпты
Кешіре де білетін
Нағыз сахи, кең пейіл.
Ал, кастандық етіп әдейі,
Ресейдің ар-намысын шабақтап
Сорақы қылмыс жасағандар бар болса
Құтыла алмас жазадан.
Қалай салса да жетеді
Ақ патшаның құрығы.

Сауран сұлтан

Қоқиланып айбат шегіп тұрғаның
Зеңбірегің мен тас қамалың ғой бекінген.
Әттең шіркін ашық далада
Көрер едім кездессен.

Әбілхайыр хан

Уа қарындас,
Кемедегінің жаны бір.
Қарға тамыр ағайын
Бір кемедегі елміз ғой
Шашырағаннан не таптың?
Қалай қарай бет бұрсақ та
Тізе қосып бір болайық бәріміз.
Пәтуамыз не болмақ?
Қәне лебіңді білдір.

Сауран сұлтан

Уа, халайық.

Осы бір сөзге ұйып қалар түрін бар.
Саған деген өкпем жоқ, қайтейін
Көш бастаушың ықтасынға сүйресе
Ырқына қалай көнбессің?!
Өресі тар — қызылшыл,
Үйкүшік ынжық хандар-ай —
Құлқының үшін қырқысып
Қатынына дейін қару ұстаған қазақтың,
Жігерін міне құм қылдың.
Басын қосып бабын тауып
Салсаң егер жауыңа
Жарып өтер наркескенің емес пе?!
Дүр сілкілтіп, дүниені
Дүбірлетер ұл қайда?
(Әбілхайырға).
Қалың елдің көшін бастар көреген
Көсем тұтып көксегенім сен болсаң
Қарағайдай мүйізіңді қайтейін
Серкелікке жарамасаң.

Д а у ы с т а р

— Уә бәрекелде дұрыс айттың.
— Сөз болғаныңа.
— Нағыз жарға жығар сөз.
Тыныштық керек халыққа

Ә б і л х а й ы р х а н

Асқақтай бермей, Сауран достым,
Аяғыңның астына да қарашы.
Ен далада еркін жортқан
Көшпендінің ат тұмсығы
Тас қамалға тірелді.
Жел айдаған қаңбақтай
Сар далада сағым қуып біз жүрміз
Өнері бар жер шұқыған көршілер
Әр қамалы темір қазық мызғымас
Қағып жатыр дәл өкпеннің тұсынан.
Қане сенің арқа сүйер астанаң?
Қайда сенің табан тірер қамалың?
Көшпенді елдің босқын болуы қиын ба?
Кеше келіп тас төбеңнен
Әңгір таяқ ойнатқан
Ойрат-қалмақ не болды?

Енді қайтып көтере алмас еңсесін
Елдігінен айырылып
Кеткен жоқ па тоз-тоз боп.
Сайда саны, құмда ізі қалды ма?
Ертеңгісі сол емес пе қазақтың?!
Мансап емес хандық хамыт мойнымда,
Тауқыметін арқаладым бұл елдің.
Даңқы менен дақырты емес желбуаз
Күн көрісі, тірлігі керек халқымның.

Дауыстар

- Сөзіне құлдық, хан ием.
- Көкейдегіні айттың. Тірлік керек.

Сауран сұлтан

Ойлағаның бір қарынның қамы ма?
Ит те, құс та несібесін алып жүр.
Ер азығы мен бөрі азығы жолында
Жортуылдан жемін тапқан халықпыз.
Ат үстінде бұл қазақтың тірлігі
Аттан түсіп белін шешсе босаңсып
Қой баға алмай қожырап кетер бір жола.

Әбілхайыр хан.

Ат үстінде ағаш найза ойнатып,
Зіркілдеген зеңбірекке
Қалай қарсы шабарсың?!
Тас қамалға тісі батпай көшпенді ел
Бір-бірінің кеңірдегін үзіп жер.
Асқар таудай астанам жоқ ту тігер
Тым болмаса бекітпекпін іргемді.
Ұа қарындас,
Осы болсын пәтуа.

Дауыстар

- Төреңе құлдық, хан ием.
- Жоқ, қосылмаймыз орысқа.
- Пана керек халыққа. Құп аламыз
- Бағынышты болар жайымыз жоқ.
- Елдің қамын неге ойламайсындар.
- Ақтабан шұбырынды қайтып келер ертең-ақ.

Н а р т а й

Уа, әлеумет, уәжім бар.

Д а у ы с т а р

— Нартай батыр сөйлесін.

— Нартай құл демейсің бе.

— Батырлығымен басын азат еткен жоқ па.

Ә б і л х а й ы р х а н

Сөйле, батырым.

Н а р т а й

Уа қарындас,

Қитықтырып қинап жүрген түйінің

Шешілетін күн бүгін

(Сауран сұлтанға)

Уа, таксыр сұлтаным,

«Ер азығы мен бөрі азығы

Жолда болар» дедің-ау.

Онына құлдық ұрайын.

Ал еңкейген ескі кәрің мен

Еңбектеген жасыңның

Азығы қайда болмақ-ты?

С а у р а н с ұ л т а н

Ол ер азаматтын білегінде,

Жаугершіл елдің жүрегінде.

Н а р т а й

Шаруа қумай жау қусаң

Ғазиз басың жауда қалмақ-ты.

Сонда артыңдағы қатын-балаң

Қайда қалмақ-ты?

Малды емеспін, жарлымын.

Еңбегін сауған кем-кетікпін.

Артылып тұрған бойым жоқ

Қалың көптің бірімін.

Ойладың ба, сұлтаным,

Ахуалын сол көптің?

Уа хан менен сұлтаным,

Жақсы менен жайсаңым,

Қарашы анау халық деген ат нөпір,

Қалың көпке самсаған
Сені бар қылып семірткен
Соның еңбегі мен тірнегі емес пе?
Сені батыр қылып елірткен
Соның білегі мен жүрегі емес пе?
Қаумалаған халқың болмаса
Қай кәдеге жарайсын?!
Сол халқыңа ендеше,
Неге бейбіт береке
Іздемейсін тыныштық?!

Дауыстар

- Уа, бәрекелде, сөз-ақ,
- Ойымыздың үстінен түстің, азаматым.
- Тыныштық керек халыққа.

Бөкенбай

Мен де құладым, хан иемнің уәжіне,
Орта жүзден маған ерген жұрағат
Осы жолға ниет қылар айнымай.

Дауыстар

- Біргеміз, батырым.
- Сенің етегіңнен ұстағанбыз, Бөке.
- Тәңірім тілеуінді берсін, батыр-еке.

Әбілхайыр хан

Уа халайық, осы уәжге тоқырап
Ресей еліне қосыламыз гой.
Пәтуа осы емес пе?

Дауыстар

- Пәтуа! Қосыламыз! Бәрекелде!

Барақ сұлтан

Жоқ, біз қосылмаймыз.

Сауран сұлтан

Қосылмаймыз еш елге.
Бағынбаймыз өзгеге!

Әбілхайыр хан

Қыңыр тартқан қос сұлтан,

Қисайған күйі қаласын да.
Халықтың сөзі басқа.
Мен мына көпке жығылам.

Дауыстар

— Сөзін түзу, хан ием,
— Пәтуа қылдық осыған.

Барак сұлтан

Мына залым Әбілхайыр,
Елдің бетін бұрып алды — бұлтартпай.
Сауран бауырым, осы жолы ырық берсен
Ел тізгіні енді қайтып ілікпейді қолыңа.
Көп асқанға бір тосқан,
Тосатын жерін келді енді.

Сауран сұлтан

Әбілхайыр хан,
Құшырланып құша алмаған жарымды,
Бет ажарымды, иманым мен арымды
Түгел беріп ем жолыңа.
Жүрдай кылып тонап алып
Бойымдағы барымды
Кұлазыған жапанға
Жалғыз тастап кеттің бе?
Жоқ.
Қорлығың өтті-ау, бауырым.
Жастығын алып өлуге
Жарамайтын жасық демесең
Дәл осылай қорламасаң ең Сауранды.

Тәуекелев

Қазақ туғаннар, күн сәулетті, ұлы мәртебелі император
ағзам қазақтың ханы Әбілхайыр баһадүр ханнан Ресей
тағына адалдыққа ант аларға маған рахим етті. Алдияр,
ант беруге әзірсіз бе?

Әбілхайыр хан

Уа, халайық, қалың елім, қарындасым.
Тізгінді сеніп маған беріп ең.
Жолың оңай болған жоқ.
Талай тайғақ тар кешуден
Қиналып өттік алдалап.

Алдында талай қиын өткел бар.
Тұтқиылдан тосқан қауіп бар,
Төтеннен келер пәле бар.
Пана болар күш іздедім өзіңе.
Бүгін міне тәңірім беріп.
Арқанды әкеп бір алыпқа тіредім.
Күн туғанда басыңа
Демеу болғай ол саған.
Қабыл болсын ниетіміз.
Ұлы орыс елімен
Мәңгі-бақи жұп жазбай
Бір болуға ант етеміз бәріміз.
Б ә р і:
Ант етеміз.

Б а р а қ с ұ л т а н
Жұрдай болдың халықтан.
Кезің келді кимылдар.
Жәдігенің әулеті
Сені жауға бермейді.
Ал, сілте.

С а у р а н с ұ л т а н
Әбілхайыр хан,
Қан айдаған осы жолға өзіңді
Өмір бойы Саураннан
Сатусыз алған дүниенді
Бір соққымен қайырам.

Сауран сұлтан Әбілхайыр ханға қанжар салады. Әбілхайыр
кұлайды. Бәтима ханым басын сүйейді. У-шу.

Б а р а қ с ұ л т а н
Әп-бәлем, Әбілхайыр, мүрдем кеттің.
Қанның ізі суығанша
Барак сұлтан бұға тұрар бас бағып.

Кетеді.

Бөкенбай қылышын суырып Сауран сұлтанға ұмтылады. Сауран
қарсыласады.

С а у р а н с ұ л т а н
Оңайлықпен ала алмассың,
Батыр достым, Бөкенбай.

Қайдасың, Барак бауырым?
Қайдасың?

Сейіткүл

Барак сұм ба еді, қолтығына су бүріккен?!
Алды артына қарамай
Зытып барад әнекей!

Бөкенбай

Таста қаруынды, Сауран сұлтан.
Ажалын сыйла арыстың.

Сауран сұлтан қаруын тастап сұлық тұрып қалады.
Бәтима ханымның жылаған даусы естіледі.

Бәтима ханым

Қайран арысым-ай,
Орны толмас боздағым-ай,
Қапы кеттің-ау.
Арманда кеттін-ау аһ ұрып.

Сейіткүл

Бәтима ханым, таусылма,
Басыңды көтер, белінді бұ.
Халқын өзіңе қарап тұр.
Асқар тауы құлап,
Ауыр қаза жаншып
Дағдарып тұр мына жұрт.

Бәтима ханым

Дағдарып тұр дейсін бе?
Арысымнан айырылған.
Қанатымнан қайрылған,
Мен бейбақтан не қайыр?

Бөкенбай

Жок. Бәтима ханым,
Шойырылған белінді бұ.
Жығылған туынды көтер.
Халқын саған қарап тұр.
Ендігі ел анасы өзіңсің.
Әбілхайыр арыстың
Аузында кеткен сөзін айт.
Үзіліп қалған ісін жалға.

Н а р т а й

Я, ханым,
Қайғыңды ел боп көтерейік,
Еліңнің еңсесін сен де көтер.

Т ә у е к е л е в

Әбілхайыр хан ант беріп еді,
Енді нешік болмақ, туғаннар?

Б ә т и м а х а н ы м *(басын көтеріп, есін жинап
алады. Қолы, омырауы қан).*

Арыстаным ант берсе —

Артындағы калың ел

Антынан аттап өтер ме?!

Уа халқым,

Сенің тірлігің мен үмітің,

Атар таңыңның тыныштығы емес пе ед,

Оны осы жолға әкелген.

Жолын ұстайық бұлжытпай.

Боздағымның қапымен,

Халқымның запыран зарымен

Ант етейік адалдыққа!

Х а л ы қ

Ант етеміз.

МАЗМУНЫ

ШЫРАҒЫҢ СӨНБЕСІН (роман)	. . .	3
АНТ (драмалық дастан)		137

**АХТАНОВ Т.
НЕ УГАСНЕТ ОГОНЕК**

**Роман и драматическая поэма
(На казахском языке)**

Редактор Т. Ниманбеков, Художник К. Хамитов
Худож. редактор А. Смагулов, Техн. редактор М. Злобин.
Корректор Н. Измаилова.

Сдано в набор 22/VIII—1973 г. Подписано к печати 12/XII—1973 г.
Бумага № 1. Формат 84×108^{1/2} — 7,75—13,02 усл. п. л. (12,0 уч.-изд. л.).
УГ04557, Тираж 41000. Цена 85 коп.
Издательство «Жазушы», г. Алма-Ата, просп. Коммунистический, 105

Заказ № 1460. Полиграфкомбинат Главполиграфпрома Госкомитета
Совета Министров КазССР по делам издательства, полиграфии
и книжной торговли, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.